ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ
PRACE UKRAIŃSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO
TRAVAUX DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE UKRAINIEN

TOM — VI. — VOLUME

Серія мемуарів, книга 1. — Serja pamiętników, zeszyt 1. —
Sèrie des memoires, livraison 1. —

О. ЛОТОЦЬКИЙ

СТОРІНКИ МИНУЛОГО

A. ŁOTOCKI

STRONICE PRZESZŁOŚCI

A. LOTOCKI

NOTES ET SOUVENIRS

ВАРШАВА 1932 WARSZAWA

ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ
PRACE UKRAIŃSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO
TRAVAUX DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE UKRAINIEN

ТОМ — VI. — VOLUME.

Серія мемуарів, книга 2. — Serja pamiętników, zeszyt 2. —
Sèrie des memoires livraison 2.

О. ЛОТОЦЬКИЙ

СТОРІНКИ МИНУЛОГО

ЧАСТИНА ПЕРША

»Аще бо аз премолчю, от мене забвена будуть, и к тому не помянутся имена их, якоже было и до сего дьни«.
З Патерика Печерського.

ВАРШАВА 1932 WARSZAWA

Редаґує: Секретар,
Проф. РОМАН СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ

ДРУКАРНЯ СО ВАСИЛІЯН У ЖОВКВІ — 1992

Світлій

памяті

Дружини

Давно збіраюся подати свої спогади з минулого. Але обставини життя за останніх десять літ, вимагаючи дуже напружено жити сучасним, не дають ні часу, ні духової можливости спинитися на минулому. На жаль, бачу, що й решта сучасників моїх відходять у вічність, чи вже до того близькі, не полишаючи по собі писаної історії того, чого доля поставила їх свідками. Се велика шкода. Українську справу на протязі останніх більш як сотні літ, особливо до першої революції 1905 р., було загнано в темне підземелля; процеси її руху та розвитку відбувалися в умовах неприлюдности і навіть нелеґальности, — тому не має і не може бути історії за сей час нашої справи в тому вигляді, як се мають инші народи, не переслідувані в своїх національних змаганнях. Процеси сі звичайно не фіксувалися в якій будь писаній формі, — се було здебільшого небезпечно не тільки для людей, але й для самої справи. Преса не одбивала фактів українського руху, — та й своєї преси не було у нас на Україні аж до початку XX століття. Тому кожний з старих українців, що брали участь в громадському життю України до революції, особливо до першої, уявляє з себе в певній мірі шматок історії нашого національного руху. Коли б ті шматки здокументувати, то в своїй цілості се був би матеріял цінний і навіть повчаючий для „унивающих“ елементів сучасного покоління. Але не багато з старших людей діляться своїм минулим із сучасниками. Безперечно, впливає тут скромність фактів підземельної доби нашого минулого, порівнюючи з фактичним характером подій революційного часу. В певній мірі впливає й те, що старі робітники громадські здебільшого й тепер, і в инших умовах, по інерції несуть на собі ту щоденну, чорну роботу, якої цураються люде нового покоління, та за новими клопотами просто не в силі оглянутися назад та подати результати своїх „ума холодных наблюденій и сердца горестных замѣт“. Тому прикро думати, що яка-будь перша вередлива грипка лехко і назавше позбавить нас в більшій чи в меншій мірі інтересного та цінного матеріялу нашого національного руху.

Кажучи се, й собі тим докоряю. На протязі більш чотирьох десятків літ мого свідомого громадського життя доля поставила мене свідком багатьох фактів, що мають певний інтерес для історії нашого національного життя. Але все нові й нові щоденні інтереси

не дозволяють зафіксувати те, що все дальше одходить у минуле, закривається новими фактами та поволі тоне в тумані нестійної людської памяти. Лише час од часу з якої конкретної нагоди вирвеш з запасу тої памяти якийсь шматок минулого — в надто загальних рисах, без характерних життьових подробиць, що стерлися часом та новими враженнями. Трудно писати спогади в нинішніх умовах — на еміґрації, без якого-будь друкованого матеріялу, без архиву свого листування, взагалі, без усякого мнемонічного матеріялу. Але, силоміць викраявши собі два-три тижні більш-менш вільного часу, роспочинаю свої спогади, бо можна не діждатися кращих умовин; і час не жде, і нові події можуть одвернути на себе всю увагу.

Накреслюючи собі план спогадів, гадаю роспочати їх з дитячих своїх літ. Се не лише данина до певної міри особистим переживанням, які що-більше ваблять до себе в міру того, як віком од них відходиш; гадаю, що спогади з молодших літ можуть мати і певний інтерес громадський, як малюнок того, в яких умовах жили та доходили до національної свідомости люде під режимом, що змагався знищити все українське.

Вересень, 1929 р.

ДИТЯЧІ ЛІТА.

Народився я на Поділлю, біля Могилева, в с. Брониці. Жив у Брониці до 10-літнього віку, і на все життя заховалися у мене найкращі, опоетизовані дитячими враженнями спомини про се чудове місце. Ті спомини для мене увесь час такими були оповиті чарами, що я довго не відважувався одвідати місце свого народження, аби тих чарів не розвіяти. Але через тридцять літ побував я у Брониці разом з С. О. Єфремовим підчас одної наших з ним подорожів по Поділлю. Те, що я побачив своїм вже охолодженим поглядом, не зруйновало, а посилило мої яскраві давні враження.

Бониця положена над Дністром, на останніх відногах Карпат. Високе плато лівого берега перерізане глибокою долиною, що на дні її слезиться струмінь, Катеринівка, який що-весни стає сердитим, бурхливим потоком. По узгіррях роскидано селянські садиби — з виноградниками майже в кожній, а над ними на стрімкій височині витинаються великі опокові скелі. Друга половина села перекинулася на гору — тут росташувалося кілька десятків хат, священицька садиба та панський палац з високою баштою. Серед приємностей моїх дитячих літ найбільшою було ходити над гору і милуватися звідти чарівним краєвидом, який складали: мальовнича картина села внизу, стрімка башта палацу серед роскішного парку на сусідній горі, а в долині — блискучий під соняшним промінням Дністер, за ним зелені виноградники бесарабського берега. Літнім часом, особливо над вечір, довгими годинами пересижувалося над горою, не помічаючи часу. Аж коли сонце сховається за Могилевом, повертаєшся до дому широкою площею рівного плато, повний глибоких, художніх вражінь.

Батько мій був священиком. Не з самого лише синовнього почуття до його постать його уявляю собі як одну з кращих постатів людських, які зустрічав я в свойому життю. Мяхкий, делікатний у поводженню, він був твердий у своїх переконаннях та засадах, і оскільки користувався повагою, остільки ж викликав побоювання серед тих, хто на священичих чи яких инших зборах сподівався почути од його засадниче зауваження. В подільській семинарії вчився він одночасно з С. Руданським та А. Свідницьким, і той дух часу, в якому виростали сі наші письменники, живив і його. З пієтетом він згадував та росповідав мені про них. Національне почуття його було щире, природнє. Не робив він собі з того засадничої справи, — українська стихія була для нього надто натуральною, безперечною

річчю, щоб над тим розумувати, — і весь характер нашого родинного життя був суто-український. Українська мова була виключною мовою у нас і в родині і в зносинах з стороннім оточенням — з сусідами священиками, з місцевою адміністрацією, офіціялістами сусідніх маєтків і т. и. Навіть більше, — за всієї делікатности свого поводження з людьми, батько мій звичайно не міг здержатись од іронічних, дошкульних уваг на адресу тих (особливо — одного сусіднього священика), хто ненатурально намагався вдавати з себе „русскаго человѣка". Від самого початку ставився він до проявів моєї національної свідомости сприятливо, хоч і з певною добродушною іронією до наївно-сантиментальної сторони тих проявів. Лише часом, коли мої „іграшки" виходили за межі визнаної леґальности та приобіцювали втручання зовнішнього обуха, батько мій з тою ж звичайною своєю добродушно - іронічною усмішкою казав мені: „ой, будеш битий"! Але ніколи не заперечував він моїй праці національного усвідомлення села, навіть, як се я росповім далій, фактично сприяв тому, хоч се найперше загрожувало йому неприємностями на випадок, коли б дійшло до якого адміністративного ускладнення. Помер мій батько р. 1898, коли я вже скінчив школу, одружився і, взагалі, фактично вийшов з родини; але смерть його була надто тяжким ударом для мене, бо я втратив у ньому тверду моральну опору з перших літ мого свідомого життя[1]).

Не можу не сказати і про свою маму, яку всі, хто знав її, вважали за видатну серед свого оточення людину. Дочка дуже поважаного в своїй окрузі протоієрея Северіяна Дложевського, мати моя дістала освіту в одному серед розповсюджених на Поділлю ще в половині XIX століття домашніх пансіонів, що їх удержували паніпольки. То була, розуміється, надто примітивна освіта, але кращої на той час не було у нас для жіноцтва. Природній її розум шукав задоволення в ріжнородному читанню, що розвивало й поширювало її світогляд. Вже старою, 70-літньою, жінкою вона стояла надмірно вище за молодше жіноцтво духовного стану, що діставало освіту в духовних школах та ґімназіях. До останніх днів свого життя мати моя живо інтересувалася подіями і загально - політичного життя, і зокрема українського життя національного, читала ґазети і мала свою власну думку. Памятаю, як в час першої Державної Думи, в піднесених тоді громадських настроях, вона, бувало, не в силі діждатись, в нетерпінню йшла звичайно назустріч листоноші, який приносив їй ґазету „Рідна Справа — Думські Вісти", що була відгомоном праці української думської фракції. Коли я подарував мамі українську Біблію, вона з захопленням перечитувала її, кажучи, що лише тепер, читаючи в рідній мові, вона розуміє глибину й красу сеї великої книги. В инших культурних і громадських обставинах ся людина залишила б помітний слід в життю. Гадаю, що громадян-

[1]) По смерті батька один з приятелів нашої родини, мій шкільний товариш Є. К. Червінський, склав та надрукував окремою брошурою його некролог („Свящ. Игнатій Лотоцкій"). Перу мого батька належить брошура „Виннице-Браиловскій Монастырь", складена за допомогою того ж Є. К. Червінського.

ські риси вдачі моєї мами сприяли ранньому пробудженню у мене інтересу до громадського життя.

Великий вплив на мене в дитячі мої роки мав мій дід по матері, згадуваний вже протоієрей Северіян Дложевський. Помер він у глибокій старості, коли мені було щось біля 12 літ, і се була для мене дуже тяжка втрата. Вже в старші роки я мав досить нагоди перевірити своє святобливе враження од сеї людини, і з найріжніших джерел пересвідчився, що се була людина не аби-якої вдачі. Відносини його до парафіян були якісь ідеально-патріярхальні. Памятаю, що коли, бувало, з ним ідеш селом, то з кожним, кого зустріне, він заговорить, для кожного знайде привітне слово, роспитає про його домашні справи не лише з увагою, але й з справжньою повагою до людської гідности свого парафіянина. Роспитуючи, напр., про здоровля хворої жінки селянина, він називав її так само панею, як і кожну жінку свого круга („як здоровля твоєї пані?"), і робив се без тіни якоїсь іронії, з щирим почуттям природженого демократизму. Не дивно було засвоїти з сього чистого джерела перше, підсвідоме почуття людської рівности, поваги до людини, як такої, до її людської гідности й права. Його смерть викликала глибокий жаль в цілій околиці, і тисячі народа зійшлися на його похорон, засвідчивши тим, як цінили та поважали сього справжнього пастиря народнього.

І тепер, через більш як пів-столітню смугу часу, яскраво стоять у моїй уяві подробиці мого дитячого приятелювання з дідом. Приїзжаючи до його в с. Шендерівку, я часто залюбки залишався у його, на тиждень-другий, особливо у літку. Дуже любив я їздити з ним на хутір, де в діда була велика пасіка, і увесь час провадили ми з ним бесіди на ріжні теми — старий 70-літній дідуган з 6-8-літньою дитиною. Найбільш щасливим часом для мене бували години, коли ми лягали з дідом спати разом на його широкому ліжку, і він мені, „на сон грядущи", роспсвідав події з біблійної історії. Ні в якій історії, ні в самій Біблії не було тих конкретних подробиць, з якими він так художньо оповідав мені ті події. І тепер памятаю його яскравий, поетичний опис раю, що в йому жили перші люде. „Морелі, брусквини, дактилі", — се уривки з ботанічних його описів раю, а так само конкретні були описи з боку зоологічного та всякого иншого, — і то була справді приваблива картина раю. Художня фантазія мого діда не утруднялася задовольнити найменших подробиць моєї дитячої цікавости, і лише один раз оповідач мій не зміг мені дати звичайно-ясної відповіди, а саме, коли я допитувався, за що Пентефрій закинув Йосифа до вязниці; в сім місці так і залишилася тоді незясована для мене прогалина. Пізніше, коли мені вже було років 10-12, приїхавши до діда, я користувався його бібліотекою. З книжок, які я знаходив там, найбільше на мене враження зробили „Разсказы о Южной Руси" Щебальського. Прочитавши її знову десь через 15-20 років, я не міг пояснити собі, чому вона в дитинстві так вплинула на мене; проте ся книга дала мені перші підвалини історичної свідомости.

Взагалі що-до лектури обставини склалися для мене в дитячі мої літа дуже щасливо. В хаті у нас завше водилася книжка, і я змалку звик її бачити та нею користуватись. Мій брат Віктор, що був років на 10 старший за мене, укоханий первенець моїх батьків, вчився добре, мав нахил до книжки і звичайно привозив з собою до дому досить книжок, до яких і я простягав руку в міру приступности їх для мого розуміння. Між иншим брат передплачував один з кращих ілюстрованих журналів тодішніх „Огонек“ в час російсько-турецької війни 1877 - 1878 рр., і мене дуже захоплювали описи та ілюстрації військових подій. Одного разу батько, приїхавши з Могилева, привіз куплених десь припадково з десять річників другого доброго ілюстрованого журналу „Всемірной Иллюстраціи“. Се було справжнє свято для мене. Добрі ілюстрації, добірний матеріял літературний з хронікою життя сучасного, наочно конкретизованого в малюнках, — ся лектура мене захоплювала. Я залюбки, з неослабним інтересом кілька разів перечитував сі великі річники. Але найбагатшим джерелом для мого розумового усвідомлення була бібліотека, яку подарував мойому батькові броницький дідич, князь Вітґенштейн.

Дідич сей був дуже ориґінальною фіґурою. Людина з надзвичайно ріжнородною освітою, він до кінця життя свого заховав якусь жадібну допитливість, що виявлялася часом у досить фантастичних формах. Дуже колись багатий, високо поставлений при царському дворі (здається, шталмейстер двору), він на схилі днів своїх, літ 70-ти, оселився у свойому маєтку Брониці і розвіював тут рештки свого колишнього багацтва усякими фантастичними примхами допитливого пана. Заінтересувавшися якимись комбінаціями з сфери машинової механіки, він поставив у Брониці цілий завод машиновий, закликав до його спеціялістів-механіків з Німеччини і провадив з ними, — розуміється, безпослідно, — якісь механічні досліди. Інтересуючись астрономією, він поставив над своїм палацом на горі високу башту із зразковим астрономічним приладдям. Казали, що в кінці опанувала його думка сполучити вислим мостом дві гори над Броницею. За всім тим се була людина симпатична, культурна, гуманіст-демократ, що добре ставився до селянства та до його інтересів; після його смерти я чув великі жалі за ним з боку селян, коли появилися в броницькому маєтку нові господарі-спадкоємці і запровадили господарювання иншими методами відносин до селянина-робітника.

Величезна бібліотека, яку кн. Вітґенштейн перевіз до Брониці, займала кілька кімнат палацу і обіймала найріжнородніші галузі знання. Помітивши в мого батька певне замилування до книжки, князь подарував йому добрий шмат своєї бібліотеки — з поля богословія та наук гуманітарних, додавши до того і значну частину класичної белетристики. Літ через десять по тому, як батько дістав сю бібліотеку, я скаталоґізував її. і було там ще кілька сот книжок. Але від самого початку бібліотека розвіювалася по людях, бо батько охоче визичав книжки сусідам, а ті здебільшого не мали звичаю їх повертати.

Ті книжки в роскішній оправі були невичерпаним джерелом, з якого я на протязі всього часу моєї середньої освіти широко черпав скарби духової поживи. Ріжнородна та лектура, не завше приступна, утворювала, розуміється, велике безладдя в моїй юнацькій голові, проте давала багато матеріялу для роздумування, штовхала думку до самостійної праці. Само собою, в ті роки найбільше тягло мене до себе красне письменство. Щасливій долі, що принесла такий цінний дарунок мойому батькові, завдячую я між иншим раннім своїм знайомством з творами класичного російського письменства. Найбільше притягало мене до себе повне видання творів Пушкіна. Не все я розумів, як слід, і нікому було пояснити мені незрозуміле, — довго, напр., не розумів я глибокого змісту типових картин „Евгенія Онѣгина", чужих мені перш за все з погляду національно-побутового. Але все більше вчитуючись у ґеніяльні сторінки поета, засвоюючи їх на память, я безпосереднє відчував їх красу, особливо ліричних поезій, хвилинами аж тремтів од високої насолоди. Се рано спонукало мене до віршотворства — на початку російською мовою, але доля дала мені пережити сю звичайну хворобу юних літ досить скоро та безболізно; гадаю, що сьому в певній мірі сприяв якраз художній вплив класичної, зразкової поезії.

Не можу не згадати ще про одне освітнє джерело в мойому дитинстві. На моїй тітці Сяні, дочці згадуваного протоієрея Северіяна Дложевського, оженився Ів. Ів. Гловацький. Се людина освічена, кришталовий тип ідеаліста, що до всіх фактів життя і перш за все до своїх обовязків підходив з вимогами ідеальними. Так само ставився він і до своїх обовязків священика, і його невеличка парафія Жеребилівка була якоюсь зразковою лабораторією ріжних народньо-просвітніх експериментів. Він увесь оддавався праці для села і між иншим добре поставив школу. Тоді, на передодні доби Олександра III, школи парафіяльні або значилися лише на папері, або існували самопасом, без державної допомоги, — то Г-ий ту школу удержував на власні засоби. З того ж особистого джерела створив він при школі добру бібліотеку. Та бібліотека своїм змістом була мені приступніша, ніж усі инші, якими я користувався, а якість, коли не кількість, тої бібліотеки була висока, бо фундатор поставився до вибору книжок з властивою йому увагою. Я ще малий був — років до 10-ти, коли його памятаю, але з почуттям щирої подяки згадую сю не лише морально, але й фізично прекрасну постать, що зовнішнє нагадувала іконописний тип Христа. Своєю сердечною, ласкавою мовою він на мене, малого хлопця, впливав так само, як і на дорослих своїх парафіян, і не одну думку, не одне почуття, заронив він мені у душу[1]).

---

[1]) На сім місці згадаю і про траґічну долю сього ідеаліста-священика, що упав жертвою станових забобонів, які так сильні ще були серед тодішнього духовенства. Він був син дяка, навіть, здається, паламаря, себто займав найнижчий щабель у становій ієрархії духовенства. А у внутрішніх відносинах духовного стану на Поділлю панували погляди, що не виявлялися в таких формах по инших місцях України. Духовенство подільське, що у значній частині походило з старих шляхет-

Мойому замилуванню до книжки сприяло між иншим те, що я за дитячих літ своїх багато хворів, — до восьми літ я двічі чи навіть тричі підпадав запаленню легенів, — і се в значній мірі одривало мене од инших, рухливих забавок дитячого віку. Моя хоровитість була також причиною, що мої батьки надто жалісливо та поблажливо ставилися до мене, не чинили мені перешкод що-до того росподілу часу і життя, який я складав собі по своїй вподобі. Весною й літом я, звичайно, після раннього обіду надягну або накину на плечі свій кожушок із рудих смушків, в одну руку візьму баньочку з водою, в другу яку книжку та й почемчикую на хутір — верстов за три. Розстелю там кожушок, ляжу під деревом, а здебільшого — як я любив — просто на відсоні та й читаю або так — „дивлюся на небо та й думку гадаю“. Мабуть, там, головним чином, і складалися підвалини мого життьового світогляду.

Другим улюбленим місцем, де я багато пересиджував, звичайно з книжкою, був той схил гори з Брониці над Катеринівкою, що я про його згадував вище. Се справді поетичне місце з виноградною долиною та із зміїстою річкою внизу, з Дністром та бесарабським смарагдово-зеленим берегом у дальшій перспективі, повне було таємничих леґенд з далекої минувшини. З тих леґенд найбільше враження на мене справляв переказ про „Бабину дюру“ — глибоку печеру в горі над Дністром. Переказувалося, наче б у тій печері, що челюсти до до неї природньо було замасковано виступом скелі, ховалися люде підчас татарських нападів і там врятовували життя своє. Одного разу татари довго задержалися, росташувавшися поблизу тої скритки, і втікачі дуже од жаги терпіли, бо не могли спуститись до Дністра

ських фамілій, з якоюсь становою пихою розцінювало не лише инші класи, що стояли нижче за його, але й в осередку свого ж духовного стану строго додержувало ріжниці взаємовідносин окремих катеґорій сього стану. В певній мірі зневажливий погляд на дяківство й дяків традиційно виробився і взагалі на Україні. Не вважаючи на те, що культурна роля дяка на селі була значною, — він був учителем у громадській школі і називали його „пан бакаляр“, „пан дирехтор“, проте соціяльне його становище трактувалося невисоко, бо не мало воно формальної основи: дяк був наймитом у громади, не мав части ні в землі, ні в доходах парафіяльних, а жив з ласки парафіян та священика. В одній церковній книзі такий безправний дяк виплакав свою долю в отсих віршах:

Хто в NN не бував,
Той і лиха не знав.
Я в NN проживав
І много бід прийняв.
Дякував і паламарував,
І попа до церкви рано пробуждав,
І ще ж до того й людям угождав,
І М. панщину работав.
Бо чуть сьіт світає,
То осаул Клунос до школи прихождає
І глашає:
Дяче, на панщину! косить,
Або будеш бруса носить...
Іще кр пче гонить на лан панський
Іван Полторацький.
Люде говорять: горе тобі, дяче!
Згинеш ти у нас небораче!
Зді, читатель, мене ізвини
І назад листок переверни.

А з того листка довідуємося, що дяк утік з села, залишивши такий віршований заповіт:

Хто хоче лихо знати,
Нехай іде в NN дякувати, —
То буде панщину в будні робити,
А в суботу ходить дзвонити,
Сала по селу прохати
І скрізь за хлібом шмарувати.

по воду, аби не зрадити свого сховища. Але одна баба, не змігши примиритися, щоб пропала без води її улюблена внучка, видерлася потай од усіх до річки і сим навела напасників на слід до печери. Татари підступили до сховища та, не змігши живими взяти втікачів, що завзято боронилися, не пускаючи глибше до печери, запалили хмиз у челюстях печери, і втікачі подушилися. Під впливом таких переказів велика печера з камінним склепінням робила таємниче враження, — од неї провадив у глиб гори хід, що, казали, тягся досить далеко; ті сміливі, що туди заходили, росповідали, начебто бачили там людські кости. Я у той хідник не ходив, костей не бачив, проте печера справляла на мене глибоке враження, і з уривків моїх історичних відомостей дитяча фантазія витворювала на тім ґрунті дивовижні мережки.

Сіє вам ізображаю
І сам з NN утікаю.

Се типова доля „мандрованого дяка". Тож зрозуміло, що за таких обставин становище дяківське не було почесним, і така опінія що-до сього становища додержалася аж до кінця XIX ст. Тому до дяка священик ставився з погордою, і, напр., дяковича в попівській родині називалося „гаком", і він зустрічав тут погордливе відношення взагалі та зокрема з боку попівен, що вважали одружіння з „гаком", хоча б і укінченим богословом, за певний мезальянс для себе. Отже таким мезальянсом було оженіння „гака" І. І. Г-го на дочці протоієрея, моїй тітці. Д д мій, як уже зазначав я, був людиною щиро-демократичних поглядів, мо ола пара щиро любилася, зокрема молодик по своїй лицарській вдачі по лицарському вк онився своїй дамі. Отже все було добре аж до того часу, поки не ьмер мій дід, і на родинній раді вирішено було, щоб І. І. Г-ий просився на дідову парафію, аби матеріяльно піддержувати вдову та її дочку, перестаріду панну. Архиєрей, шануючи небіжчика, погодився на те, і І. І. Г-ий переїхав у Шендерівку. З того й почалася вся біда. Становий забобон що потонув було у взаїмній любові подружжя, виринув у всій своїй силі, коли в одній хаті з молодими опинилися й инші члени родини. Поволі піддалася тим забобонам любима й любляча жінка Кожної хвилі і на кожному кроці давалося „гакові" почути й зрозуміти, що його ощасливлено честю й парафією. Чутка, вразлива людина з широкими й ідеальними поглядами мучилася, страждала. Родинне життя було цілкозито зруйновано. І з того пекла станових забобонів жертва їх знайшла лише один вихід — самогубство.

ГІРКЕ КОРІННЯ НАУКИ.

Не памятаю, коли і як навчився я читати. Сталося се непомітно, як звичайно буває з дітьми, коли книжка складає в хаті необхідний атрибут життя. Як уже треба було готуватись до школи, то за учителя мені та старшій од мене сестрі Онисі був хворовитий диякон-удовець, що не міг через хворовитість правити служби, позбавився тому посади, яку мав, і батько прийняв його до нас за учителя. Найняли для його чисту половину сусідньої селянської хати, — там він жив і туди ми з сестрою ходили вчитися до його. Ся хороша людина не неволила нас наукою, впливала більше ласкою своєї рахманної вдачі, ніж принукою, і яких-будь конфліктів на ґрунті науки чи якому иншому не було між нами ніколи. Багато часу витрачалося на філософічні розумування нашого ментора, що зводилися звичайно до його хвороби. Розріже, напр., перед нами яблучко, і коли там знайдеться червоточина, починає з того до себе аналогії приточувати: „Отак і я, — каже, — зверхи немов би усе як слід, а в середині давно хробак невидимий точить мене". Та хоч ми й не мучилися над книжкою, проте завдання виконували і дістали од науки все ж стільки, скільки було потрібно для іспиту до школи. Десь за півроку науки сестру повезли до жіночої єпархіяльної школи у Тульчин, а за другого півроку, коли настирливий хробак таки сточив мого філософа-учителя, одвезли й мене серед року (1879-80) до школи — до духовної повітової школи у Шаргороді.

„Нарочито невелике" місто Шаргород лежить і тепер оддалік не лише залізничого, але й од усякого більшого шляху. Се забезпечувало йому непорушну патріярхальність всього укладу життя його у всіх ділянках — в тому числі і ледве чи не найбільше в ділянці духовної школи.

Керовником („смотритель") школи був Ш-й, мій родич. Під його провід освітний і завіз мене батько серед шкільного року, щоб за пів року я в підготовчому класі доспів до першого класу. Смотритель порадив батькові поставити мене на кватирі в учителя підготовчого класу А. К. З-го, щоб він, поруч з моєю наукою в школі, ще й вдома підганяв мене в тій шкільній премудрості, якої не спромігся мені дати мій учитель-диякон.

Перші враження мої з шаргородської бурси були просто жахливі. Разом зо мною на кватирі у З-го було ще з десяток учнів, — все то були старші за мене та вже обвіяні чадом бурсацької атмосфери.

Попавши в ту атмосферу просто з доброї родинної обстанови, зовсім непідготовлений відповідно до самооборони словесної й фізичної, я був цілком безпорадний. На кожному кроці ставилися передо мною ріжні хитрощі бурсацької засідки, у які я, недосвідчений новачок, лехко попадався на велику та щиру втіху моїх несвідомих мучителів. То в якійсь складній іграшці ножиком, з виколупуванням землі, примушувано мене їсти виколупану землю, наче б се випливало з конечних умов тої гри; то в іграшці у мяча боляче мячем лупили мене цілою громадою — так само наче б з умов тої гри, і т. и. Твердо засвоївши основну мораль бурсацьку, що скаржитись не можна (за се плямувалося найганебнішим призвіщем „навуходоносор"), я місяців зо два терпів те все без нарікання. Але врешті увірвався у мене терпець. Тяжко обурений якоюсь новою витівкою, я накинувся на свого найбільшого мучителя П. та з непочатою енерґією, несподіваною для всіх та й для себе самого, завдав йому доброго прочухана. З сього революційного моменту я вже дістав соціяльну рівність у бурсацькій громаді з її неписаною своєрідною конституцією.

Найбільш характерною постаттю на фоні шаргородської школи був смотритель Ш. Разом з батьком буваючи у його в родинному його оточенню та згодом пізнавши його ближче, маю думку про його, як про людину розумну, не злу, навіть сердечну. Але назовні — се було живе втілення грози й жаху для найзавзятіших елементів взагалі нестрахітливої шаргородської бурси. Сильне робив враження самий зовнішній його вигляд велетня-голіяфа, з суворим виразом обличчя, з суворим поглядом із-під густих сивих брів, із красномовною страшливою палицею у руках. Ся палиця з якоїсь дуже твердої рослинної породи не була самою лише декоративною прикрасою, — виконувала вона і дуже утілітарні функції корного порядку, — і виконувала, як казали досвідчені люде, з великим практичним ефектом.

Патріярхальна постать нашого смотрителя цілком пасувала до первісних умов усього шаргородського життя і зокрема шаргородської школи. Мав він призвіща: „Марко" і „Халява", що часто сполучалася в одно. Навчав він катехизису досить оригінальною методою. Текст Філаретового катехизису треба було знати на память таким чином, що з якого б місця не почав ментор — з речення чи навіть з слова, треба було без запинки продовжувати, поки він не спинить. Коли, напр., прийшовши до класу, ткне він палицею в кого, сказавши при тому: „Даби...", то треба було, почавши тим сакраментальним „даби", — продовжувати речення, яке тим словом починається. Се був врешті скоріше спорт, ніж наука, але хто в тому спорті невправним показувався, то зазнавав якостів Маркової палиці — тут таки в класі.

Марко дуже кохався в пасішництві і як, бувало, настане весна, то він зараз зникає у свою пасіку на хуторі — верстов за три від Шаргорода, і ніякі сили не могли його звідти витягти. Тимчасом наступали іспити, — учні не могли їхати до дому, поки не складуть іспитів, а іспиту з катехизису не можна було скласти, бо Марко не

виходить з пасіки. В таких випадках, коли добре роїться і надії не було, щоб смотритель прийшов екзаменувати, бурса вдавалася до такого способу. Вибравши погожий день, коли муха добре грає і завдає пасішникові доброго настрою, увесь клас тихою лавою, ніби на засідку на ворога, наблизиться до хутора та пошле наперед досвідчених розвідчиків, щоб розглянулися в обставинах. Коли висліди розвідки сприятливі, дається гасло, і ввесь клас непомітно облягає хутір, непомітно наближається до заповідного місця, де серед вуликів Марко священодіє. Тоді враз усі з ріжних сторін висипають на галяву перед грізні очі Маркові.

— Ви чого?

— На іспит, пане смотрителю.

— На іспит, такі-сякі? — тут вживається зворот мови, не зовсім педаґоґічний. — На іспит? „Даби“! — тикає він пальцем в якого з середини. Той починає горохом сипати, — бо вже всі до одного весь катехизис од дошки до дошки знали, — а тимчасом він тикав пальцем (палиця в цих обставинах десь собі у темнику спочивала) у другого, третього і т д. Хвилин через пять, коли з десяток людей перепитає, —

— Ах ви, такі-сякі! — замахає руками, оглядаючись, наче палиці шукає. Се був знак, що іспит скінчено та що обійшовся він щасливо. Уся бурса з криком „ура!“ розсипалася на всі боки та з отсим викриком, не спиняючись, бігла до міста, вбігала до школи з радісною вісткою, що іспит відбуто. Дійсно, в журналі та в свідоцтвах появлялися добрі нотатки.

Шаргородська бурса жила своїм первісним життям, наче на відлюдному острові, і нічиє стороннє око не заглядало сюди, ніщо не ворушило сього стоячого болота. Життьові події проходили понад Шаргородом, як дощова хмара, вітром занесена й однесена, і сліду тут по собі не залишали. Року 1881 атентат на царя Олександра II одбився лише тим, що служено багато панахид та бурсачки, на знак жалоби, звідкись узяли обшивати вилоги своїх піджаків білими стрічками, — де-які джиґуни цілий піджак тими стрічками обшивали. А внутрішнє життя бурси відбувалося своїми звичайними, неначе стихійними процесами, як хемичні процеси стоячого болота З погляду національного се життя мало суто-український, але тільки стихійний, характер, держалося самою національною інерцією. Рука російського самодержавного режиму раз назавше убила в сьому глухому кутку всі творчі елементи життя, і дальше посилення політичної чи якої иншої реакції вже не робило тут найменшого ефекту. Се був типовий зразок того національного сну, яким спала Україна; живчик її життя бивсь у більших осередках та й то ледве помітно, а решта української землі спала і, здавалося, — непробудно.

Року 1881 мій батько виїхав з Брониці. Здоровля його було слабке і не видержувало туристичних вправ по крутих броницьких горах. Дім священика з частиною села був на горі, а церква й більша частина села — Катеринівка — глибоко в долині. В тих умовах служба божа та парафіяльні треби вимагали напруження фізичних сил, якого

не видержувало здоровля мого батька. До того ж, з матеріяльного погляду, броницька парафія була бідна, і засобів не вистарчало на освіту дітей. Тож попросив і дістав батько другу парафію — Білоусівку в Брацлавському повіті, біля Тульчина.

В Білоусівці прожив я кращі 15 літ мого молодого віку, і з нею звязані мої свідомі народолюбні експерименти. Се невеличке село було за часів кріпацтва власністю тульчинського католицького костела. Вплив духовного володіння позначився тут, з погляду конфесіонального, тим, що багато селян-українців у Білоусівці були католики, ходили до тульчинського костела і вживали польських молитов, а у всьому иншому нічим не ріжнилися од решти білоусівських селян православної конфесії. З другого боку на духовій вдачі білоусівських селян позитивно відбилося те, що тут не було пана із звичайними атрибутами панщини, а католицькі ксьондзи, використавши православну українську душу та українські робочі руки, очевидно, не використовували своїх підданих соціяльно чи навіть і матеріяльно так, як се робили пани-дідичі. Тому у білоусівчан було помітно більше самопочуття якоїсь незалежности, почувався якийсь дух свободи та горожанської мужности у більшій мірі, ніж се було помітно в околишніх, колишніх панських, селах. Сі риси, навіть при надзвичайній убогості білоусівських селян (не було пана, — не було й сторонніх заробітків), давали дуже сприятливий ґрунт для національно-громадської тут праці.

Жалко мені було мальовничої Брониці з її гірськими краєвидами, з поезією її історичних леґенд та й моїх переживань особистих. Але Білоусівка мала для мене особисто ту надзвичайну вигоду, що біля священичого дому було пять десятин старого саду — колишнього затишного оточення ксьондзівської садиби. Сей сад, почасти фруктовий, почасти з лісового дерева — з великими берестами, липами та ясенями, був великою відрадою для нашої родини. Під час літніх вакацій всі ми, діти, розсипалися по його просторах, і лише дзвінком можна було нас скликати на обід чи на який инший випадок. На сьому прекрасному лоні природи так добре почувалося, що забувалося усе прикре — і прикрі переживання шкільного життя, і клопоти та матеріяльні нестатки батьків, що надривалися в господарській роботі для виживлення великої родини.

В саду, недалеко од хати, була комірчина з вікнами, з двома ліжками, столиком, — моє улюблене місце, — так звана „Академія". Ще першого літа, коли ми переїхали до Білоусівки, старший мій брат, закінчивши семинарію в Камянці, готувався влітку до вступних іспитів в київську академію. Для спільного підготування, а власне для компанійської розривки, запросив він до себе на літо щось трьох чи чотирьох товаришів, і всі вони, звичайно до обіда, дуже весело, по товариському розважались у тій комірчині, наче б то готуючись до академії, — так та комірчина і стала називатися з того часу „академією". Ся академія була улюбленим моїм місцем для спочинку, для читання, для планів і мрій молодечих. Тут у мене була „похідна" бібліотечка, так добре тут читалося, так широко і сміливо думалося... Тут і я

через дясять літ готувався до академії. Коли в р. 1914 я відвідав Білоусівку, „академія“ ще стояла непорушно і так само непорушно заховувала в новій священичій родині свою традиційну назву.

Матеріялу для духової праці стало у мене в Білоусівці ще більше, ніж у Брониці, і якраз в напрямі національно-українському.

Волосним писарем в нашій волості був такий собі Громовецький. Се була людина, цілком неподібна до звичайного типу малокультурного пявки-писаря. І тепер не може уміститися в моїй уяві ся високо-інтеліґентна, якась таємнича постать на прокрустовому писарському ложі. З усього видно, се був освічений ідейний народолюбець, що пішов працювати на село не з практичних, принаймній, не з самих практичних мотивів. Імя Громовецького було дуже популярне серед селянства, і характерно, що самі селяне якось не звязували сю особу з писарським її станом і називали його не як звичайно — „писарь“, а завше по фамілії — Громовецький. Народолюбний демократизм його виявився між иншими у тому, що оженився він з простою селянкою, піднявши її освітою до свого рівня, і се була цілком інтеліґентна жінка. Незрозуміло, як ся ідейна людина могла держатися чи — власне — як могла його держати на такій посаді адміністрація губерніяльна. Правда, на губернаторських посадах на Поділлю одним по одному перебували люде „ліберального духу“ — Глінка, Ейлерс, що взагалі на „окраїнах“, далеко од бюрократичного Петербургу, почували себе вільніше і мали можливість в більшій мірі провадити свою персональну політику. Досить, що Громовецького не було звільнено до його смерти, досить ранньої (умер од сухотів).

У Громовецького була добра бібліотека — дивом як на ті часи — переважно з українських книжок. Брат мій старший користувався книжками з тої бібліотеки, з сього джерела і я таким чином зачерпнув живої води рідного друкованого слова.

Українські книжки в час моєї ранньої молодости були великим рарітетом на провінції, а на селі особливо. Закон 1876 р. тяжко понизив продукцію української книжки. Видавалося „метелики“ або етнографичне блягузкання, що мало демострувати простакуватість та дуроватість українського мужика, як передставника нації. Ще раніше попав мені до рук шедевр сього останнього роду літератури — оповідання, власне анекдоти, Раєвського. Дістав я сю та й кілька инших українських книжок від хлопця священичої родини Карповичів, що мешкала в сусідньому з Білоусівкою селі — Війтівці. В тій численній родині було кілька хлопців, старших за мене, що привозили на село найбільш „ходову“ українську літературу — анекдоти та метелики. Серед тої літератури і були оповідання Раєвського, що дотеп свій виявили на наївному, наче б то мужичому, пояснюванню слова „велосіпед“ словами „вилийся мед“ і т. и. Мушу сказати, що й ся, так би мовити, література якось стихійно притягала мене до себе, бо се все ж було рідне слово, неподібне до всього, що я читав досі, якийсь сурогат національної творчости. Кілька „оповідань“ Раєвського списав я собі у свій зшиток, куди записував усе, що з про-

читаного найбільш звертало мою увагу. З того ж джерела, з Війтівки, дістав я „Бабу Параску“ І. С. Левицького та, здається, водевіль „Кум Мірошник або сатана в бочці“ Велісовського. Лектура — все не високого штибу, бо навіть і „Баба Параска“, при всій своїй художній вартості, своїм тоном пасувала до згаданих творів та не могла на фоні тих творів викликати поваги до рідного слова. Забігаючи трохи вперед, скажу, що вже у першому чи в другому класі семинарії, в Камянці, довелося мені купити в Камянецькій книгарні Грінченкові „Ксеню“ та „Дядька Тимоша“ (видання Наголкина), що справили на мене враження якраз поважного трактування українського слова. Там таки купив я і досить чудну поему місцевої продукції „Граф Біберштейн“, що звернула на себе увагу з тих самих мотивів.

Найбільше враження справила на мене книжка, яку я прочитав вже літ 12-ти, — „Хмари“ І. С. Левицького (видання до 1876), — досі встає у мене в памяті те величезне враження. Тип Радюка став для мене тим прикладним зразком, що його слідами я вирішив іти безповоротно. Примітивний демократизм сього ґероя видавався мені за найбільші високості горожанської думки, а розумування його в національно-українській справі — за одкровенне євангеліє для мого дальшого національного поступовання.

„Хмари“ положили першу базу для мого розумового та горожанського світогляду. Та база скріплялася, поглиблюючись та поширюючись, але з того народньо-демократичного ґрунту я вже не сходив. Гадаю, що не будь сього, стався б який инший привід для фіксації моїх підсвідомих національно-українських настроїв у певну сістему українського світогляду, — до того провадили і родинне моє стихійно-українське оточення, і мої безпосередні тісні звязки з селом, і ті поступові ідеї загального порядку, що я черпав їх з моєї тодішньої лектури. Але „Хмари“ були тим переходовим критичним моментом, що вирішив основи і характер мого світогляду.

За один з найщасливіших випадків свого життя вважаю я той, що доля дала мені ще в юних літах читати повного „Кобзаря“ Шевченкового. Факт сей звязаний з якимись таємничими, незрозумілими для мене, обставинами. За лісничого в сусідньому скарбовому лісі був німець Курц, — здібна, інтеліґентна, громадянська людина. Мав він широкі знайомства, в тім числі і з священичими родинами, і був дуже тут популярний. Мав він бібліотеку, в якій були і українські книжки, і він радо випозичав ті книжки охочим для читання. Віктор, мій старший брат, взяв у його повне двохтомове празьке видання (1876 р.) „Кобзаря“, — як тепер памятаю, — в роскішній блакитній оправі з золотими витиском та обрізом. Скоро по тому Курц десь несподівано зник з нашої околиці, чи його перевели десь по службі, чи навіть запакували до іванової хати, — так мені й не довелося довідатись.

В наслідок тої таємничої історії „Кобзарь“ залишився фактично власністю нашої родини. Се була велика цінність, яку ми дуже шанували і дуже неохоче давали з хати для прочитання, памятаючи сумну долю колишнього княжого книжкового дарунку. Врешті так

пропала і ся книжка, коли батько визичив її комусь з сусідів, як я був у школі. Але се сталося значно пізніше, — а літ з десять повний „Кобзарь“ таки був у нас у хаті.

„Кобзарь“ зробив на мене враження найсильніше за все, що я взагалі коли читав. Се незалежно од того, що у тодішній стадії своєї історичної освіти та свого розвитку взагалі я не все розумів з його. Неясні були для мене власне історичні моменти Шевченкової поезії, бо тоді (в кінці 80-х та на початку 90-х рр.) не було ще засобів для засвоєння української історії, — се було виключно привілеєм одиниць, що самостійно вистудійовували для себе сю галузь українознавства. Проте поезія Шевченка глибоко западала в душу своєю лірикою, і — мушу сказати — найбільше своїм провідним світоглядом. Шевченка я читав та виучував не лише самотужки, але й — так би мовити — громадським способом, прочитуючи його разом з товаришами в школі, прочитуючи своїм приятелям на селі — і хлопцям, і людям старшого віку. Найгарячішим приклонником поезії Шевченкової був білоусівський церковний староста Тарас Шпилька, — гарна, порядна людина, чутка на красу поезії. Бувало, після відправи вечірньої, принесе він ключі од церкви, сядемо з ним на ґанку, і вичитую йому „Кобзаря“. Захоплюється декламатор, захоплюється й слухач та плаче щирими сльозами, не зважаючи навіть на те, що повз ґанку вештаються наймички та хлопці й посмішкуються з такої сантиментальности пана церковного старости. Посмішкування те не було щире, бо не раз ті дівчата самі проливали гіркі сльози над долею Катерини та Наймички і, пробігаючи по господарству, намагалися бодай краєм вуха спинившись на хвильку, щось почути з тої чарівної блакитної з позолотою книжки, що, мабуть, видавалася моїм селянським слухачам за якусь своєрідну євангелію.

Попереднім оповіданням я трохи забіг наперед. Білоусівка по росподілу сітки духовних шкіл належала до повітової тульчинської школи (всього 4-5 верстов од Тульчина), тож по першому класі шаргородської школи вступив я (р. 1881) до другого класу школи в Тульчині. Тульчин — се колишній великий культурний осередок за часів польської влади, резиденція великого польського маґната, відомого тарговицького конфедерата Щенсного (Фелікса) Потоцького. Тут був роскішний палац Потоцького, повернутий на офіцерську казарму тульчинської військової частини, з художніми малюнками та статуями (що прикрашували офіцерську лазню), з старим великим парком (полкова адміністрація наймала його під випас жидівських коров), — се все ж був, бодай занехаяний, відгомін якогось культурного життя. Наявність у Тульчині двох шкіл — хлопячої та дівочої, наявність великої військової частини, находження на поштовому тракті між залізничною станцією Вапняркою та містами Брацлавом і Гайсином, — все се з погляду культурного підіймало Тульчин вище за Шаргород та унеможливлювало шаргородські первісні відносини і в духовній школі. Характер відносин тут був зовсім инший. Смотритель був

москаль — Лашкарев, але без особливих русифікаційних тенденцій. Він мав помешкання в самому шкільному будинку, держав на пансіоні кілька школярів, — там і мене примістив батько — у більш вигідних, ніж де инде, умовах. На жаль, Лашкарева скоро переведено на якусь иншу посаду і смотрителем став учитель математики з Камянецької семинарії Орест Моргулець. Се був українець з походження, але „не помящій родства“ свого національного, дуже великий задавака, що все і всіх мав за негідне для себе, до всього ставився згорда. Своїх вихованців уважав він за ніщо і не принижував себе до того, щоб навіть просто помічати їх. Його призирлива неувага до учнів приймала просто якісь блазенські форми. Дивне і просто навіть якесь дике враження зробила на нас вже перша поява його, коли прийшов він до нас на лекцію арифметики (крім смотрительських обовязків, він ще навчав нас сеї науки). Прийшовши вперше в клас, розкрив журнал, викликав до дошки когось першого, що впав йому на око, підняв очі в стелю та й мовчить. Учень, ждучи запитання, теж мовчить собі, стоячи біля дошки. Проминуло так кілька хвилин тяжкої, незрозумілої для нас, мовчанки, і він врешті питає:

— А ще що скажете?

Збитий з пантелику учень стовпом стоїть, не розуміючи такого педаґоґичного методу, і тільки очима блимає.

— Більш нічого не скажете? — знов питає великомудрий педаґоґ. І за кілька хвилин, промовивши „досить з вас“, — викликає до дошки другого учня, і з ним повторює ту саму комедійну сцену. І так до кінця лекції. На другу лекцію відбулася без зміни та сама комедія. А на третю ми вже дійшли способу. Перший, кого викликав смотритель, підійшовши до дошки, почав викладати правила арифметичного складання. Хвилин за десять почулося від столу: „досить“, і ми досвідченим оком бачили, як смотрительська рука накреслила в шкільному журналі добру нотатку. Викликаний до дошки другий учень почав те саме проробляти з правилом однімання, третій — з правилом множення, четвертий — з правилом ділення, а пятий почав знову з правила складання. І так повторювалося щоразу, кожної лекції, на протязі цілого року, в старшому, четвертому класі повітової школи, де закінчується наука арифметики. Так ми й не довідались про вищі таємниці арифметичні, і се нам дуже шкодило в дальших наших математичних студіях. А се все робилося тому, що великомудрий наш учитель, освітою академик (з духовної академії), не вважав за потрібне принижуватись до втолковування якоїсь простої арифметики в голови якихсь нікчемних бурсачків, що неварті такої високої уваги. Увесь свій час педаґоґ сей оддавав картярству і, кажуть, виявляв просто ґеніяльні комбінації в грі у вінт.

Се був переломовий час, коли в нижчі (повітові) духовні школи почали учителями, замісць укінчених семинаристів, призначати академиків, що скінчили духовну академію, і се зразу утворило специфічну, нездорову педаґоґичну атмосферу в сих школах. Претензійні академики дивились на свої обовязки в повітовій школі, як на невідповідні їх високовченій гідності, і просто нехтували тими обовяз-

ками. До того ж се були здебільш москалі, що їх надсилалося „для обрусєнія края“. Таким був, напр., учитель російської мови Богоявленський, що за цілий рік не більше 5-6 разів бував на лекціях, а прийшовши та вислухавши відповіді із давно заданого матеріялу, обмежувався в кінці лекції простим, як перекривляли його бурсачки, наказом про дальшу лекцію:

— Суфікси, мол-дескать, вам на урок.

Після Богоявленського на учителя російської мови прислали до нас Малаховського, так само академика, що після, роздививщися та рознюхавши, дістав собі одну з найкращих парафій на Поділлю. Він відбував лекції акуратно, але між ним та учнями часто виходили непорозуміння з тої причини, що не міг він наломати їх на московську вимову. Взагалі се був тип педаґоґа-урядовця, що ставився до своїх обовязків та виконував їх по урядовицькому, лише так, як приписано, та придушуючи всяку ініціятиву з боку своїх учнів. У мене з ним вийшло таке курйозне непорозуміння на сьому ґрунті. Завдав він нам для вправи тему: „Береженого Бог береже“ Я не відчув нахилу до благочестивих розумувань на сю тему, а навпаки, спокусило мене ілюструвати її наочними прикладами з життя. Не пригадую зараз, що саме я написав там, але памятаю, що серед прикладів були й такі наївні міркування, що селянин не береже свого здоровля, коли, натомившися, спить на вохкій землі, та що пані наші так само нехтують вимогами ґіґієни, коли обтяжують голову чужим волоссям, накладаючи на голови шиньони, носять вантажисті турнюри, які не дають їм можливости навіть вигідно посидіти, і т. ин. Сей ліберальний твір мій призвів до великого грому на мою голову. У неділю, коли я виходив з церкви, він спинив мене, покликав до класу та, зачинивши щільно двері, витяг мій манускрипт з кишені та й почав картати мене, та як! І легковажність, невідповідна для учня духовної школи, і відсутність справжнього релігійного настрою і таке инше, але головний аргумент був той: „А що якби сю дурницю прочитав хтось з міродайних кругів. Добру склав би він думку про настрої тульчинських школярів!“ Бідолашний твір мій було мені повернуто з гострим наказом порвати його на дрібні шматочки, щоб і сліду його не стало, а натомісць написати „сочиненіе“, як се належить що-до форми й змісту. Се був перший мій стик з цензурними вимогами і, мушу сказати, зробив він на мене найприкріше враження. В моїх дальших стиках з цензурою не раз випливав у моїй памяті сей перший дебют мій в довгому ланцюгу цензурних митарств.

Цілковиту протилежність сим велемудрим академикам складали учителі з освітою семинарською, місцеві подоляне. Серед таких пригадую Микиту Громачевського та Григорія Чупринського. Місцеві люде були і доглядачі шкільні — Іван Машкевич та Іван Кондрацький. Був певний контакт духовий між сими людьми та школярами. Не багато треба було, щоб ті школярики відчули добре, людське відношення і самі подякою за таке відношення платили. Весною, коли появлялися квіти, учні звичайно на лекціях давали

найбільш улюбленим учителям китиці, і ті китиці найчастіше діставали не академики, а свої прості собі семинаристи.

Звичайно, по скінченню повітової школи, учні їхали держати ще вступний іспит до семинарії в Камянці. Того року, що я скінчив тульчинську школу, вперше було скасовано сі додаткові — справді безпотрібні — іспити, і нас зараховано до семинарії на основі іспитів у самій повітовій школі (1884 р.). Коли б не припало сеї щасливої обставини, ніхто з нас, розуміється, не видержав би іспиту з арифметики. Вчився я в повітовій школі поганенько, і зараховано мене в семинарію лише з огляду на „способность и умѣніе писать“.

Подільська семинарія мала свої традиції — і добрі і лихі. Раніше загніздилися, було, тут революційні настрої — найбільш виразним представником їх був пізніший шлісельбуржець Новодворський, вихованець подільської семинарії. Настрої ті можна пояснити взагалі характером подільського духовенства — свободолюбивого, незалежного і навіть матеріяльно взагалі добре забезпеченого. Архиєреї - москалі їхали на подільську кафедру звичайно з неохотою, як на покуту, трактуючи подільських священиків, як „маґнатів“, — і дійсно не можна було рівняти їх ні матеріяльним, ні духовим станом з убогим, забитим священством московського краю. Свідоцтвом твердої незалежности подільського духовенства може бути хоча б той факт, що лише тут, на Поділлю, духовенство могло добутися синодальної постанови, — і то ще до першої революції, — щоб у церковних школах науку на протязі першого року провадилося рідною мовою, щоб в церковно-учительських школах та в семинарії заведено було дисципліни українознавства. В кінці 70-х років свободолюбні течії захоплювали і педаґоґічний персонал семинарії та мали по части забарвлення національно - українське. Серед учительського персоналу тоді перед вів талановитий і спритний подоляк Митрофан Симашкевич. Він обійшов пішки все Поділля, знав як пять пальців усю його територію, зібрав силу цінних етноґрафичних записів з поля релігійних вірувань, які зреалізував у прекрасних статтях у місцевім єпархіяльнім орґані („Под. Еп. Вѣдомости“) під псевдонімом Churchman. Сі вірування та взагалі звичаї релігійні подільського краю він виводив з старо-християнських традицій, — і се мало у свій час дуже актуальне значіння з огляду на те, що москалі - архиєреї без жалю нищили з церковного та церковно - історичного обиходу все, чого не бачили у себе на Московщині, пояснюючи все таке польсько-католицькими впливами.*) Біля Симашкевича

---

*) Вже значно пізніше, літ через 20, живши в Петербурзі та збіраючи роспорошену спадщину С. Рудзнського, я звернувся до Симашкевича, тоді вже єпископа пензенського, почувши, що у його єсть рукопис ще недрукованого перекладу „Іліяди“. Дійсно, той рукопис знайшовся у Симашкевича, і він прислав мені. Дуже вдячний я йому за се, але жаль і злість обгорнули мене од думки, що майже сорок літ сей переклад класичного твору лежав у безвісті. Правда, коли С. О. Єф-

утворився цілий гурток людей, що стихійно любили свій край та хотіли працювати над його дослідженням. Серед них треба назвати Михайла Багинського, Миколу Яворовського, І. Біленького, до яких після прилучилися молодші сили — мій дядько Степан Дложевський, Віктор Якубовський, Кирило Стиранкевич (автор повісти „За громаду“ під псевдонімом К. Подоленко) і — особливо — вірний українській ідеї при всіх умовах, заслужений Юхим Сіцінський. Ся група дослідувачів Поділля на протязі кількох десятків літ непомітно, але послідовно описувала рідну старовину, слушно та вміло використовуючи для того такий, здавалося б, невідповідний орган, як „Под. Еп. Вѣдомости“, що мимо його не пройде тепер ні один дослідувач історії та етноґрафії Поділля.

Труси, арешти, репресії, що спіткали більш активних подільських революціонерів, посушили молоді свободолюбні та народолюбні пагони і в більш активних людей. Спалив те, чому вклонявся, і Симашкевич, дістав посаду ректора в тій самій подільській семинарії та почав винищувати те, що сам раніше насаджував. Я всього пів-року був за його ректорування, не міг тоді оцінити сю особу, памятаю лише театрально-розіграну ефектовну сцену його прощання з семинарією, коли він їхав на нову посаду — ректора донської семинарії. Там він, дуже здатний на всякі ефекти, визначився при одвідуванню донської семинарії царем Олександром III, — про сей у свій час писали в ґазетах. Проте ся надломана в своїй духовій випадок суті натура не викликала довіря до своєї щирости, все була на підозрінні, і єп. Митрофан так і помер на скромній посаді єп. пензенського, хоч за своїм здібностей міг рахувати на кращу карієру...

Мій вступ до семинарії припав якраз на той час, коли Симашкевич, як мавр, зробив своє діло, і в семинарському життю настали сірі, безпросвітні будні. Процес „революції“ і боротьба з нею закінчилися, навіть самі перекази про минуле приняли дуже неясний, пів-фантастичний характер. За мене ректором став архим. Антоній, — розуміється, москаль. Се був хворобливий тип мракобіса, навіть просто „разсудку вопреки“. Щоб висліджувати настрої семинаристів, він переглядав ученицькі вправи вже після того, як їх перечитував відповідний учитель. От тут і вишукував він злочинні настрої із запалом відданого своїй справі інквізитора, але з дуже лихим, тупим розумом. Одного разу учитель літератури дав нам тему —

ремов з захопленням переказував про сю знахідку В. П. Науменкові, то сей сказав зневажливо:

— Ото яка новина! Такий самий рукопис лежить у мене в столі вже кількадесять років.

Дійсно, habeant sua fata libelli, — особливо в наших українських умовах.

Видати сей переклад в Росії не було змоги, — закон 1876 р., чи, власне, цензурне тлумачення його сенсу, не дозволяв того. Боючись, щоб не загинув остаточно сей фатальний рукопис, я дав переписати його на машині і переслав для видання в Наукове Т-во ім Шевченка у Львові, — і там його надруковано під редакцією І. Франка в двох томиках серії видання творів Степана Руданського. Оригінал я мав змогу післати лише пізніше, через певні руки, Франко ж друкував по не досить справному спискові, тому і в тексті, і в передмові Франковій до видання єсть досить недоладностей.

„Основні риси літописів“. Серед тих рис всі ми, слідом за якимсь підручником, зазначили, що літописи все трактують з релігійного погляду, — розуміється, і в думці не маючи осуджувати таке трактування справи, а лише констатуючи самий факт — певну точку погляду автора чи авторів. Та й перепало ж усім нам разом з учителем літератури, що був так само, як і ми, лиш Богові душу винний. „А хіба ж можнна трактувати справу з иншого погляду?“ — завважав ректор на кожному зшиткові. Оскільки чернечий фанатизм його переходив усяку міру глупоти людської, видно хоча б з такого випадку. Раз на першому тижні посту несподівано зібрав він усіх семинаристів до рекреаційної залі. Входить, — вигляд хворобливо стурбований, очі палають. Ми думали — Бог зна що сталося. А виявилося, що одного семинариста зловлено на гарячому вчинку: на першому тижні посту він їв... оселедця. Власне ніякого тут злочину, навіть простого переступу, не було, бо лише людям в чернечому стані заборонено в той час вживати риби та й то не без винятків. Але фанатичний чернець не міг інакше трактувати семинарію, як — „дом образом монастиря“, — як се зазначалося в педагогічнім підручнику ще початку XVIII ст., — де „аще и звѣрь нравом будет, тамо агнчую кротость воспріимет на ся“. І от ту чернечу „кротость“ з усіма винятковими чернечими приписами насаджував архимандрит Антоній в подільській семинарії. Справедливість вимагає додати, що коли семинаристи, зворушені й стривожені урочистим закликом до рекреаційної залі, почули про такий привід до того, то в задніх лавах почувся голосний сміх. Се ще більше розлютило фанатика та погіршило долю „злочинця“. Останній припадав на коліна перед ректором, але той, додержуючи непорушности чернечого уставу, — не памятаю зараз добре, — чи призначив якусь тяжку кару, чи навіть звільнив „чревоугодника“, що першого тижня посту дозволив собі ласувати оселедцем.

За такого проводу і духу в семинарії учителі в ній були загалом якісь сірі чи мусіли підганятися під таких, а хто не робив сього, — то дуже скоро вилітав з семинарії. Наприклад, призначено було до нас нового учителя літератури — Малашкина, живу, ідейну людину, що не лише на лекціях мав діло з своїми учнями, а й заходив до нас по-за лекціями в наші інтернатні кімнати, провадив з нами розмови на ріжні загальні, переважно літературні, але ніяк не політичні теми; через півроку його вже не стало в семинарії. Инші талантовитіші учителі тратили смак до свого діла, опускалися. Такий був, напр., дончак Іван Ястребців, талановитий в своїм фаху математик. Все більше ставився він до свого діла недбало, ішов на лекції без підготовки і наражався, дуже добрий математик, на конфуз у свойому фаху. Така його риса коштувала мені цілого року науки. Одного разу на лекції, уважно стежучи за його імпровізацією в доказуванню якоїсь теореми та переконавшися, що він заліз у нетри, аж сам спинився, я безпосереднє й щиро в свойому захопленні сказав у голос:

— Овва!

Він на мене, — зовсім не люта людина, — люто подивився, другого дня покликав до дошки, поставив одиницю, на іспиті та на переекзаменовці дістав я так само по одиниці. І залишився я в другому класі ще повторно на рік. Але тому ж Ястребцову завдячую тим, що почав уважно ставитися до шкільної науки і тим самим зміг попасти до вищої школи. Як людина совісна, він розумів неморальність своєї помсти і, коли другого року я з упертости перестав учитися, він старався вплинути на мене дуже влучним глузуванням.

— Я думав, — сказав він мені одного разу, — що ви ставите собі якусь вищу ціль. Але й дзвіниця — се теж висока ціль.

Се на мене так вплинуло, що я став після того взагалі добре вчитися і за увесь семинарський курс, здається, не спускався нижче ранги пятого чи третього учня.

Ми не почували найменшого звязку з своїми педагогами, — як ми до них, так і вони до нас ставали, яв дві сторони ворожі, і одна другій сторони платили злом і помстою. А між тим серед учительського персоналу були зовсім не погані люде, та загально отруєний дух школи спонукав лише на такі відносини. Коли, напр., вже в р. 1920 зустрівся я в Камянці, майже через тридцять років, з своїм колишнім учителем грецької мови, калужанином М. П. Соколовим, то лише тоді, в приватній обстанові та в неупередженій атмосфері, міг я оцінити, що се людина гуманна, чутка до інтересів того народа, серед якого живе; кращий тому доказ, що дочка його (од матері українки) — свідома українка. А ми його колись вперто й свідомо переслідували, як нашого найгіршого ворога, і він відплачував нам з свого боку суворими нотатками. В тій війні, як і у всякі війні, жертвою ставав слабший, більш добродушний і менче до відпору здатний. Такою надзвичайно добродушною, ідеально-доброю людиною був учитель церковної історії Михайло Флорович Багинський. Він з натури не надавався на яке-будь зло до свого ближнього, навіть коли тим ближнім був бурсак в його черствому, стадному оточенню. Просто диву датися можна, чого ми над ним не чинили, як ми над ним знущалися. Чутливий аж до сантименталізму, захоплений своєю дисципліною, тільки увійде він у смак, розказуючи нам лекції для другого дня, — як один з нас підійметься на увесь зріст, немов би за яким ділом, і випалить найсерйознішим тоном:

— Михайло Флоровичу! А Ольга Михайловна (дочка Багинського, гарненька ґімназистка) вчора з офіцером гуляла.

— А тебѣ какое дѣло? Сиди, дурачек!

Всяку міру те знущання переходило, коли старий почне росповідати про муки, яких зазнавали християнські мученики. Вся його маленька круглява постать палає захопленням, на очах сльози, голос переривається од надмірного чуття, а бурса лукаво вдає, що й собі захоплюється, та все повторює з удаваним здивуванням: і-а! Те повторювання чується все голосніше, далій цілий клас у весь голос викрикує те „і-а“, аж нарешті сам оповідач, не вважаючи на

все своє глибоке захоплення, помічає глузування і з сльозами на очах від образи скаже тоном скривдженої дитини:

— Поросята!

Менш злочинний характер мали такі глузування над учителем латинської мови Ілією Лебедєвим, — менш, кажу, злочинний, бо се не була така беззахистна й безпорадна людина і могла себе обстояти. Сей учитель (священик, а після кафедральний протоієрей) мав нахил до остроумства і був щиро переконаний, що його дотепи дуже влучні, а тому сам перший з свого дотепу безмірно сміявся. Побачить він, напр., що Сила Пашковський розмовляє з Михайлом Доброшинським, і пускає таке римоване mot:

— Пашковскій Сила, нє развлекай Михаила! — і сам перший зарегочеться.

Весь клас удавано теж регочеться. Спровокований успіхом, „Ілюшка“ знову повторює те саме:

— Пашковскій Сила, нє развлекай Михаила!

І сам він регочеться ще більш захоплено і клас ще голосніше на те реаґує. Так повторюється кілька разів, аж поки коняче іржання бурси не залишить вже ніякого сумніву, що тут справа не так стоїть, як се уявляє собі духовний остроумець. Тоді він з образою скаже, всеж не без претензії на римоване остромовство:

— Я думал, что я среди людей, а я среди коней.

Створені Лебедєвим правила латинської граматики були такі, що лише звичка їх повторювати удержувала нас од реаґування на високий гумор тих граматичних дотепів. Питає він, напр., розбіраючи яке латинське речення:

— Почему стоит сослагательное наклоненіе?

Учень повторює заучене, стереотипне пояснення:

— Для означенія возможности, противоположной дѣйствительности, неисполнимой в настоящее время.

— Так, — потверджує „Ілюшка“, — для означенія возможности, противоположной дѣйствительности, неисполнимой в настоящее время.

Само собою, ми не уявляли собі, яка то та можливість, протилежна дійсності, що не можна її в сей час доконати; ледве чи й сам велемудрий класик здавав собі справу з сих комбінацій часу та можливостей, — але ся сакраментальна фраза незмінно повторювалася кожен раз, як треба було відповідати, „почему стоит сослагательное наклоненіе“.

„Ілюшка“ любив „смикнути“, і се ясно позначалося на його вигляді, коли повертався він з доброї компанії з міста до дому на Новий План, повз семинарію. Одного разу, коли він так проходив, спотикаючись, один з моїх голосистих колеґ вигукнув голосом, яким читається „апостола“ в церкві:

— „Блюдите, како опасно ходите“.

Другого дня прийшов „Ілюшка“ до класу, сів похмурий, як хмара, на кафедру і, не дивлячись на клас, а втупивши очі в журнал, каже:

— Встань и извинись.
Мовчанка. Всі сидять.
Вдруге те саме:
— Встань и извинись.
Тоді встає винний і каже:
— Извиняюсь, Ілья Васильевич.
— Садитесь.

І справедливість вимагає сказати, що інцидент після того не мав яких прикрих наслідків для приклонника порад апостольських.

Пізніше, коли виступило на кон „мазепинство", Лебедєв, в якості інспектора духовної жіночої школи в Камянці, а після кафедрального протоієрея визначився поборюванням „мазепинства". Жертвою його упав мій колеґа по академії С. М. Іваницький, співробітник В. Чеховського по українізації семинарії, звільнений з учительської посади в жіночій школі.

Був у нас ще другий Лебедєв, — здається, так само Ілля, — шкільний доглядач („надзиратель"), запеклий москаль, що не таїв своєї ненависти до нас, саме як до „хахлів", і надзвичайно давав се відчувати на кожному кроці. Ми платили йому тим самим і на тому самому ґрунті. Змагання його з нами що-до національних ріжниць, а власне — національних якостей московського та українського народів, обернулося в якийсь спорт, що мав з його боку просто садистичний характер. Кожен раз, як зайде він до нас в „номер" (нумерований покій для кожного класу, де учні готувалися до лекцій), то або він або ми самі бодай штучно вишукували привід до національних змагань. Сі змагання дуже нас захоплювали, і по них і перед ними ми кожен раз дебатували між собою те чи инше питання, гуртом, обєднані в одному почутті, вишукували потрібні докази й арґументи, і, безперечно, се багато сприяло нашій національній свідомості. Особливо, памятаю, різкий характер прийняло раз змагання між нами з приводу ріжниць релігійних між москалями та українцями. Мій приятель, добрий учень Вася Козловський, дуже влучно, під загальне захоплення цілої авдиторії, — з приводу призирливої уваги Лебедєва що-до української штунди, — як звичайно, загикуючись од хвильовання, довів Лебедєву докладно перевагу раціоналістичного штундизму над тупоумним буквалізмом приклонників московського росколу. На жаль, сей Лебедєв пробув у нас щось не більше року, — а то він ще більше допоміг би нашому національному усвідомленню.

З глибокою симпатією згадую учителя німецької мови, з роду німця (призвіще його лише недавно стерлося з моєї памяти, — знак, що спогади взагалі треба було писати раніше). Се була надзвичайно ориґінальна постать. Дуже старий, немощний, він провадив справу навчання німецької мови так, що викликав інтерес до вивчування мови. Ориґінальністю його методу було те, що все навчання провадив він виключно українською мовою і взагалі, крім німецької та української, ніякої иншої мови на своїх лекціях він не вживав. Був веселий, дотепний, і його римовані дотепи, з сим-

патії нашої до його, викликали у нас реакцію більш щиру, ніж дотепи „Ілюшки“. — „Мефодій Претецький, краще вчіться по німецьки“, — каже, напр., він, і вся авдиторія дуже симпатично приймає сей примітивний дотеп. Або от як філологічно та мнемонічно закріпляв він у наших головах слово bleischtift. „Ще як німці були дурні, не знали олівця, то один знайшов шматочок олова та й став шовгати оловом по корі березовій. Аж бачить, — те олово слід на корі залишає. Він зрадів та як закричить: blei schtift! — от з того часу й стали так німці олівець називати“.

Всього рік за мого часу був він у школі. Року 1884 видано новий, реакційний устав духовних семинарій. Програм навчання сконтруовано так, щоб він не задовольняв вимог атестату доспілости (матури) — з метою утруднити семинаристам доступ до університету та прикріпити їх до духовного стану. Було викреслено з семинарського курсу де-які дисципліни (напр., тригонометрію); нові мови, хоч і залишено, та визнано їх за необовязкові. Після того німець наш пішов до демісії (бо кафедру німецької мови було скасовано) та скоро по тому й помер.

З инших учителів подільських пригадую філософа Миколу Буніна (після кафедральний протоієрей, залишив по собі не добру память в єпархії), що давав мені філософичні книги для читання (по силі враження з них пригадую „Мозг и мысль“ Поля Жане) і учителів: історії — Аверкія Квасніцького (українець, волиняк), літератури — Володимира Тимінського (білорус), що давали живі теми для шкільних вправ, над якими працював я з приємністю.

З памятю про Тимінського приємно звязується у мене згадка про ті незабутні послуги, які я мав од нього в справі визичення книг з „фундаментальної“ семинарської бібліотеки. Новий реакційний „побідоносцівський“ статут семинарій заповзявся стиснути світогляд вихованця духовної школи як найвужче, обмежити його minimum'ом людської думки. Між иншими вигадками духовного макіявелізму приписано було для вжитку семинаристів призначити строго просіяний комплєкт книжок, виділивши їх в окрему шкільну („ученическую“) бібліотеку, а решту книжок замкнено в „фундаментальній“ бібліотеці, з якої можна було дістати книжки лише з писемного, кожен раз, дозволу учителя відповідної дисципліни. Даючи такий дозвіл, учитель звичайно наражався на те, що ректор, інспектор чи який инший доглядач, заставши учня за читанням книги, зараз, розуміється, поінтересується, яку саме той книгу читає, та почне дорозуміватися, чи відповідає та книга „пастирському умонастроєнію“ семинариста. Тому учителі здебільшого одмахувались, коли семинаристи просили у них підпису на ту чи иншу книжку, і врешті таки одбивали охоту до читання. З сього погляду Тимінський був сміливіший чи сумліньший за инших. Розуміється, і він не всі книжки підписував, про які я просив його. Не підписав Бєлінського, Добролюбова, Чернишевського, „Історичних пісень“ Антоновича й Драгоманова, російських народників — Успенського, Левітова, Златовратського і навіть гнівався, що я такі речі прошу. Зате вільно давав

дозвіл на визичення визначних „благонадійних“ класиків як чужоземних, так і російських. Лише завдяки йому міг я прочитати своєчасно всього Шекспіра, Ґете, Байрона, Шілєра та инших. Російську літературу безборонно видавали лише з доби першої половини XIX. ст., — і завдяки тому я тоді проковтнув її всю до барона Брамбеуса включно.

Справа лєктури в подільській семинарії, в наслідок колишніх революційних нахилів семинаристів, стояла взагалі трагично. Тож навіть „фундаментальну“ бібліотеку було для семинариста майже запечатано. Камянецька мійська бібліотека була взагалі убога, але й до неї був доступ заказаний, — було заборонено видавати книжки учням семинарії. Я часом здобував звідти книжки контрабандою — по чужих леґітимаціях. Та й небезпечна се річ була — перш за все для самої книжки. Трудно було з тою книжкою сховатися, бо всі семинаристи жили в інтернаті, під постійним доглядом. Поруч стояли два будинки, один для „казеннокоштних“ (що діставали скарбову стипендію) учнів, другий для „своєкоштних“, — що удержувалися власним коштом. В обох цих „корпусах“ установлено було ретельну систему догляду за лєктурою семинаристів, і для того, в першу чергу, звичайно — раз на місяць, переводилися ревізії ученичого майна під претекстом пошукування „огнєстрєльнаго оружія“, з яким, начеб то, семинарист, не вміючи поводитися, міг необережно чинити собі та иншим шкоду. В таких умовах не можна було привозити книжки з дому, бо виловлять її за першої ж ревізії. При тому звичайно не розбіралося, яку то саме книжку знайдено в учня, щоб не робити клопоту, мовчазною з обох боків згодою визнано, щоб у семинариста взагалі ніяких книжок не було, крім самих підручників.

Я таки любив почитувати, і сі умови складали мені велику прикрість. Врешті додумався до простого способу переховування контрабандних книжок: переховував їх у табуреті, на якому сидів. Для сього під верхньою дошкою по ширині поперечних планок поробив я поземі планочки і на них клав книжки, що таким чином сховані були від людського ока зверхи і з боків. Систему сю розраховано було на те, що нікому не прийде на думку подивитися під сидіння табурету. Така система дійсно ніколи мені не зрадила, головним чином тому, що ревізії переводилися взагалі з неохотою, формально, аби лиш виконати немилий та негідний припис. Ніхто з товаришів ні разу мене не зрадив. Але ж і користуватись тими книжками в звичайний час теж не можна було, бо кожен раз, як увійде доглядач у кімнату, то, побачивши, що учень надто уважно прилип до книжки, найперш простує до його заглянути, яку він книжку читає. І от аж по 11-ій годині, коли всі поснуть і доглядач переведе ревізію по ліжках, чи всі на місці, тихенько встанеш, складеш про всякий випадок так ковдру, наче там хто спить під нею, та краденим способом простуєш у „номер“, виймаєш із схованки книгу, ховаєшся за шафу тай читаєш за огарком свічки до глибокої ночі.

Таку контрабанду можна було переводити лише в дуже обмежених розмірах, а здебільшого доводилось користуватись „учени-

ческою“ бібліотекою, де все ж було досить російських класиків, як Тургенів, Достоєвський та почасти — Толстой. З відразою досі згадую те враження, що справив на мене Достоєвський. Почавши його, я не міг відірватись од сього отруєного трунку і просто перехворів після того.

Головну базу моєї контрабанди складали поети, які вимагали довше і постійніше походити біля себе, бо я їх здебільшого вчив на память. Улюбленим Пушкіним міг я користуватись і без контрабанди, але переїхавши раз з школи до дому, я вже не застав його, — хтось з сусідів встиг його „зачитати“. Бачучи моє горе, мій приятель Вася Козловський назбірав з своїх убогих прибутків півтора карбованця і купив мені, — що саме тоді появилося, — суворинське юбілейне видання Пушкіна — десять малих кишенькових томиків. Я ту память беріг в своїй бібліотеці, аж поки її не позбувся зовсім.

Так само мав я власного, теж леґального, Лєрмонтова, бо теж любив сього поета і, перечитуючи його, я одзначав на крисах певними, мені зрозумілими, значками свої замітки. З тих грошей, що давав мені батько для підхарчування до голоднуватого харчу семинарського, я купив, крім Лєрмонтова, ще Некрасова, — який вабив мене своїм народолюбним демократизмом, та Надсона, що замилуванням до нього оддав я данину свойому часові. Вже сі три письменники держали мене на голодній дієті більш року. З них Лєрмонтов був цілком леґальний, Надсон — сумнівний, як „новий писатель“, а Некрасов — то вже й зовсім недопустимий.

Не пригадую зараз усього змісту моєї „нелеґальної“ бібліотеки, але було там ще дещо, що привозив я часом од свого швагра Самгородського, про якого маю сказати окремо. Убога моя бібліотечка мала і своїх абонентів, — правда, круг їх був дуже стислий: Вася Козловський, Волод. Волосєвич, Волод. Пясецький. Дуже мені було прикро, що найбільший приятель мій Федя Маковський, хороший хлопець, якого я дуже любив за його чесну, незалежну і сміливу вдачу, зовсім не мав охоти до читання. З гуртка нашого виходила часом і деяка літературна інівіятива. Одного разу видавали ми журнал, якого змісту тепер не пригадую, та контрабандою таємно од начальства (скористувавшись пообіденим часом, коли начальство звичайно спочивало), урядили, так би мовити, „академію“ з приводу 50-ох роковин з дня смерти Пушкіна (навіть з такою річчю треба було критися од начальства, бо дозволялося тоді шанувати лише духовних письменників). Про Шевченкові роковини ми ще в Камянці не чули, а самі до того не додумувались.

Тоді ж, здається, року 1889, появився в друку мій вірш, який мав я необережність прочитати свойому дядькові М. І. Яворовському, що був тоді редактором „Под. Єп. Вѣд.“ А той, взявши вірша перечитати, надрукував його у „Вѣдомостях“ з своїми поправками. Був то вірш і в оригіналі недоладний, а з тими поправками вийшло щось зовсім неможливе. Так я вперше попав до друку.

Одна з найясніших постатів у мойому особистому життю, до якої я завше мав і до кінця заховаю почуття святобливої подяки,

— мій шваґер, священик Іван Дмитрович Самгородський, людина остільки видатна серед свого оточення, що про його скажу повніше. Син тульчинського міщанина, він вчився спершу в тульчинській повітовій школі, після в семинарії і по всіх своїх здібностях мав перед собою вищу школу, та закохався в моїй сестрі Онисі, оженився і пішов у попи — в с. Малашівці біля Проскурова. Родинне життя їх було щасливе, але самий вибір професії був фатальний для всього дальшого життя С-го. Був він не безреліґійний, свої пастирські обовязки виконував більш ретельно та з більшим ідейним розумінням, ніж його колеґи по професії, але взагалі місце його було не серед тих колеґ, не в глухому селі, в безрадній атмосфері духовного службовця. Він давав для села, первісно-темного, все, що міг, зокрема працював у школі та проповідував по українському, але душа його була голодна і невдоволена, бо прагнув він освіти та якоїсь ширшої діяльности серед иншого оточення. Мене увесь час дивувало, як він не опустився і не пропав серед того оточення, що особовими своїми елементами склалося безвідрадно, — не мав він ні одного сусіда, з яким міг би своїми думками ділитися. Як Робінзон на відлюдному острові, він жив якимсь відрубним од свого оточення культурним життям. Виписував книжку, передплачував „Енцикл. Словарі“ Брокгауза, найбільш солідну і ліберальну тоді ґазету „Русскія Вѣдомости“. Самим зовнішнім виглядом своїм Самгородський відзначався серед решти околишнього духовенства, — високий, ставний, гарний, з розкішними українськими вусами, трохи підстрижений, він завше, і в домашній обстановці, одягнутий був дуже пристойно, навіть франтувато. Обстанова в хаті була бідна, але свідчила про розумові інтереси свого господаря значною кількістю в ній книжкового матеріялу. Незалежна думка, сміливе і красномовне слово давали йому авторитет і перевагу серед духовенства, особливо на духовних зїздах, окружних та єпархіяльних, але тіж риси утворювали глуху антипатію до його серед ординарного загалу, що трактував його „чванькою“ та „задавакою“, викликали отверто вороже відношення з боку духовної адміністрації, що воліла догідливого підслуговування та плавування. Одного разу архиєрей Димитрій (Самбікин), зовсім не найгірший з подільських архиєреїв, обїзджаючи єпархію, публічно звернувся до Самгородського з таким, як він думав, ущіпливим дотепом:

— У вас усы, как у Тараса Бульбы. Они обнаруживают ваше простое малороссійское происхожденіе и свидѣтельствуют о ваших взглядах.

— Я очень рад, ваше преосвященство, — відповідає на те Самгородський, — что мое происхожденіе облегчило мнѣ возмоность стать ближе к моей паствѣ и удовлетворять ея запросам.

Такі архиєрейські уїдливі витівки були відгуком кваліфікації по-за очі, як „хлопомана“, „хохломана“ та ин. Вищий освітній рівень, демократизм поглядів та усе гідне, незалежне походження взагалі не були умовами, відповідними для службової карієри, — і Самгородський до останку життя свого не вибрався з своїх глухих

та убогих Малашівець. Помер він, порівнюючи, в молодих літах, ледве перейшовши за 40 років.

В мойому особистому життю о. Іван Самгородський одіграв дуже велику ролю. Коли вчився я в Камянці, то, замісць їздити на різдвяні та великодні свята в далеку подорож до Білоусівки, я здебільшого їздив до Малашівець. З перебуванням у Малашівцях, у сеї освіченої та гостинної людини, у мене звязано найкращі спогади. Кожні ті два тижні різдвяних чи великодних свят, се був якийсь бенкет інтеліґентної думки, що сміливо намагалася розвязати „прокляті питання". Цілі ночі переводили ми в розмовах змаганнях, — я, що ледве ще стояв на ногах самостійної думки, і він, старший, більш освічений, що багато вже пережив і передумав. О. Іван дуже тактовно іґнорував ту ріжницю між нами, і бесіди наші мали цілком товариський, рівноправний та рівногідний характер. Між иншим в наших розмовах не останнє місце займала справа самоосвіти, і тут я діставав од нього дуже цінні вказівки. Під час того розумового руху, що позначився в подільській семинарії в попередню добу, поки ще там учився Самгородський, кружляли по руках в семинарії вироблені десь, очевидно, в більших центрах, каталоги для самоосвітнього читання. Були ті каталоги і в о. Івана, і досить з того, що можна було достати, він і перечитав та дуже помагав мені орієнтуватися що-до вибору матеріялу для читання. Згідно з тими планами, які ми складали, я після й здобував книжки в Камянці по бібліотеках — семинарській, мійській та почасти в приватній бібліотеці мого дядька, учителя Миколи Яворовського, що належав до гуртка дослідувачів Поділля, досить багато писав про ріжні сторони життя сього краю і мав добру бібліотеку Малашівці, таким чином, мали в мойому особистому життю значіння якихсь Атен, звідки вивозив я нові й нові скарби-думки чи бодай посилене стремління тою думкою опанувати. А моїм незабутнім ментором-товаришем був у тих малашовецьких Атенах о. Іван Дмитрович.

В таких умовах розумового життя непомітно проминуло пять років мого перебування в Камянці. Се не були для мене пропащі роки. Не завдяки семинарії, а здебільшого — проти неї, я все-ж використав ті роки для самоосвіти, прочитавши багато такого, чого в дальший, більш бурхливий, час мого життя мені, напевно, вже не довелося б перечитати. Розуміється, все те позитивне треба розуміти дуже відносно та обмежено, беручи на увагу фактичні умови життя в глухому Камянці, на одбочині держави і краю, за 90 верстов од залізничної колії та ще в інтернаті подільської бурси, що стала обєктом спеціяльного піклування реакційної влади для винищення всіх ознак „крамоли". Те винищування у великій мірі було успішне; вихованці духовної школи мого покоління — се здебільшого сіра, безідейна маса, що безпослідно, з боку позитивного, пройшла для народнього життя. Хоч я скоро віддалився від свого рідного Поділля, але завше за його життям та зокрема за життям духовенства

стежив я дуже уважно і був у курсі всіх проявів того життя. Отже більшою активністю громадською визначалися тут або раніше покоління, що перейшло передо мною, або пізніше; а мій час був „гиблим“, „пропащим“ часом, що фабрикував безбарвних та некорисних урядовців духовного стану. Серед своїх колишніх товаришів чи колишніх семинаристів ближчих до мене курсів я так і не знаходив людей з ширшими громадськими інтересами, зате досить бачив прикладів відразливого попівського карєризму.

Проте загальний і особливо товариський уклад життя семинаристів більше виглядав симпатично. Риси грубіянства, що приносили сюди з собою викованці шаргородської та особливо приворотської повітових шкіл, скоро опадали на загальному фоні ученичого складу. Подільську семинарію вже тому не можна вважати за бурсу типу, змальованого Помяловським, що вона вербувала для себе матеріял з джерела иншого, ніж та згадана бурса. Її вихованці се були здебільшого діти місцевого духовенства, що своєю свідомістю, своїм громадським рівнем і навіть матеріяльним забезпеченням стояло надмірно вище, порівнюючи з духовенством московських і навіть де-яких українських губерній. Не треба забувати того, що Поділля прилучено до російської держави на півтораста літ пізніше за инші частини України, і коли учився я на Поділлю у 80-ті роки, не було ще остаточно винищено тут все коріння тих настроїв, що були позитивною спадщиною хоч і безладного, та все ж республіканського режіму в час послідовного упадку польської держави. Зокрема духовенство подільське не зазнало того болючого процесу асиміляції та нівеляції, через який перейшло наше духовенство по инших частинах України. Хоч стало воно перед готовим, вже довершеним, національно-політичним вислідом і несло на собі, підлягаючи йому, всі практичні його наслідки, але — так би мовити — психологічно, морально воно не було так надломане й винищене, як поволі приборкуване наше духовенство де-інде, зустріло воно тяжкий удар нової державної влади з більшою свіжістю своєї духової сили. В тому й полягає причина того гострого незадоволення „польскими умонастроеніями“ подільського духовенства з боку духовної адміністрації, що на протязі всього XIX ст. вербувалася з москалів — „в цѣлях обрусѣнія края“. Ті „польскія умонастроенія“ полягали в певній моральній непідлеглості духовенства, що звикло, бодай в тяжких умовах, обороняти своє право та доходити в тій обороні до найвищих установ, у відразі до того рабського плазування перед духовними владиками, яке спеціяльно культивувалося тут вже за час московської влади на взір московських церковних традицій і порядків. В священичих родинах на Поділлю дуже високо стояло почуття власної особистої гідности, що кваліфікувалося з московського боку, як вплив польщизни й уніятства, та що — направду — приймало часом надто гострі, перебільшені та недемократичні форми.

Звідси та зовнішня культурність, якою визначалося життя й поводження подільського духовенства, пристойність хатньої обстанови, одягу, виїзду, ввічливість та навіть певна церемонність відно-

син. З сього погляду москалі-попи, яких цілими ґерелицями перетягали за собою москалі-архиєреї, зустрічали за своє простацьке грубіянство щире призирство і глум з боку автохтонного духовенства. Се все, між иншим, мало певний і не поганий вплив на атмосферу взаїмовідносин у семинарській бурсі, особливо серед старших шарів її. Відносини ті, взагалі кажучи, позбавлені були зовнішньої брутальности, були загалом зовнішнє пристойні, — поминаючи, розуміється, неминучі факти й випадки юнацького брутальства взагалі. В подільській семинарії не було типового бурсацького духу — на взір бурси Помяловського, натомісць переважали звичайні відносини шкільного інтернату.

З погляду національного за мого часу не було яких будь ідейних українських течій, що свідчили б про глибшу національну свідомість учнів семинарії. Але твердо держалася українська стихія, остільки твердо, що всі майже столітні заходи обрусєнія не вплинули навіть остільки, щоби витиснути з ужитку мову українську. Мова між самими семинаристами вживалася виключно українська. Я памятаю випадок, що лише два семинаристи старшого класу взяли собі за моду вживати між собою російську мову, але, не чуючи нігде справжньої російської мови, робили вони це надто утрірованим способом і викликали самий сміх серед цілої семинарії. Чули, напр., десь вони, — мабуть, од якогось поляка чи білоруса, — що хтось вимовляє дієвика московського на „іць“ („хадіць“, „гуляць“ і т. и.), і старанно копіювали сього сумнівного зразка, цілковито цим компромітуючи все своє підприємство, бо загал, хоч як мало розумівся на суто-московській вимові, а всеж тямив, що саме так практикована вимова — просто дурна вигадка. Українську мову вживалося не з яких засадничих мотивів, а як єдину доцільну в житьових відносинах мову, яку найкраще знали, до неї звикли і тому найзручніше її було вживати. Се було так натурально, що коли хто прохоплювався російським реченням чи навіть словом, то се викликало у співбесідників іронічну репліку чи, принаймній, усміх цілком добродушний. Таке було становище мови в духовних родинах, таке воно було і в духовних школах. Певний виняток складали дві єпархіяльні жіночі школи — камянецька та тульчинська, де пансіонерок спеціяльно і дуже треновано на московській мові. Тому на священичих балях з участю „єпархіялок“ часто бувало на початку вечора чути мову московську, яка поволі, в міру того, як спадали офіціяльні пута відносин між молоддю, перемінялася на мову українську. Серед священиків я, правда, знав дві-три особи, що в зносинах з селянами вживали мову московську (на що, звичайно, діставали відповіді лише українські); пояснювали вони таке своє поводження тим, що немов би се викликає більшу повагу з боку мужика, — отже маємо тут діло із звичайною психологією офіціяльного чиновництва в духовному стані. Переважно російською мовою говорили священики церковні проповіді, — бо такі зразки заучували на лекціях гомілетики (наука проповідництва) в семинарії, а говорили взагалі дуже не часто, лише з формального обовязку, бо не бачили в такому проповідуванню

ніякої користи, а між тим обовязані були подавати в своїх звітах відомості про кількість виголошених кожним проповідей. Російська проповідь була, кажу, ділом шкільної звички, але я не помічав, щоб хто засадниче ворожо ставився до проповіді рідною мовою; навпаки, коли, бувши в семинарії чи в академії, доводилось мені розїздити по знайомих священичих родинах, то часто священики, знаючи моє замилування до рідного слова, запрошували мене сказати проповідь „по нашому". Взагалі, на Поділлі, де серед адміністрації, однаково як світської, так і духовної, переважали моменти боротьби з полонізмом, менш давали себе знати ріжні україножерські заходи, ніж в инших місцях України. Українство на Поділлю у 80-ті роки минулого століття було здоровим житьовим явищем побутовим, що не живилося, правда, якимись ідейними стимулами, але й не викликало проти себе спеціяльного упередження. Се був самий факт здорової стихії.

Так пробув я в Камянці пять літ і перейшов (1889 р.) до пятого клясу (в другому клясі за „овва!" я посидів два роки). Виїжджаючи після іспитів на літо до дому, я не мав на думці, що покидаю Камянець на довгий час. Але дома спіткали мене обставини, що завдали багато горя нашій родині.

Мій старший брат, Віктор, скінчивши київську академію, вже кілька літ учителював в семинарії в Тифлісі. Там він заслаб на запалення очей, зроблено йому операцію якось невдало, і зір його почав помітно занепадати. Лікарі наказали йому всемірно берегти очі, заборонили читати й писати. Приїхавши до дому, застав я брата в стані безпомічному, і зразу ж став йому до помочі, читаючи йому ґазети, книжки, провадючи його кореспонденцію. Натурально повстала думка про продовження тих самих обовязків з мого боку і після літніх вакацій, коли брат повернеться до Тифлісу на службу. Се тим більш було потрібно, що очі братові не тільки не направлялися, а, навпаки, все більше підупадали, а між тим йому треба було готовитись до лекцій, читати ученичі вправи і т. ин. На родинній раді вирішено було, що я маю їхати з братом до Тифлісу і для того перевестися з подільської школи до тифліської.

В другій половині серпня ми й поїхали морським шляхом — через Одесу. Се була перша моя морська подорож, і справила вона на мене сильне, незабутнє враження.

Не можна забути того рухливого простору водяного, що міняв свій прозорий кольор від ясно-бірюзового чи топазового аж до темного, аґатового — відповідно тому, усміхалося чи хмурилося небо. Ні з чим зрівняти не можна того враження, коли одного дня, вийшовши на чардак, побачив я, наче через якийсь перлисто-блакитний серпанок, мяхкі обриси кримських гір. Тих чотири чи пять днів, що пробув я на пароплаві, бодай на короткий час сходючи на більших зупинках, як Феодосія — колишня Кафа, красуня — Ялта, були для мене якимсь казковим сном. Зачарувала мене і подорож залізничною колією

з Батуму до Тифлісу — серед ще невиданої екзотичної природи, через Сурамський перевал.

От ми і в Тифлісі. На початку я майже не бачив самого міста і не відчував у повні оригінальної краси його, бо увесь час увагу мою займали нові обовязки мої що-до брата. Брат мав помешкання в кращій европейській частині міста — Сололаках, семинарія також містилася в европейському осередку міста, — отже поки-що крутився я в досить шаблонових мійських обставинах, де око не спинялось на властивих особливостях краю. Ті особливості давали себе відчувати лише типовим характером вуличного натовпу, навіть на території европейських вулиць, особливо ж — величним оточенням димуватих гір, серед яких виразно визначається гора св. Давида. Тифліс, як оригінальне місто орієнтальне, як національний осередок грузинського народа, пізнав я пізніше. Влаштуватись на квартирі не було трудно, бо приїхали ми на готове, — брат займав помешкання кілька літ, і, виїжджаючи на вакації, залишив тут свого чудового кухаря, вірменина Авета Азарянця.

Другого дня пішли в семинарію — з офіціяльним візітом до ректора. Брат росповів про свої обставини, представив мене, пояснив мою ролю. Ректор — архим. Миколай Зіорів, з роду українець, — поставився до тих обставин з видимим співчуттям, наче б із сердечністю, привітливо поставився й до мене, вволив прохання братове прийняти мене до тифліської семинарії. Все обійшлося добре, ми заспокоїлись, принаймній, з сього боку братового та мого формального становища. Нове життя наше входило в свою колію.

Брат мав досить лекцій, і до них треба було йому готуватися. Тифліські семинаристи-грузини тяжко розуміли російську книжну мову, і виучування російських підручників складало для них чималі труднощі. Тому кожний совісний учитель старався полехшити їм те становище, розказуючи кожну дальшу лекцію „своїми словами", мовою не книжною, а життєвого вжитку. Брат мій ставився до сеї потреби сумлінно і виконував її майже артистично, за що семинаристи платили йому вдячністю і взагалі ставилися до нього з симпатією; але се вимагало попередньої підготовки до лекцій, щоб відновити в своїй памяті деталі подій, імена, хронологічні дати і т. и.; для того треба було прочитувати матеріялу значно більше, ніж се було в підручниках. Участь у сій педагогічній кухні мені подобалась, і врешті я знав церковну історію не згірше офіціяльного учителя. Се одіймало у мене, правда, багато часу, але за те для виконання моїх власних ученичих обовязків часу було потрібно не багато, бо якраз з тої самої сторони язикової я був у вигіднішій, ніж мої нові товариші, позиції, і, володіючи вільно російською мовою, міг відповідати взагалі краще, хоча б і знав гірше. Та взагалі шкільна наука не складала для мене труднощів, бо за останні роки я вже звик учитись добре і робив се без якої-будь принуки над собою. В час, вільний від мові та братової шкільної праці, читали ми ґазету (виходила тоді в Тифлісі пристойна російська ґазета „Новое Обозрѣніе"), яку-небудь книжку, або приймали гостей, що таки часто одвідували

нас. Брат був живої, товариської вдачі людина, мав багато знайомих не лише серед сослуживців, але і з значно ширшого круга по Тифліському громадському клубові („Тифлисскій Кружок"). З причини хвороби він перестав одвідувати клуб, і багато його знайомих, часто з жінками, заходили та пересиджували вечорі у нас. З тих всіх гостей найбільш симпатичною була для мене родина д-ра Мишкіна, — людини інтеліґентної та сердечної; се один з небагатьох людей, що не покинули брата і в дальшій нещасливій його долі, постійно озиваючись своїми бадьорими товариськими листами. Ся мила родина уділяла й мені своєї ласкавої уваги, і з нею, між иншим, відвідував я тифліську оперу. То була дуже добра опера, — бо для „обрусѣнія края" правительство збудувало у Тифлісі прекрасний оперний театр і субсідіювало трупу, що давало можливість антрепреньорам держати кращі оперні сили. За того часу був, напр., у Тифлісі молодий ще тоді, із свіжим, непорушеним голосом Й. В. Тартаков, і його партія в „Ріґолєто" (в першій, яку я почув, опері) справила на мене таке враження, що потому на протязі кількох десятків дальших літ і в Київі і в Петербурзі при кожній нагоді старався я почути сього співця в тій самій партії, хоча б і з його вже ослабленим та розспіваним голосом.

Мої відносини до товаришів по класу не приймали на початку якихсь сталих форм. Склад тих товаришів нерівномірно поділявся на дві частини: значно більшу складом — грузин, меншу — четверо росіян, що після катастрофальних невдач у себе вдома, допливали до богословського диплому в полехшених умовах екзотичної семинарії. Ся остання катеґорія складалася з людей ображених, на життя, що воно не оцінювало їх „талантів", які вони особливо відчували тепер — серед „дикого народу", а наочним доказом дикости сього останнього було, само собою, те, що він не вміє добре вправлятися з російською мовою. Ся ґрупа зустріла мене дуже прихильно, як „свого", запросила сісти в її компанії, і се, як я помітив, викликало зразу ж певне застереження і що-до мене з боку товаришів-грузинів. Але я не почував симпатії до сих „своїх" і якраз з причини відношення їх до товаришів-грузин та всього грузинського. Приїхав я на Кавказ, обвіяний образами з поезії Шевченка, Пушкіна, Лєрмонтова, з романтичних творів Марлінського, що викликали в мене безпосередні симпатії до всього місцевого; зневажливе ж трактування всього грузинського, що помітив я у своїх російських товаришів, зразу мене од них відштовхувало. Вже пізніше, коли один з них (Глаголєв, терський козак), назвав Шевченка жартовливо „обезьяной", повстала у мене з ним досить дика сцена, не доведена до самого краю лише тому, що нас встигли розвести своєчасно. „Ташкентська" психолоґія була взагалі майже необхідною признакою всіх російських елєментів на тифліському ґрунті.

На перших часах обставини мого життя не давали мені змоги зійтися ближче з моїми грузинськими товаришами. Першу нагоду зійтись з ними мав я з приводу смерти одного товариша, родина якого жила в Тифлісі. Разом з іншими пішов я на панахиду до дому

батьків помершого і тут познайомився з цілою родиною, в складі якої була гарненька типова грузинка — сестра небіжчика. Не скажу напевно, чи то дійсний жаль за товаришем, чи вся та опоетизована літературними ремінісценціями обстанова, а може все разом вплинуло на мене так, що я другого дня на похороні над могилою читав власного вірша, де висловлював і свої жалі до покійного і свої симпатії до живих представників грузинського народа. Після похорону був обід з великим числом учасників, — то були перші мої ширші сходини з грузинським елементом. Ті перші сходини залишили в мені дуже приємне враження, — мав я підстави думати, що і мої товариші поставились до мене ближче і сердечніше.

Очі Віктора все більше підупадали, і його лікарь, відомий на Кавказі окуліст, учень знаменитого Гіршмана, доктор Рейх, дуже настоював, аби брат поїхав до Гіршмана у Харьків. Підчас різдвяних вакацій ми з братом і подались до Харькова — через кавказький хребет воєнно-грузинською дорогою. Трівожний стан здоровля братового одволікав увагу од оригінальної, дикої краси зимового кавказського пейзажу, та все ж переживання були дуже яскраві. З високости Гудаура я деклямував „Кавказ подо мною“ та, щоб розважити брата, виучував його на память поезій, присвячених Кавказові. Він вже бачив самі лиш зариси річей, і тому, висловлюючи свої враження та деклямуючи вірші, я давав йому змогу відновляти в своїй памяті те, що він бачив вже раніше.

В особі проф. Л. Гіршмана в Харькові знайшов я людину, що на все життя вплинула на мене своїм чистим, прозорим альтруїзмом. До брата поставився він дуже уважливо, оглянув і дослідив його всебічно, призначив йому цілий курс лікування і для безпосереднього догляду за ним положив його в себе в клініці. Бачучи, скільки уваги присвятив він хворому, ми з братом відчули надію... Я все ж хотів упевнитись в своїх сподіваннях і, коли вже брат був у клініці, зайшов до Гіршмана та спитав, як стоїть справа. Подивився він на мене уважно і сказав:

— Я вам скажу всю правду, але ви не тільки не повинні казати нічого хворому, а навіть і підозріння йому не повинні давати, що знаєте. Справа вашого брата безнадійна.

— Він осліпне? — з жахом спитав я.

— Так, осліпне.

— І ніякої надії?

— Найменшої. Але ви розумієте, який се жах для чоловіка зразу довідатись, що світ для його закривається. Буває, що від того люде навіть накладають на себе руки. Инша річ, коли чоловік поволі, день за днем сам прийде до думки, що йому вже нічого не поможе. Так і будемо робити. Я буду лікувати його аж доти, поки сам він не скаже годі.

Вийшов я од Гіршмана убитий, але з почуттям великого подиву до сього гуманіста, що не жалував свого часу і праці, аби врятувати

чужу для його людину од відчаю. Мені дозволено було приходити до клініки у кожний час і сидіти скільки захочу. Я приходив з часописами, книжками, читав братові, писав для його все, що було треба, і бачив, як, при обході хворих, Гіршман уважно спинявся біля брата, роспитував його, оглядав і давав ріжні медичні вказівки. Так було більше двох місяців.

Сі два місяці я жив разом, в одній кімнаті, із студентом ветеринарного інституту, з яким випадково познайомився на Поділлю (він був за репетитора на літніх вакаціях у одного подільського пана). Той студент потроху вводив мене в життя харьківського студенства. Сам був людина аполітична, але серед приятелів його були й такі, що займалися „політикою". Бувало, що серед розмови, яка при мені та й при моїй участі точилася, часом враз спиняться на пів-слові, глянувши на мене. Се мене дуже вязало, бо я почував, що чужий для них. Врешті перестали вони таїтись од мене і, як виявилося, „політика" та не була геть то висока. Справа йшла про орґанізацію студенських протестів з приводу якихсь — зараз не памятаю, яких саме — адміністративних приписів що-до студенського життя. Все ж сі таємничі збори й розмови мене інтересували та вабили, я їх оцінював тоді, розуміється, дуже перебільшено і надавав їм поважнішого значіння, ніж вони, очевидно, мали. Се був мій перший стик з нелеґальною громадською роботою, з першою нелеґальною літературою. Хоч як скромні були прояви тої нелеґальности, але в мойому особистому життю вони мали певне значіння, бо вперше підняли передо мною бодай краєчок завіси, що окривав нові форми громадської й політичної боротьби, а разом з тим і нові її перспективи.

Я непомітно почав втягатися в студенське життя та в його інтереси, — відвідував лек її, бував в лабораторіях, анатомичному театрі, на студенських вечірках. Було, розуміється, в тому багато привабливого для мене, пробуджувалося в мені бажання скоріше самому увійти в те життя не контрабандою, а на становищу рівноправного члена. Але, не вважаючи на мої рожеві окуляри, бачив я і незвабливий виворіт тодішнього студенського життя. Життя те здебільшого не мало високої інтеліґенції, — розумові чи які будь инші духові інтереси не переважали в йому. Се мені кидалося в очі особливо тому, що з камянецького далека я дуже ідеалізував студенське життя, уявляючи його самим бенкетом духових ласощів. А тут я бачив, що студентство взагалі мало читає, склад його не такий інтеліґентний, як я сподівався, — здебільшого, нижчий за рівень семинарський, а головно — отой жахливий бруд особистого життя пияцтво, роспуста, в чому — се мене особливо вражало — політично освідомленіші елементи здебільшого перед вели.

Тимчасом брат мій остаточно перестав бачити і вже сам говорив Гіршманові про безнадійність свого становища. Той розважливо, впевнено заперечував, пояснював справу загальним станом всього орґанізму і радив на якийсь час, на кілька місяців, перенестися в умови здорового, ближчого до природи сільського життя, підсилити

свій орґанізм, тоді й очі поправляться. Ся влучно кинута думка попала на відповідний ґрунт, бо брат уже нестерпимо нудився в клінічній обстанові, і ми вирішили виїхати з Харькова. Брат мав їхати у Білоусівку, а я до Тифліса — продовжувати свою шкільну науку. За братом врешті приїхав родич і повіз його до дому. Тоді вирушив з Харькова і я.

З грішми на мій поворот розрахували ми якось зле, і коли купив я білєт до Владикавказу, то залишилася у мене на руках сума, що ледве вистарчала на диліжанс з Владикавказу до Тифлісу по военно-грузинській дорозі. Але ради иншої не було, треба було поспішатися, обмеживши себе до мінімума в харчах та ин. А тут ще несподівано в Ростові довелося ждати пересядочного потягу щось мало що не цілу добу. Двірець на ніч замикали, треба було ночувати десь в готелю. Мої засоби ніяк не дозволяли на те. Умовився я з швейцаром двірця, і він за невеличку суму згодився заперти мене на ніч у двірці. Так і зроблено. Добре я за ніч перемерз та перестрашився перед можливістю ревізії, — раненько випустив мене швейцар на вулицю. Я вже був вільний і нівідкого незалежний, крім холоду, що допікав мене раннім березневим підморозком, та голоду, що, приборканий хвилюваннями ночі, тепер у спокійнішій ситуації, на чистому повітрі надолужував свої претензії. Розвязуючи в умі складні фінансові проблєми що-до дальшої подорожі, став я, — коли вже наступив ранок, потеплішало, одчинено крамниці, — приглядатися до таких продуктів, що найдоцільніше могли б служити мені за моїх засобів. Розваживши, приглянувшись та прицінившися, купив я на базарі дуже дешево якусь копчену рибу, шматок хліба і росподілив те все теоретично на всю дорогу до Тифлісу. Та практика знову мене зрадила. У Владикавказі диліжанс, на який я рахував, як на найдешевший спосіб комунікації, був уже набитий пасажирами вщерть, і треба було ждати знову цілу добу чи й дві, або наймати поштовий візок на чотири чоловіка. Не се останнє потрібоо було 15 карб., у мене ж було всього 10. В сьому безпорадному стані врятував мене щасливий випадок. До Тифлісу їхало троє вірмен-прикажчиків з тифліського Караван-сараю. Вони й звернулися до мене щоб я пристав четвертим до комбінації з поштовим возом. Я вияснив їм свої грошові обставини, але се їх не спинило, — взяли вони у мене всю мою касову готівку та обіцяли довезти за неї до Тифлісу: все одно, кажуть, їхавши в трьох, мали б за чотирьох платити, а так бодай щось на тому вигадаємо. І, в супереч усім упередженням що-до крамарів вірменських, мушу засвідчити, що не тільки довезено мене за ті гроші, але й у дорозі навіть годували мене з своїх запасів. Коли я одмовлявся, мене переконували тим арґументом, що шкільній молоді треба помагати. Як я після бачив, серед вірменського громадянства сей девіз має не лише теоретичне значіння.

Повернувшися в Тифліс один, без брата, я мав більше часу, не вважаючи на те, що за свою відсутність — більш двох місяців — дуже запустив свої шкільні справи.

Оселився в одній кімнаті з земляком-подолянином Л-ем, що, мавши поважні непорозуміння з шкільною наукою у себе вдома, мусів перенести свої шкільні вправи на якийсь екзотичний ґрунт і тому вже третій рік перебував у тифліській семинарії. Ті самі непорозуміння продовжувалися у нього і тут, бо мав він орґанічну нехіть до книжки, і мойому братові таки чимало доводилось їх полагоджувати із земляцького обовязку. Батько Л-ча вживав досить оригінальної педаґоґічної методи, щоб примусити свого сина вчитись, — не посилав йому ні копійки. Сей остроумний метод приводив лише до того, що Л-ч діставав формальне оправдання, чому не може вчитися, бо примушений був заробляти на хліб. Біда йому, правда, була не велика, бо оселився він у комірчині під сходами в квартирі брата та й живився тут „від кришок, що падали з стола“ братового. Проте на инші необхідні потреби таки заробляв сам і, виходячи час од часу з пилкою на базар, наймався пилити дрова. Головний же заробіток його полягав у тому, що ходив він у цирк танцювати українського гопака. Танцюриста він справді був надзвичайний, і коли, бувало, в українському убранню почне виробляти заковирчасті козачкові па та піде навприсядки, то тифліська публіка, хоч як звикла до рухливих випадів лезґінки, себе не тямила од захоплення, і цілий грім оплесків бував нагородою українському танцюристі. Матеріяльний еквівалєнт хореоґрафічної умілости теж був непоганий — три карбованці за виступ, і за готової екзистенції сього ставало на инші потреби життя на тиждень.

За одїздом брата опіку екзистенції Л-ча прийняв на себе я, — отже й оселилися ми разом. Матеріяльно нам з тої причини доводилося часом тісно, — в таких випадках ми ходили, замісць обіду, в духан і там брали по шматку чуреку, по порції дженджолів (смашні консерви місцевої зеленини) та по шклянці вина, — се коштувало нас на двох 6-7 копійок. Морально ж мій вплив не мав остільки сили, щоб перебороти природну відразу Л-ча до науки, і тому на прикінці шкільного року випадало йому одно з двох — або шукати нової екзотичної школи ще з більш полехшеними вимогами, або повертатись до дому. Він вибрав останнє.

Жива товариська вдача Л-ча сприяла тому, що в його установилися добрі відносини з товаришами грузинами, тим більше, що був він свідомий, як на ті часи, українець і під свої товариські відносини з грузинами підводив, так би мовити, політичну базу. З своєї козачої вдачі лаяв він їх останніми словами, коли вони, як і инших чужоземців-росіян в класі, називали його „руссо“, говорив він їм за те речі, що за них звичайно мусіли б повстати найтяжчі конфлікти, але грузини на нього не гнівались, бо їм зрозуміле було національне його обурення та й взагалі козача вдача його до смаку їм приходилась. Через його посередництво і я ставав ближче до грузинського товариства; з одїздом брата мої безпосередні стики з ворожим класом російського учительства фактично перервалися, отже і з сього боку не лежало на мені відразливого одіуму в очах товаришів. Здебільшого се були прості, щирі натури, що заховали первісну гідність гірських

закутків і, хоч та вдача в сучасних громадянських умовах виглядала часом наївно, проте не можна було не симпатизувати їм та не поважати їхньої природжено-лицарської особистої та національної гідности. Постійні мешканці міста трохи відріжнялися від селюків зовнішнім лоском, більшою еластичністю у відносинах, але всі разом мали одну спільну рису — гаряче почуття національне, безмежну відданість батьківщині. Коли з наших відносин відпало те головне непорозуміння, що через нього зараховувано мене до „руссо", то розмови наші приймали дуже щирий характер, і в тих розмовах лехко було зрозуміти душу пересічного юнака-грузина. За кількома незначними винятками (на всю школу можна було нарахувати їх не більше десятка — з міських русифікованих елементів) решта то були щирі патріоти, що справді готові були життя своє віддати за інтереси свого поневоленого народу. На жаль, поруч з тим принадним щирим патріотизмом, не завше можна було зустріти освічену інтеліґентну думку; природнє почуття національне не часто опиралося на свідоме розуміння реальних обставин народнього поневолення. Тому патріотичний запал здебільшого вибухав загальною шабльоновою фразою, і виникала небезпека, що з часом той запал без відповідної глибшої свідомости міг пригаснути або в усякому разі не дати усіх нормальних наслідків.

Серед своїх товаришів я все ж знайшов таких, що дали мені можливість увійти глибше не тільки в обставини їх щоденного життя, але і в інтереси їх життя національного, зокрема літературного. Почав я бувати в грузинських родинах, що приймали мене привітно й гостинно. Гостинність та мала свій ритуал, обовязковий для кожного, хто переступав поріг хати, і в тому ритуалі багато було оригінальних відгуків давен-давньої старовини. Найбільш ясно заховалося в моїй памяті, як відвідував я на Великдень товариша, що його батьки жили в самому ж Тифлісі. Зібралося нас чоловіка з десять, — все то хлопці віку старшого за мене, з вусами, з бородами (взагалі, товариші мої здебільшого були досить поважного віку). Сіли ми за стіл, основною закрасою якого було печене ягня (замість нашого поросяти). Перед кожним гостем окремо стояла пляшка, що її, не дляючись, як порожніла, переміняв на повну спеціяльно для того приставлений хлопчик, дуже до того свого обовязку уважливий. Серед столу лежав туровий ріг, що з його пили за покуту вино ті, хто порушував рітуал бенкету. Сівши за стіл, найперше обрали старшого, тулумбаша, що мав бути правдивим диктатором в часі бенкету. За тим почали їсти й пити, — пити лише по знаку тулумбаша, по проголошенню тосту. За образу вважається, коли на проголошений тост не випється вся шклянка вина, — з того приводу часом відбуваються конфлікти, коли червоне вино змішується з иншими елементами тієї ж барви. Перший тост за господарів та за всіх членів господаревої родини, — за кожного окремо. Далій пішли тости, так само за кожного поодинці, за старіших та поважніших родичів, потому за присутніх гостей. Я почав тратити рахунок вже на поважніших родичах та допустився необережности, що потягла за собою прикру

для мене пригоду. Не попереджений, що тости виголошує лише тулумбаш, чи може стративши вже рівновагу, я вихопився з якимсь тостом. Така нетактовність викликала загальне заворушення, і я за покуту мав осушити туровий ріг, що грізно поглядав з середини столу. Лише з огляду, що я чужинець і звичаїв не знаю, полехшено мені було покуту на дві шклянки, замісць убійчого рогу. Виконавши покуту, я скоро стратив притомність. Стямився я вже над вечір, — лежав я на канапі, бачив у вікно, що сонце вже схилялося к заходу, а за столом твердо сиділи ті самі, всі до одної, постаті, що сіли ще в обідню пору. Коли подав я признаки свідомого життя, запропоновано й мені зайняти своє місце за столом. Але я вже був не в силі. Двоє присутніх посадовили мене на візника, дали в руки писану мою адресу, і я щасливо попав додому.

Такі й инші товариські сходини скріпляли звязки мої з товаришами-грузинами та потягали за собою ширші й поважніші розмови між нами на теми національні. Ходили ми разом на гору св. Давида, до його церкви, над Тифлісом, і там на горі, в романтичній обстанові, провадили наївні, але з переконанням в їх річевості, розмови про потребу союзу між Україною та Грузією, щоб звільнитися спільними силами з-під московської неволі... Чи згадували мої співбесідники, яких я й імена позабував, сі наші розмови, коли життя справдило нашу казкову мрію?

За допомогою товаришів знайомився я з грузинською історією та літературою. І з тої, і з другої галузи мовою російською було в друку дуже мало, а по грузинському я не розумів. Отже багато говорилося з слів і, розуміється, в досить вільній та й ледве чи певній редакції. Дещо все ж таки знаходив я російською мовою, — особливо був задоволений, знайшовши переклад класичного твору грузинської поезії — „Барсової шкури“ Шоти Руставелі (XII століття, — щось подібне до нашого „Слова о полку Ігоревім“). Переклад, як казали мені, досить вільний, але все ж давав певну уяву про зміст і характер твору. Не памятаю вже, чий то саме переклад, але в памяті заховалися окремі строфи, як поетичний апофеоз

Той страны, гдѣ луч денницы
Вѣчно ярок, как кристал,
Гдѣ красавицы-дѣвицы
Выше лести и похвал,

Гдѣ в горах дух горный рѣет,
С эхом гор волна поет,
Гдѣ гранат кораллом зрѣет
И магнолья запах льет...

Окремі поезії тогочасних поетів, головно Акакія Церетелі та Іллі Чавчавадзе, мої приятелі перекладали мені слово за словом і я переповідав їх по українському. Писати вірші, російські й українські, почав я ще в Камянці, і сі переклади з грузинського були для мене вправами, правду мовити, досить не лехкими. Але праця ся — переклади грузинських поезій, так нам близьких змістом і духом, — була дуже мені приємна, і я відновив її пізніше.

Духові звязки мої з приятелями-грузинами все більше скріплялися з огляду на те поневолене становище грузинської нації, що давало себе відчувати на кожному кроці, а для мене яскравіше під-

креслювало де-які аналогії з життям українським. За кілька літ перед тим в тифліській семинарії відбувся крівавий акт драми з грузинсько-російських відносин, — семинарист кинджалом роспоров живіт ректорові, протоієреєві Чудецькому (з „малоросів"), помщаючись за якесь знущання. Безпосереднім свідком і в певній мірі учасником тої драми був мій брат, що саме нагодився на ту крівавy сцену, схопив убійцю ззаду за руки, а той в нестямі зворушення довший час, поки прибігло більше людей, змагався дістати кинджалом і брата. Ся подія тяжко вплинула на брата, зрушила йому нерви, і се дуже відбилося й на очній його хворобі.

За мого перебування у Тифлісі трапилася хоч і не крівава, але змістом подібна подія. Треба сказати, що ташкентська поведінка росіян — однаково учителів та учнів — полягала в надто призирливому трактованню грузинського елементу, при чому найбільш уживаними були епітети „ефіопи" та „ішаки" (вислюки). Серед учителів я знав дуже порядних людей, з якими стикався у брата, але загальна течія така була сильна, що всіх захоплювала на свойому нечистому шляху. Одного разу на семинарській веранді (по звичаю тифліських будівель семинарський будинок на другому поверсі оточувала широка веранда) сидів учень і писав. Підійшов до його наглядач-москаль і спитав:

— Що пишеш?

— Листа до матері.

Поглянув той на рукопис, — писано по грузинському. Тоді він знов звертається до учня:

— Чому не пишеш по російськи?

— Бо мати не розуміє.

— Пора вже забути сю собачу мову! — відповів наглядач.

У відповідь на се учень розмахнувся з усієї сили і так ударив того по обличчю, що він по сходах покотився униз. Подія ся стала гаслом до „бунту". Щось три дні семинарський двір нагадував розворушений вулик, де вилися й дзичали схвильовані й обурені учні. Даремно ректор з балкону закликав їх до спокою, обіцюючи ліпше поводження у дальшому та амністію для проводирів бунту. Лише завдяки тому, що заспокоювати бунтарів взявся поважний та красномовний учитель грузин Федір Жорданія, вдалося врешті загасити сю пожежу. Перед моральним впливом та красномовністю сеї людини бунтарі не встояли. Дарма провідники бунту одтягали силою тих, хто хотів його слухати, — се була дуже характерна картина, коли національний трибун силою свого слова перемагав розбурхану стихію, — і таки переміг її. Духовне начальство само не хотіло розворушувати сеї справи, особливо після недавньої крівавої події, і справа та, здається, не мала якихсь нових погромних наслідків для грузинського елементу.

З старшого грузинського громадянства особисто знав я кутаїського протоієрея Давида Гамбашидзе (він бував у брата). Се була своєрідна постать грузинського патріота — на тлі тодішнього грузинського життя національного. В життю тому відбувалася тяжка

переломова криза, що захоплювала власне інтеліґентні шари нації, — грузинська маса народня ніяких криз не відчувала, стихійно, по інерції заховуючи давен-давні форми національного життя. Серед інтеліґенції грузинської появилася вже розколина, що поділила її на прямування з погляду національного. Одна частина твердо додержувала національних завдань та традицій, друга, головно шляхетські кола, аристократія грузинська, почала вже здавати національні позиції та піддаватися ріжнородним впливам „обрусѣнія.“ Серед тих двох, назовні виразних, ліній національного поступовання крилася ще третя лінія, так би мовити, реальної політики, що у формах зовнішньої лояльности провадила національну працю, яка була в тих обставинах можлива.

Представником сеї останньої тактики був о. Д. Гамбашидзе. Він видавав у Кутаїсі духовний журнал у мовах російській („Пастырь“) та грузинській, видавав брошури церковно-національного змісту і -- головно був постійним лояльним оборонцем грузинських інтересів перед міродайними кругами. Як завше і всюди така позиція зволікала на нього незадоволення з обох боків. Більш непримиримі грузинські елєменти нарікали на нього за надмірну, з їх погляду, лояльність, а російські урядові сфери дуже косо дивилися на нього, маючи його за неприборканого націоналіста. Врешті рацію мали власне сі останні. Як я довідався пізніше, о. Гамбашидзе під рукою орґанізував грузинське духовенство, заміряв поставити уряд перед доконаним фактом висвявення кількох грузинських архиєреїв і видавав закордоном анонімно брошури про поневолене становище грузинської нації.

Настав кінець шкільного року, почалися іспити. Було вже відомо, що становище брата безнадійне, і треба було оформити справу його пенсії. Пятилітній термін його служби, за який можна було дістати невеличку пенсію, кінчався лише в осени, у вересні, — отже треба було полишитися на службі ще на протязі літніх вакацій. Але термін його відпуски кінчався саме в час іспитів, за два тижні до вакацій. Приятелі братові говорили з ректором в справі пенсії, але той твердо став на ґрунт формальний і сказав, що продовжувати відпуски не буде, а тому, за невислугою пятилітнього терміну, про пенсію для брата клопотатись не може. Обурений такою чернечою бездушністю доктор Мишкин, до якого я вдався за порадою, порадив мені звернутись до екзарха Грузії, яким тоді був гуманний Паладій (після — митрополіт петербурзький). Ексарх вислухав, як до справи поставився ректор, скривився і сказав:

— Ах, який той о. ректор! Але формальна правда за ним. Отже треба додержати тої формальности. Ще до кінця іспитів маємо два тижні. Телеґрафуйте братові, щоб приїздив негайно сюди з кимнебудь. Коли б побував він бодай на одному іспиті, то вже рахувався б на службі на протязі вакацій і мав би право на пенсію.

Отже з Богом, — телеґрафуйте. А що вже буде треба, я зроблю. Бідний він, ваш брат. Ой-ой, який той о. ректор!

Я так все й зробив, як радив благенький екзарх. Днів за вісім приїхав брат з батьком, побував на кількох іспитах і вже законно користувався відпускою на літні вакації. Паладій таки видобув для його невеличку пенсію.

Батько зараз повернувся до дому, бо виїхав нагло без відпуски, а ми з братом ще залишилися, щоб полагодити ріжні формальності — його справи і мої, бо було очевидно, що я вже не побачу Тифлісу.

Тяжко було братові покидати місця, з якими було у його стільки звязано і яких він уже більше не побачить — та вже фактично і не бачив. Тому поворот наш з Кавказу мав характер прощальної подорожі. Поїхали ми не простим рейсом з Батума в кримські порти, а круговим, заїзджаючи у всі порти східнього й північного берегів Чорного моря та по кілька день спиняючись подекуди. З тиждень прожили ми в Батумі, з тиждень на Новому Афоні. Жадібно оглядав брат — моїми очима! — кожний знайомий йому куточок, звертав мою увагу, на що саме треба подивитися, і слухав про все, що я бачив. Сумна була ся роскішна подорож, хоч обидва ми однаково змагалися погасити в собі тяжкі переживання та оддатись безпосереднім вражінням подорожі. Ті вражіння такі були сильні, що часто се нам і щастило. В дальших портах ми вже або спинялися не на довго, або оглядали місто за час постою нашого пароплава.

ПЕРШІ КРОКИ ГРОМАДЯНСЬКОГО ЖИТТЯ.

Того-ж літа, коли повернувсь я на Україну, пороблено кроки для мого переводу до київської семинарії — на один рік, що залишився мені для закінчення школи. Звернувся брат у тій справі до дуже милої, послужливої людини, добре знаної в київських академічних кругах, Герасима Семеновича Скибина (він був помічником інспектора академії), і той справу залагодив. Вкінці літа 1890 р. я вже був у Київі.

Київ справив якесь святобливе враження на мою душу, переняту пієтетом до славної минувшини сього міста — традиційної української столиці. Величавий краєвид з Володимирової гори на Дніпро покрив собою всі попередні мої враження з Кавказу і Криму. Молодеча фантазія викликала в уяві примари байдаків та чайок, повних чубатого козацтва в червоних кунтушах... Батько мій, заховавши мого листа, що я написав тоді під сими враженнями, за кілька літ по тому показував мені того листа, — скільки там було наївної романтики! З тим щирим почуттям підходив я до кожної старовинної памятки київської, по стертих слідах на ній читаючи її минуле. Свята Софія з памятником Богдана на її площі, Золоті Ворота Ярославові, Володимирова Десятинна церква, золотобанний Михайлівський манастир, церква бодай леґендарного, та все ж традиційного просвітителя України апостола Андрія, Хрещатик, Братський манастирь — огнище української культури, собор Івана Мазепи, Аскольдова Могила, обвіяна леґендами та славними споминами, Київська Лавра — все се такими сильними враженнями було витиснуто в душі моїй, що й досі, як живі стоять ті картини передо мною в світлі тодішнього ясного літнього дня, в рожевому мареві молодого відчування.

Ні з Камянця, ні з Тифліса, ні з Харькова не було у мене ніяких звязків з Київом, не знав я там нікого з свідомих українців. Ті кілька людей, що знав я, земляки-подоляне були типові обивателі й не могли задовольнити моєї допитливости. Моя наївна, хоч і логічна, презумпція говорила мені, що в серці України, хоч і придушене, мусіло битися бодай підземними ключами українське життя, і моя уява наповнювала місто свідомими, переконаними, відданими українській справі постатями. Я допитливо приглядався до обличчя людей, що снували по вулицях, вбачаючи в кожному типовому обличчі українському свідомого сина України; написи на крамницях з українськими іменами так само давали мені досить матеріялу для фантазування

в тому ж напрямі, і, памятаю, довго стояв я на Хрещатику перед крамницею з сріблистим написом на блакитному фоні: „С. В. Кульженко“, уявляючи собі того довговусого українського крамаря Кульженка, що в українській столиці — напевно! — пересякнутий українськими національними інтересами. Найбільш уважно досліджував я, розуміється, вітрини київських книгарень, і прикро мене дивувало, що й тут, в осередку національному, всюди світила російська книжка, та лише в миршавеньких книгарнях на Подолі — лубочників Наголкина, Ґубанова, Ґомолінського (він тоді також був на Подолі) можна було побачити у вітринах кілька українських метеликів. Серце моє втішилося, коли на Прорізній вулиці вгледів я на вітрині книгарні Ф. Іогансона в мережаній українській окладинці „Кобзаря“ Шевченкового. Я миттю купив се видання, що друкувалося т. зв. Старою Громадою, і серце моє стиснулося болем, коли я на лавочці Михайлівського бульвару нетерпляче почав розглядати сю дорогу книжку. Як її немилосердно було пошкальовано, коли порівняти з моїм двохтомовим „Кобзарем“ празького видання. Наче з живого тіла немилосердним ножем повирізувано з тексту найдорожчі речі, — і я тут відновляв з памяти те, що в книжці позначалося лише рядками крапок... А багатьох річей то й зовсім тут не дошукався.

Отак, переплітаючи враження славного минулого з прикрим сучасним, не кидав я думки одкрити ту завісу, що закривала од мене світ український, який — глибоко в тому був певний — мусів існувати в українській, бодай поневоленій, столиці. І я все жадібно приглядався, прислухався, ловлючи кожну дрібну рисочку, кожне слово, що подавали натяк на щось свідоме українське. І як то кажуть — на ловця звір біжить, — натрапив і я на українське звірятко в особі одного мого нового колеґи.

Опинився я на квартирі у землячки Віри Івановни Долинської, що з давнього часу наймала кімнати та харчувала переважно земляків-подолян, студентів академії та семинаристів. Тут ще брат мій мешкав, — він і оддав мене під опіку добросердої Віри Івановни, що прийняла мене тепло й сердечно, як рідного. Студентів тут уже не було, — вони тепер, за нового суворішого академічного режіму, жили всі в академічному інтернаті. То ж і Віра Івановна, примушена зрадити своїм подолянським симпатіям, наймала помешкання київським семинаристам. Комплект квартирантів був у неї вже повний, замовлений вже з-перед літа, то й прийняла вона мене лише тимчасово, порадивши перейти до другої землячки, так само вдови священика, Олени Павловни Костецької. Обидві сі подільські матрони були характерним явищем в тодішніх патріярхальних умовах, — вони не лише формально були звязані з своїми клієнтами, але й уділяли їм материнської опіки, ласки, а часом і по материнському картали їх, коли то обставинами потребувалося. І таке відношення було однакове, — од жовторотих першокласників, яких батьки, привозячи до Київа, оддавали безумовно під високу руку пані-матки, і до солідних богословів, що, чухаючи потилицю, так само уважно ставилися до науки пані-матки, як і жовтороті співжильці їх.

На квартирі у Віри Івановни був зо мною колеґа мій Сашко Дзбановський, добрий співака, джиґун, хоча й досить лехковажний, та взагалі хороший хлопець. Одного разу, пообідавши добре смашними стравами нашої господині, лежали ми з ним сусідами на постелях та точили між собою товариську розмову. Для мене ясні були українські переконання Сашка, і я мимоволі скеровував розмову нашу на пекучу для мене тему про джерела і форми українського національного життя у Київі. Лехковажний Сашко не довго й вагався, оповів мені, що єсть такий таємний гурток український, і він у неділю поведе мене „до одного чоловіка" та познайомить з членами гуртка.

Моє щастя не знало міри. Отже — „таки так": таки єсть орґанізоване українське життя у Київі. І я в те життя увійду і буду тим життям жити. Отже, вкладаючи певний зміст, щиро мугикав я собі: „коли б мені, Господи, неділі діждати", аж поки врешті та сподівана неділя настала. У неділю, по службі церковній, пішли ми з Сашком через Житній Базар по Вознесенському Спуску та прийшли, ходом з двору, у простору, хоч і досить убогу кімнату, окрасою якої були вздовж по стінах полиці з книжками. В хаті було кілька людей, і з одним з них — кремезним шатеном, з чотирьохгранною невеличкою борідкою, в темних окулярах — Сашко мене познайомив, як з господарем.

Се був Лука Полікарпович Скочковський, що одіграв величезну ролю в орґанізації української — так званої семинарської — громади, якої значіння фактично перейшло далеко за межі будь-якої школи і позначилося чималими національними придбаннями в дальшому. З сього гуртка вийшло досить діячів, що стояли — багатьох уже не має на світі! — в лавах борців за українську справу, а дехто й досі для тої справи працює. Та про незабутнього Луку Полікарповича докладніше скажу потім.

Господарь, очевидно, був попереджений про мій прихід, але природня його надзвичайна скромність заважала йому як слід розмовитись зо мною. Решта гостей, до яких прилучився й Сашко, розмовляли між собою, а наша бесіда з Лукою (так вже й буду далій його називати) якось не ліпилася до купи, бо й він був дуже несміливий, а я надто був схвильований урочистою для мене хвилиною, щоб взяти в свої руки ініціятиву розмови. Спитав він мене щось такого, чи давно я у Київі, чи щось подібне, а опісля перейшла розмова на те, що я читав з політичної української літератури. Коли виявилося, що я нічогісінько не читав, крім де-якої, дуже обмеженої, частини красного письменства, то він дав мені невеличку брошурку і порадив прочитати. Бачучи, що завдаю труднощів мойому несміливому співбесідникові, я почав зараз розглядати брошурку, а він, скористувавшися з того, зараз відійшов до инших, де також не брав участи в розмові, а лише слухав. Як після я досвідчився, се була надто скромна, неговірка людина, що дуже тяжко почувала себе, коли доводилось відогравати якусь зовнішню, бодай найменшу, ролю. А проте се була людина величезної акції на непомітній „чорній" праці.

Зайнявшися брошурою, я скоро стратив з уваги присутніх. То була відбитка з „Правди“ — промова, виголошена В. Барвінським на котрихсь роковинах Шевченкових. Я вперше читав політичну річ українською мовою — та ще й автора галичанина. Обидва Барвінські — Володимир та Олександер — визначалися серед галичан доброю українською мовою, але для мене було то читати подвійно трудно, бо і зміст, і мова однаково захоплювали і взаїмно розбивали мою увагу. Я так заглибився в читання, що забув про все инше, і коли, скінчивши, підняв голову, то побачив, що в хаті зо мною залишався самий лише господарь, а гості розійшлися так, що я й не помітив. Лука дав мені де-що з такого ж матеріялу до дому, і я почав знайомитися з галицькою політичною літературою — головно з галицькими виданнями — „Правдою“, „Зорею“, з „Дѣлом“ („Діло“ тоді друкувалося етимологічним правописом“).

Ся галицька лектура, як помічав я не лише по собі, але й по других, залишала взагалі дивне враження в головах, що вперше політично ставили собі українську справу. Кожен з нас — як тепер кажуть — наддніпрянців мав перед собою на увазі політичне становище та політичні умови того життя, що його безпосереднє оточує, — українського життя в Росії. Сі умови заслужували на те, щоб їх трактувати спеціяльно і незалежно од галицьких обставин. Але періодичного орґану, щоб сим окремо займався, не було, — тодішнє громадянство — українське й галицьке — ще не спромоглося на таку необхідну роскіш, і в тих самих орґанах (до згаданих треба ще додати тодішній орган М. Драгоманова „Народ“) трактувалися справи українські й галицькі. Велика українська проблема, хоч як собі кожний з нас уявляв її, зводилася на тісну територіяльну площину частини української землі, що до того ще й перебувала в зовсім инших політично-державних умовах. Українець з Золотоноші, що не знав инших виборів, як до повітового чи ґуберніяльного земства, або українець з Липовця чи з Гайсина, що не знав і таких навіть виборів, мав перш над усе, читаючи галицьку пресу, інтересуватися виборами до галицького сойму чи австрійського рейхсрату, смакувати тонкості передвиборчих комбінацій та специфічну передвиборчу полемику, входити у всі дрібязки непорозумінь між галицькими народовцями та радикалами і т. ин. Се дуже відчужувало кожного свіжого прозеліта од політичних інтересів, аж поки не входив він у смак галицької політики та не переносив її інтереси та самі методи до себе до дому, заводячи й тут специфічні сварки між народовцями та радикалами і всі такі инші політичні аксесуари галицького життя. Се також було явищем не нормальним у політичному життю київських українців, що вони так зосереджували свою тодішню увагу на ґрунті екзотичному, одриваючи її од ближчих обставин свого безпосереднього оточення. Тому серед сього останнього з успіхом працювали російські політичні партії, збіраючи якраз тут добрі жнива з тої причини, що наш інтерес та наша увага були спрямовані на територію чужої держави з її спеціяльними, багато де в чому до наших неподібними, умовинами. Галицька інтеліґенція що-йно сама

політично спиналася на ноги та, поставлена в надто тяжкі умови темного і взагалі несприятливого оточення, просто не в силі була виконувати місію всеукраїнського масштабу. Вона мимоволі, з непереможного наказу свого реального життя, вгрузала в свої власні місцеві обставини і в них тонула. Я не памятаю, щоб на галицькому чи взагалі австрійському політичному ґрунті ставлено було українську справу в усьому обсягу широти її, — найбільше, що було, так се кілька ширшого значіння фраз у промові якого посла в соймі чи в парламенті (се було нийвищим тоді виявом соборности української справи), а здебільшого всеукраїнський інтерес виявлявся в окремих статтях тих чи инших орґанів преси, та й то переважно забарвлених квітами специфічної полємики. З тих самих реальних причин, що нам чужі були політичні умови австрійської Галичини, галичанам так само чужі були умови політичного життя російської України. Декляруючи дуже щиро й гостро свій осуд на адресу російського самодержавного уряду, який гнобив Україну, кожний галичанин при тому, розуміється, ставив собі в умі аналоґію між пригнобленою культурно й політично Україною та виснаженою економічно його рідною Галичиною, — і в щирому його голосі лехко було відчути певну росколину, бо своє ближче завше болить більше. Галицьке москвофільство, свого часу так широко розповсюджене та впливове, не було виявом самого лише запроданства, а виросло на ґрунті довго-вікового відчуження Галичини від свого основного національного тіла, серед чужого неславянського або й славянського, та несприятливого оточення, через що на велику славянську державу на сході галицький москвофіл дивився тими ж очима заздрости й надії, як і инший славянин заходу та півдня Європи, як і тепер дивляться серби, чехи та почасти болгари. Найщирші галицькі автономісти в розумінню українському не могли не відчувати таких настроїв та не рахуватися з ними, а тому не лише на своїх плечах, але й на своїй свідомості не могли вони понести всієї української національної справи, як не можуть вони й тепер нести її, загрузаючи з головою в свойому територіяльному льокалізмі. Сумна наша історія витворила сей дуалізм українських інтересів, і довго ще, як завдавав, так і завдаватиме він болючих ран українському національному тілу, аж поки та сама учителька народів тяжким досвідом не навчить нас розуму.

Пізніше, щоб дати для України відповідну політичну лєктуру, певне політичне уґруповання, що зосереджувалося біля В. Антоновича — О. Кониського, заповнювало „Правду“ спеціяльним матеріялом, поруч з матеріялом місцевим, а часом і переважно перед сим останнім. Та все ж се був лише суроґат що-до дійсних політичних потреб на Україні. Чи ми були нездатні щось цілком відповідне утворити, чи може — так мені здається — на чужому, тим більше суголосному, ґрунті не можна утворити цілком відповідного потребам політичного голосу, але задоволення собі знайшла дана потреба лише тоді, як повстала політична преса на Україні. Очевидно, преса має свій закон безпосередніх стиків і впливів читача й письменника,

який ні перебороти, ні обійти не можна. Адже й класичний еміґрантський „Колокол“ Ґерцена, женевські та львівські видання Драгоманова були власне, хоча й дуже необхідним, то все ж лише суроґатом, що зазначав самі тільки загальні лінії політичного поступовання, та і в них частенько розходився з своїми сучасниками на самій „землі“.

Скоро познайомився я з иншими членами української громади, серед яких були й мої товариші по класу. З них найбільш припав мені до душі тоді многонадійний — гарячий та здібний — Макар Крамаренко. Доля після не судила йому виправдати ті великі надії. Впав він в око начальства з боку неблагонадійности, і се закрило йому дорогу до вищої освіти. Учителювання а після й попування на провінції, поволі пригасили святий жар душі його, і хоч пізніше він таки доскочив своєї мрії — закінчив київську академію, та вже то був не той Макар, що позначався колись великими якостями сміливої думки та енерґії. Виринув він знову на широкий поверх громадського життя в добу революції, але не визначався проводом, самостійністю чи енерґією, — ішов уже слідом за життям, куди воно вело його. Завело воно його врешті до якоїсь церковної авантюри: бувши вже єпископом автокефальної церкви, під чужим впливом оддїлився він од неї, ставши на якійсь сектярській одбочині. Дуже жалко мені мого колишнього многонадійного Макара, -- не така йому доля віщувалася.

Видатним членом громади був ще Тихін Добрянський — з певним літературним хистом (дав після кілька добрих оповідань, що друкувалися в „Київській Старині“), енерґічний, — після, бувши священиком, зайнявся кооперативною справою і був визначним діячем у сій галузі. По скінченню школи був якийсь час народнім учителем, визначався влучною українською пропаґандою на селі, про яку живо розповідав нам на учительських зїздах нашої громади.

Крім учнів, належали до громади вже й укінчені. Ті з них, що жили у Київі, приймали безпосередню участь в життю громади. Визначалися серед них особливо Іоїль Руденко та Степан Кедреновський. Перший учителював у початковій школі на Соломенці, передмісті Київа, був дуже рухливий в праці та здібний, — визначався і добрим публіцистичним хистом. Його статті в „Правді“ (підписувався „Чуб“) були живі й інтересні. Се був зразок свідомої, політично-вихованої людини, зовсім готової до політичної праці. З Київа пішов він на учительську працю на село і там досить опустився, одійшовши од безпосередніх звязків з громадським осередком. На жаль, така доля досить часто повторювалася з людьми, що на довший час одривалися од громади. За те з другого боку можу назвати багато людей, що на протязі десятків літ заховували своє „святе святих“ національне та в момент революції виринули з безвісти такі ж ідейно-свіжі, як були на шкільній лаві. З села на Київщині І. Р. перенісся після на педаґоґічну посаду до Чернигова і тут знову оджив та приймав діяльну участь в життю місцевої української громади, „Просвіти“ та инших національних орґанізацій. В час революції вступив на службу в одну з державних установ, був добрим ідейним ро-

бітником, але в життю громадському вже участи не брав. Уважаю його за фатальну жертву нашого „лихоліття“, бо за инших умов життя національного ся політично-розвинена і здібна людина дала б непомірно більше, ніж фактично дала в умовах, в яких довелося жити.

Степан Кедреновський — ще більш фатальна постать. Учителював на другому передмісті київському — Юрковиці (звідси його літературний псевдонім — Степан Юрковиця). Інтеліґентний, вихований, з добрим тенором, він був звичайно окрасою наших товариських сходин з співами. Коронним номером його репертуару була пісня: „Ой ти, Харьку, ой ти, батьку“, яку виконував він із зворушливою чулістю. Серед його статей зазначу поважну росправу в „Правді“ — „Весілля в селі Ковалівці“. Під впливом тої радикальщини, що захоплювала російські круги, підпав і він сій течії, що зламала його не національні, а моральні погляди. Вирішивши іти в село на політичну роботу, він, спинившися на професії священика, постановив з радикальної фронди, що для сеї професії не треба ні внутрішнього покликання, ні позитивної релігійної думки. До того ж, перейнявся думкою, що любов, як моральне чуття, се — забобон, не вартий уваги радикильно настроєної людини, оженився так собі, „з маху“, не знаючи зовсім своєї подруги життя, — аби лиш задовольнити формальним приписам, що вимагали од священика бути жонатим. Наслідки тої розумової радикальщини були на практиці дуже сумні. Співжиття з чужою духово людиною було самим пеклом. Як людина чутка і чесна, скоро відчув він, який злочин чинить, без віри задовольняючи релігійні потреби своїх парафіян. Хворий на туберкульоз горла, він з відчаю почав запивати. Передчасна смерть його була якась таємнича, немов би не обійшлося без самогубства. Переведено було духовною владою пильне слідство, яке викрило склади нелеґальної української літератури в церкві під престолом, — се, розуміється, викликало острах і відразу серед благовірних духовних кругів і довго вживалося, як повчаючий приклад на тему: „дивіться, діти, на його“. Ся жертва чужинських ідейних впливів коштувала нам дорого: і таку цінну людину ми стратили, і багато загублено на пониженню ідейно-морального престіжу в очах середнього українського обивательства.

Радикалізмом поглядів визначався і ще один член громади І. Ч., що звичайно демонстрував ті погляди в штучно прибраній цинічній формі. З четвертого класу семинарії держав він іспит на атестат доспілости в ґімназії, видержав добре, але в письменній праці на якусь моралізаторську тему умудрився заперечити існування якого-будь морального елементу у відносинах батьків і дітей, зводячи сі відносини до самих зоологічних моментів. Такі погляди збентежили екзаменаційну комісію, що, оцінюючи гідність матуранта, мала надавати певну вагу і „благонадійності“ його поглядів. Коли ми питали Ч-го, на що він ту дурницю писав у екзаменаційній вправі, він уперто відповідав: „бо я так думаю“. Директор ґімназії, щоб умити руки в його справі, оддав її на розсуд законоучителя, так би мовити, фаховця справ моралі. На щастя, законоучителем був мій добрий знайомий (свящ. І. Троїцький), що обіцяв урятувати безпардонного радикала

та врешті вирік такий присуд: бувший семинарист, складаючи іспит у світській школі, висловом таких радикальних поглядів мав на увазі подобатись світським педаґоґам, але в тому, крім молодечої лехковажности, не має більш нічого поважнішого Дістав таки Ч. матуру, в університеті заявився здібним студентом, здатним до літературно-наукової праці, написав конкурсову ориґінальну росправу на золоту медаль (на юридичну тему) і після надрукував її українською мовою.

Скінчивши університет, він пішов по судовій службі і якось зник з обрію життя нашої громади, дуже тим громаду образивши. Аж пізніше, після розрухів аґрарних 1906 р., прочитав я в ґазетах, що в У. повіті обвинувателем селян за аґрарні непорядки має виступати в окружному суді товариш прокурора Ч. Того ж літа був я на Україні і на дебаркадері одної провінціяльної залізничної станції зустрічався з Ч. З приводу його ролі в майбутньому процесі обмінялися ми дуже гострими репліками, а після прочитав я в ґазетах, що товариш прокурора Ч. одмовився обвинувачувати селян, а замісць того обвинувачував представників поліції, що своїм поводженням спровокувала селян на розрухи. По щирості думаю, що Ч. вчинив се з власного переконання, незалежно од нашої розмови, бо „він так думав“, як колись так само „думав“ та на екзаменаційній вправі мало рахувався з наслідками свого думання. За такий вилом з тогочасних урядових провідних тенденцій Ч-го звільнили з посади. Літ десять після того пропадав він у безвісті для українського громадського життя, а з початком революції знову виявився як здібний робітник у судовому фаху — спершу як практик, а після як теоретичний дослідувач. Знов таки, за ненормальних умов для української справи, майже два десятки кращих літ сеї здібної людини пропали для тої справи безпослідно. За старих умов се — звичайна, типова доля тих людей, що над їх політичним вихованням затрачено стільки сили в українських нелеґальних орґанізаціях.

Певний радикалізм поглядів на родинне життя жорстоко мстився на наших громадянах, але часом саме життя виправляло криві їх в тому напрямі кроки. Пригадую такий випадок. Був такий член громади Юрко К., — людина надзвичайно енерґійна, в національній праці смілива й віддана. Учителюючи на селі, закохався він у красуню попівну. Багато вже гарбузів надавала вона претендентам на її руку й серце, аж тепер батьки примусили її дати згоду на освідчення Юрка К-го, бо вже підростала молодша сестра, то треба було увільнити місце для неї. Юрко конче хотів, щоб боярами на весіллю у його були ми у двох з колеґою та великим приятелем моїм Сергієм Онуфрієвичем Липківським, бо ми собі чомусь мали спеціяльну з сього погляду репутацію в нашій громаді. Охоче ми приїхали (були ми вже студентами) саме годин за дві до вінчання та, зачаровані красунею-молодою, розмовляли з нею, висловлюючи свою радість за таке щастя нашого товариша. Велике й неймовірне було наше здивування, коли молода нам спокійно заявила, що вона зовсім не любить свого майбутнього чоловіка та що виходить заміж лише тому, що батьки силують її до того.

— А він же се знає? — спитали ми.

— Дуже добре знає. Я йому все сказала, і що не люблю його, і що не буду з ним жити, а він каже, що має надію мою любов заслужити. Я ж такої надії не маю, і ніяких з того ілюзій не роблю собі.

Вражені такими річами, ми запитали молодого, і він ствердив нам те, що казала його наречена. Казав, що любить її і задовольниться тим, щоб завше її бачити. А вона все одно вийшла б за якогось иншого так само нелюба, бо батьки вже випірають її з дому.

Весілля було бучне, бо батько був багатенький, відбули ми свої обовязки як найсумлінніше, виправдуючи свою репутацію, але почували себе не легко та й з тяжким серцем виїхали, передчуваючи сумну майбутність сього подружжа.

Дійсно, за якийсь рік приїхав Юрко з дружиною до Київа, щоб зняти з себе священичий сан та дати дружині свободу. Розмовляли вони між собою, як добрі знайомі, що зустрілися на вулиці чи в гостині, ворожнечі між ними не було помітно, але видно було, що думки їх та взаїмні відносини не зрушили з того місця, на якому стояли в час весілля. Більш місяця провадилася процедура увільнення з сану, і увесь той час жили вони, як коректні товариші, в одній кімнаті, і рівність взаїмного їх поводження не зрушувала дійсних їх відносин. Треба було їй шукати праці, і Юрко сим клопотався більше, ніж вона сама. Через знайомого удалося мені улаштувати її за ґувернантку в родині одного дідича на Полтавщині, і звідти писали, що нею взагалі дуже задоволені, лише допускається вона де-яких ексцентричностів, — любить, напр., ходити боса, чим по велико-панському успособлених господарів шокірує, особливо коли бувають гості. Юрко, хоч видимо нудився, але був щиро задоволений, що його поки-що дружині ведеться добре. Аж се одного часу приходить до мене той знайомий, що через його улаштував я пані К-ку, і з великим обуренням докоряє мені за мою протеже. Виявилося, що одного божого дня вона несподівано заявила, що покидає службу, хоч усім дуже задоволена, дітей полюбила і т. ин. Та так і одїхала. Побіг я зараз до Юрка, теж обурений та настроєний наговорити йому досить річей неприємних, але ж картина, що я побачив, втихомирила увесь гнів мій. Замісць холодно-урівноважених знайомих, побачив я пару ніжних голубків, що переживають щастя першої та глибокої любови. Без мого навіть запитання пані пояснила мені, що лише розлучившися з чоловіком, з усією силою відчула вона, як його любить та що не може без нього жити, — тому й повернулася. Арґумент був такий, що не переконатися було неможливо. На щастя, клопотання про шлюбну розлуку ще не дійшло до такої стадії, щоб не можна було справи припинити, але сан уже було знято. Щасливе подружжа за якийсь час дістало посаду в школі десь на шахтах у Катеринославщині, — там вони довго учителювали обоє в одній школі, обтяжені великою родиною. Отже життя не завше мститься за наші помилки.

Незадовго до революції я якось стратив сю родину з свого круговиду, — Юрко увесь час, коли я знав його, був той самий пересвідчений українець, — а за революції не довелося на нього натрапити.

Про инших товаришів по українській громаді буду вже згадувати, коли доведеться по ходу оповідання.

Орґанізатором громади був Лука. Орґанізація була основно й доцільно продумана. Семинаристи в переважній більшості жили в інтернаті, — отже треба було забезпечити певне місце для їх сходин та для бібліотеки. Таким певним могло бути лише місце, звязане з кругом справ і людей духовних, отже — в помешканню якого дяка чи учителя церковної школи, до якого семинаристи могли вільно ходити з засади: „свій до свого", не викликаючи підозріння з приводу тих відвідин. То ж Лука займає посаду дяка Йорданської церкви на Подолі, — не так далеко, але й не близько до семинарії, а разом з тим поступає на службу в духовну консисторію, щоб своїми там звязками забезпечувати посади в Київі членам громади, які закінчували школу. Літ так за пять досить учительських та дяківських посад у Київі та в ближчих передмістях було вже обсаджено членами громади, і громада могла збіратись на сходини по черзі в ріжних помешканнях, не викликаючи підозріння частим відвідуванням одного, того самого, помешкання. І до консисторії, крім Луки, за його порадами та вказівками, теж вступило кілька громадян, що обслужували інтереси вже всіх, в тім числі і провінціяльних, громадян, допомагаючи їм в одержанню добрих посад чи в переводі на кращі посади — священичі й дяківські. Найдовший стаж такої сталої послідовної праці — щось біля двадцяти літ — видержав Петро Сікорський, з яким я потім зустрівся в українському міністерстві, бувши міністром ісповідань, — отже скажу про його пізніше. Се була міцна орґанізація, де спліталися ідейні та практично-життьові моменти, взаїмно одні одних піддержуючи. Але по совісті мушу сказати, що не утілітарні мотиви провадили членами громади, — вже тому, що громада була орґанізацією таємною, і ті, що вступали до неї, не знали про такий доцільний її устрій і не мали наперед на його розраховувати

Бібліотека містилася в помешканню Луки, — сюди ходили люде постійно та у великій кількості, — зарадити сьому було трудно, бо перевозити досить велику бібліотеку не можна було. Тут залишалася бібліотека й тоді, як Лука виїхав з Київа, — його посаду перейняв, як спадщину, теж громадянин Кость П-ий. Дяківська квартира містилася в садибі Йорданської церкви на одшибі та в значній мірі закрита була деревами й кущами, — отже відвідувачі не звертали тут на себе уваги До того ж обережний Лука (беріг він не себе, а свою улюблену дитину — громаду) більш небезпечну літературу держав у себе на крилосі, під старими, вже за службою не вживаними, церковними книжками.

В бібліотеці зібрано було майже все, що можна було дістати в той час в українській справі, — книжки та періодичні видання.

Як зібрав Лука увесь той скарб, — не знаю, бо вступив я до громади вже на готову бібліотеку. Після він старанно доповнював її новими, що появлялися, книжками з членських внесків та, підозріваю, з власних коштів, бо внески членські були дуже невисокі. Пізніше громада діставала невеличку субсидію, — про се скажу далій, — і тоді бібліотечний фонд було вже забезпечено. Крім книжок, видаваних в Росії (російською, українською та почасти польською мовами) досить було галицьких друків, які доставалися спершу за допомогою головним чином О. Кониського, а після, коли вступив на службу до університетської бібліотеки Є. Тимченко, то книжки з Галичини досить широко виписувалися через нього на університетську бібліотеку. Коли був я в академії, то пощастило мені установити сталу книжкову комунікацію через академічного листоношу-білоруса, що дуже захоплювався своєю нелеґальною ролею, яка, видимо, давала вихід його природнім нахилам; він увійшов в умову з відповідним експедитором на головній пошті, і той безпосередне передавав йому умовлені пакунки, які мав відкладати для цензури. Таким чином, хоч доступ українській книжці на Україну закрито було законом 1876 р., проте досить було способів незаконних, якими та книжка таки просочувалася до нас, — хоч, правда, в обмеженій кількості, бо в „підпольному" стані не можна було провадити широкого обороту. Але бібліотека нашої громади використовувала всі ті способи, і закордонною літературою була завше забезпечена.

Пересічно, в громаді бувало, як норма, біля тридцяти членів, — більше число порушувало б конспіративність громади. Коли взяти на увагу, що громада існувала майже 25 літ, то ясно стане, звідки повстала так для несвідомого ока несподівано ота численна когорта свідомих діячів церковних на світанку церковного визволення в 1917 р.

Сходини громади були звичайні та урочисті. На звичайних обмірковувалися адміністративно-орґанізаційні справи та читалися реферати на теми історичні, літературні та політичні, — переважно з перших двох галузів. Сучасна людина не зможе, як слід, зрозуміти отої переваги питань історичних та літературних над політичними. Передовсім, до революції 1905 р. політичного життя в Росії самодержавній взагалі не було, а життя політичного українського — ще менше, — як уже я згадував, українська політика була здебільше відгомоном політичних подій галицьких. Цілу правительственну систему з залізною логікою розраховано було на те, щоб викорінити з народньої свідомости українську національну думку, — тож треба було ту думку живити з ґрунтовних розумінь загально-людського і національного права, оперувати тими арґументами, що в нормальних умовах складають давно перейдені примітиви людської свідомости. В таких умовах проблеми української, так би мовити, реальної політики полягали в національному усвідомленню громадської думки, в узасаднюванню елементарних основ національної справи — окремішности українського національного типу, окремішности української

мови (відрубности її від московської, — язик чи наріччя), цензурної рівноправности українського слова з російським (доказування несправедливости та нераціональности драконівського закону 1876 р.), педаґоґічности вживання рідної мови бодай на початках шкільної науки, вживання рідної мови в церковній проповіді, перекладу еванґелія на українську мову та инші такі питання, що по-за ними сучасне громадянство перейшло до инших чергових справ ширшого — національно-державного змісту. Се було оперування самими примітивами, азбукою громадської справи, се була праця чорна, мозольна, особливо невдячна тим, що працьовників на сьому полі наражала на зневажливі закиди якраз в елементарності, вузькості, в аполітизмі. Але літ за 30-40 до сього часу оті примітиви складали, так би мовити, саму вісь української політики, бо ними оперувалося у впливах на громадянську думку, ними арґументувалося там, де можна було боротися та щось виборювати, — в земствах та в мійських думах, на них базувалися всі безплодні петиції до уряду про певний мінімум прав обезправленого українського слова. Диявольська то була думка поставити під заборону саме українське слово, бо сим на довгий час одтягнуто громадянську увагу од справ суто-політичних українських та зосереджено на обороні основного права самого українського слова. Сим політичний рівень української думки принижено та зріст її задержано, порівнюючи з думкою громадянства московського, що мало привілейну роскіш оперувати в сфері самих розумінь політичних, по-за національними формами, в яких обмежень не знало. Звідси оте нещасне наше вузьке культурництво українського руху, що часто не піднімався справді над проблемами самого культурно-національного порядку. Тому де-які українські елементи, що не мирилися з вузькою сферою української національної акції, так плямували оте зневажане „культурництво“ українських „націоналістів“, але самі не давали виходу з сього зачарованого кола, бо то не був вихід, що залишали вони українську справу в її безправному status quo, а самі переходили до політичних проблем у загально-російському масштабі. Глибокий драматизм українського становища до першої революції може зрозуміти лише той, хто пережив ті драматичні моменти, коли нелюдський тиск над народнім словом спутував вільний поступ політичної акції. Тому не тільки в нашій скромній громаді, але й усюди, де й прилюдно можна було трактувати українську справу, — на публічних сходинах, в пресі (російській, бо своєї не вільно було мати), — усюди трактування української справи врешті зводилося до моментів самого культурного порядку, — і на гіркий глум — се власне й було на ділі, в тих обставинах, політичною українською справою першорядної ваги. Тому і в громаді нашій культивувалися сі культурницькі питання, — такими рефератами вихованці громади підготовлювалися до оборони української справи, в тодішніх її масштабах, на даній ділянці, яку кожному мало одвести життя. Вгорі подані обставини національного життя на Поділлю, гадаю, цілком виправдують слушність таких підготовчих вправ, що виховували безпорадну тоді українську думку до само-

стійної орієнтації, до оборони та навіть нападу, — бо повний параліч тої думки в таких місцях, як Камянець, красномовно доводив мені ту потребу.

Коли б подільська молодь перейшла через ту, бодай початкову, школу національного виховання, через яку проходила, напр., київська молодь у семинарській та ґімназійній громадах, то инші були б і наслідки національної праці цілого покоління подільського духовенства. І слід сказати, що реферати на так звані культурницькі теми не були річчю простою та лехкою, бо вимагали тоді багато самостійного орієнтування в сировому, ще необробленому матеріялі. Адже до 1905 р. не було у нас ні одного підручника української історії та літератури, крім незадовольняючих, надто елементарних книжечок у Галичині. Тому над такими, напр., питаннями, як поділ українського та московського моментів в історії українського письменства, держави, церкви, треба було нашому референтові досить — та ще й самостійно — працювати. Се вже нинішні люде можуть до схочу „окормлятися“ готовими вислідами та широко їх використовувати, а сучасники моїх молодих літ до багатьох таких річей ще „своїм розумом“ доходили. Тож національна праця громади, що полягала в рефератах на національні теми, мала для того часу поважне значіння, — вона, знов кажу, дала нам переконаних, готових діячів, коли настала дванадцята година.

Для заховання звязку громади з тими її членами, що, закінчивши школу, переїздили для праці на село, відбувалися що-річні зїзди на масницю, перед великим постом. На тому тижні учителі були вільні, і взагалі кожний з них прагнув тоді до Київа, щоб „провітритись“ та побувати на контрактах, — отже присутність значної кількости учителів у Київі в такий час не звертала на себе уваги. Так само в масничному натовпі непомітні були приїзжі попи й дяки.

На зїздах звичайно подавалися реферати на політичні або на актуальні практичні теми, чим освіжувався ідейний світогляд приїзжих. Але практичне значіння зїздів найбільш полягало в тому, що кожний давав звіт з своєї роботи, росповідаючи і про ті технічні способи, якими він роботу переводив. Способи ті — не лехка була річ, бо доводилося провадити українську пропаґанду в обстанові, в якій формально унеможливлювалося кожне українське слово, — отже певна послідовність українського поводження зараз викликала підозріння й перешкоди з боку „власть имущих“. Найбільше сприятливою умовою для праці було для громадян те, що вони всі належали до стану духовного та працювали в сфері церковній, — не лише попи й дяки, але й учителі, — і в переважній більшості школи на Правобережній Україні (біля 5 тисяч) були церковні — під безконтрольним керовництвом духовенства. Духовний стан взагалі вважався за найбільш благонадійний, тому Побідоносцев у цілях реакційної охорони народньої освіти й перевів закон 1884 р. про доручення священикам провадити церковними школами. Таке становище духо-

венства було для нього заборолом для втручання кого-будь в його парафіяльні справи і зокрема в справи освіти, що теж належала (коли школа була церковна) до справ парафіяльних. Піп був зверхником всіх сторін душі своїх парафіян, і коли те своє становище використовував він у бік реакції або нехтував своїми обовязками, то се, розуміється, була кривда для народніх інтересів, але як він працював в інтересах народніх, то се була майже єдина можливість такої праці серед народу в тодішніх обставинах, — ніхто инший не міг просочитися до народньої товщі. Треба було лише забезпечити себе од чужого ока або те око на свій бік скерувати. Тож першим завданням попа-громадянина було відшукати собі відповідних дяка й учителя, або лише одного, коли дяк, бувало, виконував і учительські обовязки. Дяками й учителями на селі були звичайні укінчені семинаристи, бо кожний з них перед попівством мав пройти 2-3-річний стаж у якій з тих посад. Попи-громадяне й старалися залучити до себе в парафію своїх таки громадян на дяківські та учительські посади, — тоді праця в селі провадилась „гладко". На зїздах річних звичайно й переводилися такі умови, — кому куди з укінчених подаватися на службу, а свої люде-громадяне в консисторії та в Шкільній Раді вже пильнували, щоб ті умови здійснювати.

Коли учитель або дяк попав у село до „чужого" священика, то справа була гірша, — треба було того священика на свої погляди схилити або так йому очі затуманити, щоб не робив перешкоди. Молоді, переконані громадяне часто переконували, повертали на українські погляди старших священиків. Се було натурально, бо священик, коли він людина совісна та уважно ставиться до життя народнього, має більше, ніж хто инший, можливости переконатися в правді української народолюбної ідеї. Попи-демократи часто таким чином ставали свідомими українцями. Я бачив приклад, як учителька П. Руденко пересвідчила навіть вже старого священика в с. Чорнорудці; сей щирий демократ відчув свій національний обовязок і сприяв та допомагав учительці провадити в школі й по-за школою українську пропаґанду.

Коли священик видавався ворожий до українства, то в способах, якими громадянин дяк або учитель переводив українську пропаґанду, бувало досить ріжних хитрощів. Се залежало здебільшого від особистої вдачі чи влучности кожного зокрема, але на зїздах, де подавалися звіти з праці кожного громадянина, вироблялися й загальні норми української нелеґальної роботи на селі. Ся техніка бувала дуже складна, часом дуже остроумна, виробляючи своєрідних макіявелів, що могли знайтися у всяких обставинах своєї трудної й небезпечної діяльности.

Приїзжі користувались зїздами, щоб перемінити книжки в бібліотеці та запастися книжками для народнього читання. Звичайно такий комплєкт підбірався наперед — на всяку ціну.

Зїздами дуже освіжувалися звязки між членами громади та піддержувалася постійність української роботи на селі. Часто зїздилися громадяне до Київа в травні, бо на початку червня скінчалася наука

в школах на селі. Тоді відбувалися милі товариські сходини — з веселими розмовами, співами. Звичайно улаштовувались маївки на човнах — геть далеко Дніпром. Тоді громадяне ближче сходились між собою, часто знаходили взаїмний відгук сердечний. Бо в громаді, крім громадян, були й громадянки, — вихованки київських жіночих шкіл. Піонерками в тому напрямі були дві сестри — Руденківни, що мали братів у громаді.

Урочисті сходини громади відбувалися з приводу якого-небудь ювилею діяча або історичної події, чи здебільшого на роковини Шевченка. Памятаю святкування ювилеїв Л. Глібова, О. Кониського. Надзвичайно урочисті були збори громади, коли виряжали ми до Львова М. Грушевського, — про що маю росповісти далій.

Шевченкові роковини звичайно уряджала громада досить урочисто, запрошуючи сторонніх гостей — поважніших громадян українських. Громада наша мала для того найбільш відповідний головний засіб — помешкання для зборів. Сим помешканням звичайно служила класна кімната якої-небудь мійської школи, де учителював який з членів громади. Володіючи такими засобами, ми навіть иншим громадам давали можливість користуватись для того нашими помешканнями, — напр., громада студентів університету не раз користувалась для роковин „нашими“ помешканнями.

Першого чи другого року по мойому вступі до громади роковини святкувалися в приватному просторому помешканню родини Василя Никодимовича Вовка-Карачевського. Мені тоді припало читати на роковинах реферат „Політично-суспільні ідеали Т. Шевченка“, — після друкований у „Правді“.

Роковини сі відвідало досить людей старшого віку, що були почесними гістьми нашої громади. Були тут В. Б. Антонович, О. Я. Кониський, К. М. Михальчук, В. Ф. Симиренко, І. С. Левицький, М. С. Грушевський, ще кілька старших українців, яких вже не пригадую, та польський історик О. Яблоновський, що в той час сприятливо ставився до української справи (пізніше в своїх росправах, зокрема в росправі про Київську Академію, висловлював він вже инші погляди). Читаючи реферат, я помічав, що в де-яких місцях, особливо коли мова була про українсько-польські відносини, О. Яблоновський з запитанням дивився на Володимира Бонифатієвича, а той з усміхом стверджуюче потакував головою.

Сходини громади з старшим українським громадянством мали велике значіння з погляду виховання політичної думки громадян. В сьому відношенню найбільшу — я сказав би: історичну — ролю одіграв О. Я. Кониський.

В той час, коли я увійшов в орґанізоване українське життя і свідомо брав у йому участь, О. Кониський відогравав провідну в йому ролю, як ініціятор та стимулятор всієї в той час української справи. Його помешкання на Бібіковському Бульварі, ч. 36, біля памятника Бобринського, було осередком українського життя не лише

для Київа, але й ще більше — для цілої України. В Київі були й більше та ширше популярні українські куточки, — напр., у М. В. Лисенка або у М. П. Старицького, де збіралося багато людей на музичні та літературні сходини, але провідним політичним осередком тодішнього українського життя, так би мовити — політичним мозком його, був Кониський. За мого часу він вже не заробляв на життя, жив з невеличкої ренти і весь оддавався українській роботі. Ні одна громадська справа (крім тих, що він од них сьвідомо ухилявся) не обходилася без його участи, навіть більше: звичайно був він ініціятором. Більш глибокий ум — В. Б. Антонович — кореґував та скріпляв думку Кониського, але ініціятива звичайно належала Кониському, що увесь час свій заповнював українською справою, вічно планував та инших заохочував до задуманого діла, провадив широке листування і завше держав руку на живчику українського життя по всій Україні. Його хата по 6-ій годині була справжнім політичним українським салоном, де можна було постійно зустріти й київських українських діячів (крім тих, що з ними К. порвав звязки, а таких було досить), і приїзжих, що звичайно вважали не лише обовязком, але й глибоко інтересувалися побачитись з тим, з ким звичайно провадили листовні зносини. Від людей він вимагав багато відданости справі та принціпової послідовности, а як в тодішніх „подлих“ обставинах послідовність українського поступовання трудно було додержати, то звідси виходили у його прикрі сутички з де-якими чільними діячами українськими в Київі. Взагалі ж у поводженню з людьми надзвичайно був він милий, гостинний та просто зачаровував своїх співбесідників лагідною, змістовною і завше інтересною розмовою, звичайно пересипаною фактами і справками з неписаного минулого громадського життя. Особливо давався Кониському секрет — знайти ключ до молодих душ. Він умів у ту душу достукатись та знайти щирий відгук, і в його салоні звичайно переважали люде молодшого віку, що почували сабе у старого господаря цілком як у товариському гурті. За розмовами на українські теми текучого дня, за остроумними памфлєтами Володимира Самійленка та самого ґосподаря, я мало коли сміявся так щиро, як у тій затишній господі на Бібіковському Бульварі. Згаданий секрет свій Кониський утилізував, як усе инше, для української справи, заохочуючи молодь до практичної роботи та сам проказуючи шляхи тої роботи. Між иншим, надзвичайно умів Кониський спонукати до праці літературної, і робив се так непомітно, що молода людина, якій і не снилося за перо братися, часто вироблялася на корисну літературну силу. Він, бувало, і тему подасть, і матеріял порадить, і план намітить і врешті поправить написане, — і з такої школи не мало вийшло людей, що добре позначилися в українському письменстві. Теми майже усіх сатиричних поезій Самійленка виникли в салоні Кониського[1]). Крім

---

[1]) По розмовах з приводу приїзду знаного галицького москвофіла Івана Наумовича Самійленко читав другого вечора влучний памфлет на промову того москвофіла-жебрака, що звертався до зборів:

згаданих угорі людей, що впали жертвами українського лихоліття, із школи Кониського вийшло досить людей, що те лихоліття перебороли. Серед них назову таких людей, як Сергій Єфремов, Василь Доманицький, Федір Матушевський, що й самі, напевно, вибралися б на письменницький шлях, але фактично вони вийшли на його під проводом та за порадами Кониського. Для мене особисто був він і другом, і учителем, і духовим батьком.

Гадаю, що коли Кониському не належала сама ініціятива семинарської громади, то — се вже на моїх очах було — приймав він близьку й живу участь в її життю, і вона в значній мірі йому завдячує громадським вихованням своїх членів. На зборах громади бував він лише в урочистих випадках, але з активнішими її кількома членами мав постійні зносини, був завше в курсі життя її, допомагав книжками та порадами що-до внутрішнього її життя, радив ставити на обміркування ті чи инші питання громадського й національного життя. Громаді надавав він велике значіння, розуміючи важливість її праці в самій гущі народнього життя; тому й радів щиро з її успіхів та болів її пригодами.

Познайомився я з Кониським досить дивно. Одного разу, так через місяць після того, як вступив я до громади, Лука запропонував мені, що поведе мене „до одного тут чоловіка". Годі було у неговіркого Луки допитуватись, коли справа йшла про якусь, очевидно, конспіративну особу. Прийшли ми увечорі на Б'біковський Бульвар, у так після мені знайомий та памятний дім. Зустрів нас господарь привітно, — познайомив мене Лука з ним, але імени його так і не промовив, не сказав мені свого імени і господарь, бо, натурально, міркував, що коли йдуть до кого в хату, то мусять знати, до кого саме. Конспіративна таємність, яку розвів Лука, спричинилася до того, що мені трудно було розмовляти, не знаючи, з ким, і лише вправний у розмовах господарь рятував тяжке моє становище. Зайшла розмова про підручники українські для початкової школи, і я дуже якраз напався на недоладність українського букваря (видання 1872 р.) О. Кониського (О. К.), — отже авторові довелося віч-у-віч вислухати різку оцінку його книжки. Поставився він до того дуже добродушно, — очевидно, зрозумівши конспіративні методи мого чічероне. Коли ми вийшли, я врештіс питав Луку на вулиці, з ким він мене познайомив.

— Та се ж О. Я. Кониський, — одповів він мені просто й коротко, лукаво усміхаючись.

Поважний Зборе! Хочу вам
Я росказать — душі для втіхи,
З рефреном до кожної строфи —

Які Галичина моя
Зробила в руськості успіхи, —

Ах, дайте, дайте сто рублів
Слузі всеруської ідеї!

„Горе поета", у якого „чудові вірші лойову вгорнули свічку", повстало після розмов у салоні Кониського з приводу подібної події з „Сербськими думами" М. П. Старицького. З того ж джерела вийшов дошкульний для київських старогромадян памфлет Самійленка „Патріотична праця".

Я остовпів, бо мав на те досить причин. Я вже трохи орієнтувався в справах, де-що перечитав, де-що чув, бо імя Кониського вживалося серед громадян досить часто, то вже заочно перейнявся я повагою до сеї людини. І от на тобі: бачучись з К-м, не тільки не оцінив ваги й приємности сього побачення, а ще й з такою делікатною чемністю вилаяв автора у-вічі в його ж хаті. Довго не відважався я вдруге зайти до О. Я., а зайшовши, почував себе досить ніяково. Та миле, тактовне поводження його примусило забути сю пригоду Лучиної конспірації.

Почавшись такою комічною пригодою, знайомство наше з О. Я. Кониським скоро перейшло в близькі, дуже приязні відносини. На протязі десяти літ — до мого відїзду з Київа, а його смерти (сталося те й друге майже одночасно, розійшовшися всього на один місяць) моє особисте й громадське життя було нерозривно з ним звязане. То ж у дальшому буду принагідно говорити про О. Я. Кониського, оповідаючи факти, що був їх свідком.

З инших старших діячів українських найближче стояли до громади В. Б. Антонович, І. С. Левицький, В. Н Вовк-Карачевський, К. М. Михальчук та молодий ще тоді М. С. Грушевський.

Володимир Бонифатієвич на протязі щось трьох років читав громадянам виклади з української історії. Як я вже згадував, не було тоді підручників української історії, а в підручниках російських годі було знайти в де-яких лише побіжних епізодах правдивий виклад нашої минувшини. Отже виклади Антоновича, та ще й українською мовою читані, були для нас повним откровенням. Читав він їх по неділях, в пообідній час, коли громадяне могли вільно виходити з інтернату. Першого року місцем викладів було помешкання В. Н. Вовка. Читалося про козаччину. Українські виклади знаменитого ученого в такій таємничій, конспіративній обстанові робили на нас надзвичайне враження.

М. С. Грушевський, молодий та енергічний, був живим звязком між громадою та старшим громадянством. Останні два, а може й три роки перед своїм відїздом до Львова власне він у своїх руках держав провід у громаді. Його дві хатки, заставлені кругом полицями з книжками, в безпечній глибині двору на розі Тарасівської та Караваївської вулиць, були частим притулком для сходин громади. Ще р. 1918 стояв там таки в глибині двора той самий одноповерховий дімочок, — жив там кравець, до якого й зайшов я оглянути місце, де колись так широко буяла молода громадська думка. Із своєю звичайною діловитістю він спонукав громядян до праці — одних до самоосвіти, рекомендуючи та даючи книжки, радячи теми для рефератів, а досвідченіших заохочуючи до літературної праці. В дальшому стосунки наші з Грушевським перепліталися часто й близько, — тож ще говоритиму про його.

В перший рік перебування мого в Київі послала мені доля зустріч, що була памятна на все життя.

Приїхав до Київа з Петербурґа тяжко хворий Трохим Іванович Зіньківський. Надзвичайна се була людина. Самоуком дійшов він до академії ґенерального штабу, блискуче скінчив її, та — при самому закінченню її застудився, захопив запалення легенів, а за ним — сухоти. Трудно збагнути для тих, хто не знав його, яку втратила українська справа силу в особі Зіньківського. Його залізна енерґія пасувала до послідовно-переконаної його поведінки, що завше й всюди буда українська, пересякнута українськими інтересами. Кожному варто знати його біоґрафію — життєпис людини, що служить зразком незломної вірности українській ідеї[1]). І ся людина приїхала до Київа вже напівтрупом. Плоть уже була надто немощна, але дух буяв силою, що її вистарчило б для кількох людей.

Т. Зіньківський майже не мав у Київі знайомих, — О. Я. Кониський познайомив мене з ним та радив мені у його бувати, щоб розважати хворого та, може, часом і допомогти чим-небудь в його тяжкому стані. І я заходив досить часто, спершу побоюючись чи не обтяжаю хворого, але після впевнився, що він радий свіжій людині. Вогонь його думки так горів, що перемагав фізичні перешкоди; знесилений, немощний, він знаходив сили говорити багато на теми, що пекли його душу. Ся людина, що дійшла до української ідеї досвідом всього свого життя, мала що сказати. І моє недовге знайомство з З-м на протязі щось трьох місяців — дало мені багато. Перспективи української справи малював він собі широко, не відповідно тодішнім фактичним обставинам, — і так принадно ті перспективи уявлялися! Я, як губка, вбірав у себе його думки, виношені та вистраждані, і досі видається мені те коротке знайомство, наче блискучий промінь в обставинах тодішнього життя.

В останніх хвилях життя свого зазнав З-й прикрости з джерела таки свого ж українського. З приводу рецензії його на переклад „Одисеї“ Ніщинського А. Хванько (А. Кримський) умістив у „Правді“ рецензію з дуже зневажливим кепкуванням на адресу рецензента, різко завважаючи, що ціла стаття З-го дихає бажанням одцуратися усіх рідних наших слів і виразів, якщо тільки вони схожі з російськими. Такої тенденції, розуміється, не було у Зін-го, і то був просто утвір тодішньої палкої вдачі молодого Кримського. Завязалася з того приводу полємика, — в оборону З-го виступив Кониський, — але кінця її З-й вже не діждався.

Ставало йому все гірше, — бачив він сам, що приходить край. І вирішив він їхати в місце свого народження — до Бердянського. Я зібрав його в дорогу, вирядив на двірець і так зворушений був прощанням, що й не помітив, як потяг рушив. Так я доїхав з ним ще до Боярки. І більше ми не бачились. Місяців за два прийшла звістка, що його вже не стало.

Мої шкільні справи, не вважаючи на сильні нові враження та нові громадянські інтереси, дивом для мене самого провадились добре.

[1]) Біоґрафію Т. Зіньківського та його твори видав його друг Б. Грінченко.

Спершу учителі приглядались до мене не без підозріння, чому, мов, появився в останньому класі, — але з часом склали остільки сприятливу про мене думку, що призначено мене в числі кількох (здається, трьох) моїх товаришів кандидатом до київської академії.

Не можу не оповісти тут одного випадку, що міг всю ту сприятливу ситуацію вітром розвіяти, але щаслива доля мене врятувала. Був звичай, що в один якийсь день підчас іспитів приїздив у семинарію митрополіт та присутній був на іспитах. Отже в день мого іспиту з доґматичного богословія, коли вже прийшов я до школи, оповіщено було, що приїде митрополіт на іспити. Я звичайно до іспитів готувався, а тут справи склалися так, що я зовсім не був підготовлений. Приїзд митрополіта начеб врятував справу: іспити робилися прихапцем до його приїзду, а для іспитів у присутності митрополіта відбірали з кожного класу по три кращих учні та й тим наперед казано, що їх питатимуть. Виходить, звичайно, учень до столу, тягне білєт, заглядає для годиться в проґрам, а одповідає те, що було умовлено. Розуміється, всі одповідають блискуче, задоволений митрополіт дякує та йде до ректора обідати з усім учительським персоналом. Так і сього разу зроблено, і мені якраз призначено відповідати перед митрополітом та сказано, що саме відповідати маю. Врятувала раз мене доля, та я знову пішов їй усупереч, — за тою ж якоюсь громадською справою, що не дала мені раніше вчитися, не встиг і призначеного білєта вивчити, а тут вже й митрополіт їде. В рекреаційній залі посадили нас, обранців, окремо, — де вже тут на очах підучувати! Сижу і жду, що то буде; пригадую білєта для відповіди, — щось дуже зле пригадується, — біда буде та ще у такій урочистій обстанові. Починають питати з молодших класів, щоб старшими похвалитися наприкінці. От-от вже до мене доходить. Вже мій попередник почав одповідати. Старенький митрополіт — Платон, — втомлений попередніми відповідями, що вже годин зо дві точилися, не видержав: схилив голову на фотеля та не тільки заснув, але й захропів на всю залю. Пасаж! Учні усміхаються, учителі соромливо поспускали очі долі, вже й мій попередник скінчив одповідати, а митрополіт спить і хропе. Учитель, що саме екзаменував, здвигнув плечима та й сказав тихо тому ж учневі знову те саме починати, бо без згоди митрополіта не личить від стола відпускати. Той знову почав, та хоч як помаленьку проказує, а все ж от-от до кінця дійде. Аж тим часом, чи муха владику вкусила, прокинувся він, глянув навкруги та й засоромився, старий; ректор врятував ситуацію, підійшовши та на обід владику запросивши. Митрополіт з ректором, за ними учительська корпорація, а за ними і всі учні подалися з залі, — залишились тільки екзаменатор та нас двоє недоекзаменованих. Екзаменатор дуже мила людина — Іван Єгорич — хотів таки нас питати, але ми йому резонно завважили, що невже ж би ми таки не вивчили призначених білєтів, та порадили йому на обід поспішатися, бо осетрова юшка застигне. Він махнув рукою, поставив нам вищі нотатки та й подався й собі на обід.

Отак мені феноменально пощастило, що від великого й при-

людного конфузу врятувався, але лиха доля таки своє виправила. Вже й іспити головніші всі пройшли, вже й медичний огляд надо мною відбувся, — щоб не змарнувати скарбового гроша, коли хворий та помру скоро, — бо мали мене на скарбовий кошт до академії прийняти. Залишився ще один якийсь другорядний іспит. Підобралася добра компанія кількох громадян та громадянок та й поїхали звечора човном далеченько геть по Дніпру. Забрались далеко, аж тут гроза із зливою напали нас. Пальто своє оддав я громадянці, а сам змок до ниточки. Вернувся до дому перед ранком, — обігрітись було вже нігде, так ліг спати. Через день вранці, саме перед іспитом, голови не можу з подушки зняти, — температура височенна. Покартала добросерда Олена Павловна, покликала лікаря, — недалеко жив добрий лікар, після знаменитий професор Ф. Яновський, земляк і навіть знайомий. Оглянув він, — запалення легенів. Лежу я в нестямі, — прийшов до памяті, коли батько приїхав. Глянув я на його, який у його вигляд прибитий, — жалко дуже його стало, і конче тоді захотів я видужати. Олена Павловна після розповіла мені, що, приїхавши та побачивши мене, батько ридав у сусідній хаті, як мала дитина.

Чи добрий лікарський догляд, чи молодий орґанізм, підсилений бажанням жити, допомогли, але таки видужав. Правда, ледве довіз мене батько до дому та й ціле літо повалявся я в білоусівському саду під липою. По літі колеґи мої, призначені до академії, поїхали до академії вступні іспити держати, а я на старе місце отой свій єдиний іспит додержувати. Того року так і не попав до академії, — вже пізно було. Тай й здоровля не дозволило б продовжувати науку, — дуже зле почував себе, — навіть кров горлом показалася. Перебув я якийсь час у Київі та й подався знову до дому в надії, за рік поправившись, продовжувати науку.

А тим часом у громаді наспіли події, що зворушили глибоко життя її. Вернуся трохи назад.

Разом з Т. І. Зіньківським приїхала до Київа його подруга О. В. Р., що й стала причиною отого заворушення в громаді. З інтеліґентної, літературної петербурзької родини, з великим діялектичним хистом та живою вдачею. О. В. звертала на себе увагу, коли появлялася в нашій громаді. Ми на льоту ловили кожне її влучне слово і в своїй провінціяльній наївності зовнішній блиск її вправного розуму вважали за щире золото. Була родом московка, але до справи української ставилась із співчуттям та прихильністю, і се вже остаточно полонило всіх нас до одного, — де-які вольтерянці, хоча й змагалися, напр., Степан К., але він взагалі мав репутацію „ворога жіночого роду“, то се просто ставили на карб його засадничих тенденцій. О. В. трактувала нас поблажливо, називала „мои мальчики“, і ми справді були послушними її хлопчаками. З одїздом Т. І. Зіньківського та з його смертю вона ще ближче стала до нашої громади, а ми, „мальчики“, яко мога старалися її розважити та потішити. То

було якесь ідеалістичне захоплення, що звичайно лехко проходить, як кір у дитинстві, не надщерблюючи, а, навпаки, очищуючи душу. Та не всі люде однакові і не всі однаково лехко гоять свої сердечні рани. Хоч усі ми молились та страждали, та нікому з того не сталося, а бідний Лука постраждав за всіх. Ся людина, як у роботі, так і в любові, не знала половини, і що вже робила, то оддавалась тому всією істотою своєю. Закохавшися справді до глибини душі, він вже не мав повороту, — засуджений був до віку. Се був гейневський ґерой з племени азрів, що „полюбивши, помірає".

О. В. вирішила, кажучи морським стилем, пришвартувати корабель свого життя в тихій пристані кого з членів громади, — повороту до Петербурга, очевидно, для неї вже не було. Вибір був у її руках, — кого б вона обрала, кожен однаково був би ощасливлений, так велике було наше романтичне захоплення. Отже й отверто ближчим „мальчикам" пояснила, що ні Луці вона, ні Лука їй щастя не дадуть, бо він надто простолінійний та суворий у своїх житьових засадах, а вибірає вона людину менш чутку, що може без великих потрясень пережити усяку з нею долю. І вибрала — на всіх нас велике здивовання — людину найменш інтеліґентну, найбільш обмежену — Грицька Г.

Вона вибрала, — то її воля, якій мали ми лише підлягати. У вересні ж, скоро по мойому іспиті, й весілля призначено. Наче б знущаючись над Лукою, забажала вона, щоб вінчання відбулося в Йорданській церкві, а весільний обід — в його помешканню біля тої церкви. Відбулося так, як призначено: Лука вінчав, а я дружбував. Я з того приводу написав О. В-ні неможливого вірша, вона показала його О. Я. Кониському (і старий не вільний був од чарів петербурзької сірени, — такий вже панував психоз захопленя), а він послав того вірша до „Правди", де й було його надруковано, — перший мій друкований твір український. Провели ми того ж дня молодих на пароплав, — Грицько їхав в Чигиринщину учителювати, і розійшлися кожний — хто просто згадувати, а хто — й страждати в свойому куточку. Всі скоро вилікувалися від романтичного психозу, один лише Лука так і не збув свого лиха. Безкомпромісовий у справах громадських, вірний собі залишився він і у сфері свого особистого чуття. Передчасна його смерть в головній мірі звязана з сею його душевною раною.

Закінчую тут сю історію, щоб уже до неї не вертатись, — хоч фактично закінчилася вона значно пізніше. Грицько скоро потому дістав парафію в Чигиринщині, приїздив на попа висвячуватись, але О. В. з ним не приїздила. Так за рік-два в листах О. В. стали проскакувати досить чудні речі. То вона пише, що „Зорю" вони перестали читати, бо вона з мужика робить собі ідола, якому вклоняється, то взагалі висловлює думки про потребу переоцінити наші погляди на народ, що культурною працею на селі ні до чого не дійдеш, для мужика в першу чергу потрібно бука, і т. ин. Одночасно од сусідів родини Г-их стали доходити звістки, що у них з селянами прикрі непорозуміння, що О. В. зовсім ізолювала в своїм помешканню кухню,

щоб дитина не заходила туди та не набралася там „мужицтва“, і т. ин. На листовні завваження приходили ще гостріші відповіді. З Грицьком таки довелось поговорити, і виявилось, що він та його дружина — хто зна з чиєї ініціятиви — цілком зійшли з демократичного ґрунту, який становив основу світогляду нашої громади. Врешті треба було констатувати відрив їх од громади формальний, і зносини між ними й громадою припинилися. Стали приходити відомості про реакційну, „чорносотенну“ поведінку Грицька, звістки про те, що він допускається протиукраїнських виступів. З упливом часу Г-кі все більше скріплялися в свойому напрямі, і коли приїхав до Київа та вступив до університету їх син, то зараз він вступив до найреакційнішого уґруповання — Двуглавого Орла під провід відомого чорносотенця — психопата Голубєва. Незадовго до війни син Г-их виявив себе голосною витівкою разом з своїми товаришами-чорносотенцями, — в українській книгарні розбив вітрину та облив чорнилом портрет Шевченка.

Так закінчився сей міжнародній шлюб з пересадженням московської ліберали на український ґрунт. Отже приклади Марка-Вовчка, О. Я. Єфименкової треба вважати лише за щасливі винятки. А скільки, з другого боку, українських Марків-Вовчків та Єфименкових приплило до московського берега? Імя їм леґіон.

РІК НА СЕЛІ.

У вересні (1891 р.) приїхав я до Білоусівки з наміром побути тут цілий рік, поправити здоровля і на другу осінь податися до академії.

До сього часу в свойому перебуванню на селі я був лише як гість у небуденні години сільського життя, — приїздив на вакації різдвяні, великодні та літні. Час літній власне теж не був звичайним роком життя на селі, — се свято напруженої праці, що цілковито захоплює селянина в його стремлінні оволодіти здобутками його цілорічних змагань; тому сю добу року й обставлено так зворушливим хліборобським ритуалом. Перебуваючи на селі в так урочисті часи, і я сам почував себе гостем, та так мене тут і инші трактували, — і мої рідні, і ті елементи селянства, що я з ними мав діло. Тепер опинився я на селі в таку пору року, якої в сільській обстанові ніколи не видів, — коли можна було бачити село в буденних обставинах його життя. До того ж се був час, коли були можливі більші — тріваліші та постійніші — стики з селянами, що були взагалі тепер од поспішної праці вільніші, ніж у літку. Сі умовини мене інтересували й вабили, тим більше, що підходив я вже до села з поглядами більш поважними та з певними свідомими завданнями. Життя в громаді на протязі цілого року таки усвідомило світогляд, поширило його і дало певний підклад до всього громадянського поступовання

За місяць доброго життя на селі, на лоні чудового білоусівського саду в його осінньому багацтві, під горливим піклуванням доброї матері, я поправився о-стільки, що вже не почував себе інвалідом, — міг вільно по околицях переходжувати та своїх знайомих на селі відвідувати. А в Білоусівці у мене таких добрих знайомих, навіть приятелів, було досить. Заводились вони непомітно, ще з давнього часу, з хлопячих моїх літ. Приїздивши з школи до дому, я не стояв оддалік од села, а якось підсвідомо інтересувався його життям та в те життя входив. Дуже рано став я записувати пісні й казки, особливо пісні, — і се розвивало в мені смак до художньої сторони духового життя народа. Тих записів було у мене дуже багато, — я беріг їх, все збіраючись їх використати. Мене вражало багацтво тих художніх скарбів в окремих індивідуумах. Напр., од одної дівчини, що у нас служила, я записав більше 150 пісень, крім пісень весільних. Серед того пісенного матеріялу

було досить драматичних сюжетів, які я використав в оповіданнях для дітей, що друкувалися після у моїх читанках та в дитячих журналах — „Дзвінок,“ „Світ Дитини,“ „Молода Україна.“ Приїзджаючи до дому, я звичайно дуже інтересувався колядками та великодними піснями, що супроводили великодні грачки біля церкви. Доводилося сходитись з людьми за читанням книжки. А найбільше, чи власне з найширшим кругом людей, доводилось мені стикатися під час літньої хліборобської праці.

У мого батька було досить велике господарство, і одночасно мав він засіяної площі десятин з сорок, а то й більше. Машин тоді не було, і збіралося все руками — серпом та косою. Коли поспіє хліб, то не можна перепустити години, бо висипеться. Звичайним же способом найняти людей — женців та косарів, — не можна було, бо у кожного своє горіло. Оттак і встановився в Білоусівці, ще попередниками мого батька, такий звичай. В літню пору люде дуже ретельно додержували непорушности де-яких свят — Ольги, Володимира, Марії Магдалини, Іллі-громовника та Пантелеймона-паликопи. В ті дні за гріх вважалося працювати для себе, — можна було лише для других, напр., для бідних, сиріт і т. ин. Священики скористувались тим для себе, — запрошували людей, щоб „толокою,“ себто громадським способом, допомогли їм хліб зібрати. Такий звичай був і в Білоусівці. „Толока“ мала свій ритуал, вимагала уважливости до селян, пошани до їх гідності. Запрошував на „толоку“ не аби-хто, а сам батюшка після церковної служби в попередню неділю або хтось з поважних селян по хатах ходив, — звичайно церковний староста. Щоб допомогти батькам, і я брав участь у тому запрошуванні „на толоку.“ Поділимо з старостою ріжні кутки села між собою, і я, сівши на коня, геть удосвіта подававсь у свої кутки. Везу з собою велику калитку з дрібними грішми і, приїхавши у двір, запрошую господаря, в імені батьків, на толоку та даю гроші, яка була ціна від копи. Але звичайно люде од грошей відмовлялися і казали, що поможуть чи „послухають батюшку так.“ До годин восьми я вже, бувало, свого пів-села обїду. По 8-ій годині, після церковної служби, на поле тягнуться женці з серпами, — спершу молодь, дівчата й хлопці, а пізніше й господарі виходять. Увесь лан з краю до краю займають женці, здебільшого одягнені небуденно, й картина бувала мальовнича. І робота, звичайно, не та буденна, по-над силу, що на своїм полі, а поволеньки, з веселими розмовами, з жартами, сміхом. Коло десятої години виїздить віз з передполудневою перекускою — з хлібом, огірками то-що. Староста та двоє-троє з поважніших людей обносять женців чаркою горілки та закускою, а матушка припрошує, щоб пили на здоровля та підкріплялися перекускою. Опівдні розстелялися на стерні рядна та скатерки і давалася яка небудь гаряча їжа, що її готовили у великих казанах „придворні,“ близькі до попівського дому, молодиці. Звичайно то був куліш з таранею або просто варена тараня, — до неї також частувалося чаркою. О годині четвертій полудналося, а о 7-ій з сміхом, реготом складалося снопи в копи, — звичайно за день вижиналося поле.

Плели вінок, прикрашували ним найкращу дівчину. Тимчасом появлялися на поле музики, звичайно тройчатка, і з співами обжинкових пісень, під музики, увесь натовп приходив на священиче обійстя. Після установленої церемонії поздоровлення з одного боку та подяки з другого, сідали на подвірю на простелених ряднах перед скатерками за вечерю. Перед ґанком стояли столи, що за ними сиділи поважніші селяне, — вечеряли, частувалися горілкою, а хто не вживав горілки, то пив чай. За столом з господарями сидів батюшка, провадячи поважну розмову, а матушка ходила коло молодших — частувала та припрошувала. Молодь не довго засижувалася, не тратила дорогого часу, і поки старші за столом ще довше живились та розмовляли, приступала до осередкового інтересу „толоки" — до танців. Вдарять музики, і тут на подвірю, у традиційно установленому та добре натоптаному місці розпочинаються танці. З невеличкими антрактами, оскільки видержать музики, час од часу підкріпляючись, танці продовжуються до години одинадцятої. Де-хто з господарів вже розійшлися, — лиш де-які батьки й мами дожидають своїх дочок, щоб разом до дому йти І ще танцювалося б, та вже батьки, позіхаючи, гукають:

— Та годі вже, натанцювалися, час до дому! Завтра не підведеш вас!

Ще в останнє ударять музики, ще раз, немов би, щоб вичерпати усі сили, з підвищеною енерґією попливуть у танцях пари, — та разом увірветься музика, увірветься й забава. Весело й бадьоро розходяться до дому, наче не жали цілий день, а в холодочку ждали вечірової забавки.

Врешті матеріяльно ся даровизна толокової допомоги обходилася зовсім не дешевше звичайної оплати праці. Але все те відбувалося за один день та одним заходом. А, крім того, ся взаїмна послуга з одного боку та учта з другого скріпляли моральні звязки між священиком та його парафією.

Ся толока звязувала й мене з селом, - бо я увесь час був на полі, серед женців, і дома — то серед поважнішої публіки, то серед молоді, з котрою і жартував, і витанцьовував не згірш иншого парубка. І були у мене близькі відносини і з молодшими людьми і — найбільше — з старшими. Найдавніші приятелі мої були, крім згаданого Тараса Шпильки, найбільш письменні на селі люде — Іван Коваль та Дорофей Мукоїд.

З Іваном Ковалем зійшовся я на ґрунті мисливства. Мав я до мисливства в молоді роки — 14-18 літ — якесь замилування, і не стільки до нього самого, скільки до зовнішніх обставин сього спорту. Встати рано до схід-сонця, бачити таємничий процес пробуджування природи — на ставку в очереті, на лужку біля річки, в лісі або на полі — се втіха, що її трудно з чим порівняти. І мене вабила, власне, ся додаткова сторона мисливства. З раннього-рана проблукати з рушничкою за плечима, — бувало, що й не вистрілиш ні разу, а прийдеш до дому, повний живих вражінь, з здоровою втомою в тілі та з вовчим голодом. І сього було досить, щоб мати мужність

вислухувати добродушні посмішкування батьків з приводу нікчемних результатів мого мисливства. Коли, бувало, й принесеш що — траплялося, навіть, що й зайця, — то батьки, бувало, й тут глузують, кажучи, що приніс здохлого. Я не мав на тому великої амбіції, приймав ті посмішкування без образи та продовжував свої мисливські, хоч і досить безпослідні, вправи.

От на сьому ґрунті й зійшовся я з другим таким мисливцем-романтиком Іваном Ковалем. Дійсне його призвіще було власне якесь инше, але він ковалював, мавши кузню, то й прозвали його по новому — по фаху його. Се вже була не молода людина, років геть за сорок, коли я з ним познайомився, але з надзвичайно свіжою, чутливою душею, що відчувала й красу природи і звабність людської думки. Бувало, не одна здобич утіче нам з під носа, коли ми, захоплені розмовами на найвищі філософські та соціяльні теми, міряємо мочарі ногами, забуваючи елементарні приписи мисливського мистецтва. Він любив читати, але віддаватись читанню не міг до схочу, бо, працюючи в кузні біля вогню, псував собі очі. Тому я часом читав йому, він був письменний, розумів трохи й російську мову; але читаючи, я здебільшого перекладав йому для більшої зрозумілости. Читали ми більше брошурки морального змісту. З української лектури я мав власне лише „Кобзаря,“ яким приятель мій також захоплювався. Марив він прочитати таку книжку, де було б все написане, як треба жити.

І зараз без душевного зворушення не можу згадати другого мого приятеля — Дорофея Мукоїда. Се один з найкриштальніших людей, що я знаю. Людина письменна — не в звичайному типово-сільському змісті, — читав і розумів добре по російськи — в наслідок того, що читав багато. Інтересувався так само більше питаннями морального та релігійного порядку. Читав і співав на крилосі та знав порядок церковних служб краще за дяка. Мав трохи нахил до містицизму, і був один момент такої в його душі кризи на сім ґрунті, що ми з братом ледве врятували його на належному душевному рівені. Така підвищена його релігійно-моральна чутливість походила з надзвичайної чистоти душевної, з великих вимог до себе та до свого життя. Атмосферу душевної його ясности й чистоти почувалося якось мимоволі, — й так приємно бувало мати з ним діло чи просто з ним говорити. В моїй просвітній праці на селі се був свідомий та вміливий помішник та заступник мій.

Се були найбільш близькі мої люде на селі. Було й більше добрих знайомих, з якими я сходився на „бесідах,“ що ми з братом провадили на селі з часу, відколи там брат у батьків став жити. Часто Віктор скликав селян до школи, звичайно у святочні дні, і там провадив з ними бесіди здебільшого на релігійні теми. Коли бував вдома я, то також приймав участь у тих бесідах, вносячи сюди елемент „світський.“ Але моя участь мала характер більше ґастрольний — на різдвяні та великодні вакації, бо у-літку, в жнива, потомлений люд не легко міг спромагатися на відвідування бесід, а невтомна молодь тоді звичайно витанцьовувала на музиках. Та все ж

відбувались ті „бесіди“ по-декуди і в-літку, після жнив. Відвідувачів бесід було у нас не багато, — кілька десятків людей, бо й школа, де відбувались ті бесіди в-зімку та ранньою весною більше не вміщала.

В Білоусівці числилася церковно-парафіяльна школа. Се була одна з тих церковно-шкільних ефемерід, що появлялися в потрібній кількості та зникали в залежності од того, як до шкільної справи ставилась влада. Та влада віддала справу шкільної освіти до рук священикам, не давши їм для того відповідних засобів. У час, про який пишу, священики, діставши наказ заводити школи, не мали ні помешкання для школи, ні учителів, ні книжок. Асиґнування з скарбу на сю справу були до смішного малі — по кілька десятків карбованців на школу. Отже школи, коли був гострий наказ, виникали раптово, — і робилося се надто просто, примітивно: десяток-два дітей приходили до дяка, і той їх учив, чому сам умів та хотів, — в кінці XIX століття воскресала стара система науки дяків-пиворізів. Ясно, що така школа не мала твердої підстави для свого існування і зникала так само легко, як і появлялася, коли змінялися піп, дяк чи згори переставали гостро вимагати. В Білоусівці, коли прибув туди батько, школа числилася на папері. Як дуже натискалося з гори, то кілька дітей приходило до диякона, і він учив їх по славянських букварях. Тим часом громада поставила нову коршму, бо стара була небезпечна, — могла завалитися підчас великого в ній натовпу та колотнечі. Батько скористувався сею щасливою нагодою та здобув будівлю старої небезпечної коршми... під храм науки. Хату трохи підправили, обтенькували та помастили; де був поставець з горілкою, — поставили самоділкові лавки та столи для учнів, — а де жив шинкар, — пустили туди жити мелника, зобовязавши його виконувати обовязки сторожа та доглядати за чистотою. Будівля мала всі типові ознаки старосвітської коршми, — з підсінням для заїзду, де мелничиха, добра господиня, користуючись вигодою, завела свиней, всяку птицю і т. ин., що не дуже сприяло чистоті шкільного помешкання, а мелник, сидячи увесь час у млині, і поготів не думав „чистотою“ перешкоджати господарським планам своєї дружини. Сталося раз, що приїхав до Білоусівки шкільний ревізор, який обїздив усю шкільну округу, член єпархіяльної шкільної ради, учитель семинарії С-в. Розпитавшися на селі, де школа, він просто туди подався і, коли він входив у підсіння, саме тоді метка та нечемна мелникова свиня, поспішаючи й собі у підсіння, шугнула ревізорові по-між ногами, а той, стративши опору, впав простовісно на свинячий хребет і так урочисто віхав у храм науки. Зайшов він після до нашої хати, — батька не було тоді вдома, а мама на жалі і претензії ревізора резонно довела йому, що за такої шкільної системи, коли без всяких засобів думають проводити шкільну справу, ревізорська пригода — річ цілком нормальна. Мабуть, ревізор такими резонами переконався або й усюди, де їздив, таке саме бачив, бо інцидент з свинею не потяг за собою ніяких наслідків.

У такій шкільній будівлі й провадив брат „бесіди“ цілий попе-

редній рік, а я, приїзжаючи з школи, допомагав йому. Коли збіралося людей більше, то кожен раз заводили ми мову про потребу спеціяльного будинку для школи, вживали арґументів, що впливали на самолюбство білоусівської громади, а тим часом провадилися й приватні по-за коном переговори з людьми впливовими у громаді. Все те довший час слухалося, відповідалося „а вже ж“, „а як же“, „тож справді треба“, „як же можна без школи“, і т. ин.

Врешті таки пощастило братові умовити селян, і на сільському сході асиґновано було якусь — не пригадую точно — але невелику суму, що її не могло вистарчити на будівлю порядної школи. Обрала громада дванадцять уповноважених, що мали переводити постанову сходу. Уповноважені ті дуже розохотилися збудувати щось пристойне, що було б окрасою села, і прийняли план, який очевидно перевищував асиґнування. На початок осени було викінчено лише класну кімнату то окрито всю будівлю дахом, а для учительської квартири, що стояла лише задильована, без вікон і підлоги, грошей не стало. Брат спонукав місцевого шинкаря на значну матеріяльну жертву, але всі уповноважені, як один, відкинули ту жертву, заявивши, що громада себе продасть, а шинкаревого дарунку на школу не візьме. Дійсно, за ближче літо було громадським коштом добудовано усю школу. Шкільна кімната, в якій провадилися і „бесіди“, була простора, розміром 10 × 11 аршин, але в рік мого сталого перебування на селі вона ще не була готова, і поки-що доводилось провадити бесіди у старій школі.

Бесіди намічено вести реґулярно та систематично. Росподілили ми обовязки між собою так, що брат взяв на себе сторону релігійну, а я — все инше. Бесіди відбувалися що-суботи й неділі, од 6 години вечора аж до схочу, по проґрамові: пояснення недільного евангелія, виклад з історії України, спів колядок, виклад з природознавства, читання українського оповідання, церковний спів. Коли був час, я читав ще одну з проповідів — із збірника українських проповідів В. Гречулевича. Бесіди провадились виключно українською мовою. По першій та другій бесіді здобули вони собі таку популярність на селі, що школа-коршма не вміщала всіх, що бажали слухати. В самій школі набіралося народу стільки, що дух забивало, а чарівний ліхтар не функціонував, бо не ставало в хаті кисеню для горіння (ліхтар я діставав у сусідньому селі, де була школа міністерства освіти, що мала кращі засоби, — таких шкіл на все Поділля було біля 100). Майже кожного разу за тіснотою видушували вікна.

Зворушливе враження справляла ота проста, щира авдиторія з її безпосередніми настроями. Нігде й ніколи не бачив я такої уваги, з якою ловилося кожне слово. Для мене незрозуміло й досі, як могли люде, не призвичаєні до розумової праці, з неослабною увагою вислухати речі все ж таки не так лехкого змісту. Що слухалося з увагою та з розумінням, я в тому впевнявся, бо ряд-поряд просив кого з присутніх розказати або пояснити вислухане.

Слухалося уважно все, але ріжні круги авдиторії мали спеціяльні симпатії до того чи иншого відділу бесіди. Старше покоління,

а такого була більшість, найохотніше задовольнялося елементом релігійно-моральним. Брат дуже просто викладав українською мовою чергове евангеліє недільне та просто ж пояснював його, — і з тої уваги, наче вперше те евангеліє слухали, було видно, що лише вперше його, як слід, розуміли.

Особливо вражало мене, як реагувала авдиторія на таку, здавалося б, абстрактну річ, як проповіді, що читав я з збірника протоієрея Василя Гречулевича. Прочитував я одну проповідь — найбільше на яку окрему частину молитви „Отче наш", блаженств евангельських та ин. з моральною наукою. Се все речі, що вимагають звички та напруження думки; але майже що-разу просив я кого-будь з присутніх повторити прочитане, — і бували випадки, що повторювали майже слово в слово. Правда, проповіді сі — класичний зразок популярного викладу; до того ж викладено їх не лише популярно, але й з усіма місцевими нюансами білоусівської мови, — бо до села Анополя, де жив автор сих проповідів, од Білоусівки всього 6-7 верстов. Та близькість до місця, де жив автор, якого де-хто з присутніх навіть памятав ще, привела до курйозного непорозуміння. Один з слухачів, Антін Мукоїд, що дуже захоплювався тими проповідями, попросив йому дати ту книжку почитати до дому. Повертаючи її назад, він з почуттям образи завважив мені, що на титуловій картці написано Бог-зна що: „там сказано, що старий протоієрей був кавалір, а я сам добре памятаю їх матушку-небіжчицю." Дивлюсь я на ту картку і дійсно читаю: проповіді „протоієрея і кавалера". От як може просту душу образити наївне честолюбство з виписуванням чинів та орденів[1]).

Виклади з поля природознавства провадив я, придержуючись головним чином українських книжечок „Де-що про світ Божий", „Розмови про небо та землю", „Розмови про земні сили". Читати таких річей не можна було, — без того трудні вони, тож конче по-

---

[1]) Протоієрей Василь Яковлевич Гречулевич був дуже поважаною особою на Поділлю, — навіть московські архієреї з ним рахувалися, і українські проповіді його розсилалися офіціяльно для вжитку в епархії. У свій час я зібрав матеріяли для його життєпису і видрукував де-що в „Правді", „Зорі" та в „Київській Старині". Зібрав я був досить побутових анекдотів що-до небіжчика, які до мого ще часу задержалися в переказах серед сусіднього духовенства, виготовив ті анекдоти до друку, але у свій час мені одрадили їх друкувати, бо там старий протоієрей виступає почасти в побутово-комічних обставинах. Жалую, що послухав тої ради, а тепер ті відомості затратилися та й з памяти стерлися. Отже що-до сеї видатної особи маємо лише те, що надруковано, саме кілька збірок проповідів його українською мовою. В передмозі до одної з тих збірок автор подає засадничі арґументи для проповіди живою мовою, наводячи слова апостола Павла до Коринфянів: „Коли я не зрозумію значіння слів, то буду чужинцем для того, хто говорить, і він так само буде чужинцем для мене." Такі узасаднення дуже характерні для того часу. Збірав я відомості про писані матеріяли про небіжчика. Все, що залишилось по небіжчикові забрав син його, Виталій, епископ могилівський. По смерті сього останнього папери забрав чи то зять Виталія — Нечаїв (член Учебного Комітету при синоді, — Виталій спершу був священиком і мав дітей), чи то другий син Василя Гречулевича, Олександер, слідів якого я не міг знайти. В паперах Виталія, казали, були ще недруковані проповіді, широка кореспонденція небіжчика та багато листів його до сина, бо вони з сином листувалися що-тижня.

трібно було живого слова. До того ж говорити довелося здебільшого в темноті, бо старався використовувати допомогу чарівного ліхтаря. Пояснення походження хмари й дощу викликало шалені напади по-за школою з боку місцевого ворожбита Івана Ґуцюка, що вважався за спеціяліста в справі „одвертання“ градових та зливних хмар, за що, звичайно, діставав бенефіції од вдячних людей. Поруч з природознавчими викладами чи замісць них провадилися виклади господарчого змісту — по брошурах „Про городину“ О. Степовика (видання львівської „Просвіти“), „Про ліси та живоплоти“ (теж) та инші.

Виклади з історії мали характер епізодичний. Спинявся я на старій добі нашої державности та на історії козацтва, почасти використовуючи виклади В. Б. Антоновича, але дуже їх ілюструючи окремими епізодами та історичними думами. В цьому відділі треба було додержувати обережности, бо справа бесід мала в числі своїх ворогів місцевого дяка-москаля.

Безперечно, найбільше успіху мали українські оповідання. Після двох-трьох годин більш сухого матеріялу, коли вже увага слабшала, погляди слухачів видимо примеркали, читав я щось з белєтристики. Читав я з певним вибором матеріялу та з попередньою його редакцією. Кожний сюжет однаково був зрозумілий, але вважаючи на неоднаковість інтеліґентности слухачів, треба було кожний сюжет очистити од тих деталів, що були б для більшості, чи хоча б частини слухачів, незрозумілі. Тому довгі описи природи, дуже довгі та тонкі описи почувань ґероїв оповідання чи самого автора доводилось скорочувати, висуваючи головним чином акцію оповідання, що виявляється найбільше у вчинках та розмовах дієвих осіб. Але розумування автора чи якого дієвого персонажу на яку поважнішу тему слухалися з увагою людьми старшого віку. Конче треба було викидати всякі вульґаризми, особливо лайку, якою наші белєтристи часто пересипували свої народні оповідання, особливо байки. Слухачі з великою взагалі повагою ставились до друкованого слова і всякий надмірний вульґаризм вважали за профанацію того слова, кажучи звичайно: „і для чого то таке друкувати? Ми й так сього досить чуємо“. Пуризм у вимогах до книжки був остільки великий, що той самий Антін Мукоїд, який випросив у мене прочитати проповіді Ґречулєвича, дуже був афропований, побачивши серед вінєтних прикрас у тій книжці малюнок сови: „і для чого сюди ота сова залізла?“ Тим більше треба було викидати окремі місця чи хоча б слова, з яких менш інтеліґентні слухачі скоріше схоплювали формальне значіння слова, ніж сенс думки, і з приводу якого вульґарного чи просто з гірким юмором сказаного слова не могли вдержати свого чуття безпосереднього та й несподівано реготалися. З того приводу звичайно повставав де-який заколот, шикання, вигуки: „чого воно сміється? Хіба воно розуміє? Ішло б собі геть з школи!“ Таке, бодай, хвильове замішання переривало враження, і, щоб його уникнути, я попереду відповідно препарував ориґінал, щасливий, що автори того не бачать і не знають. Сюжети на теми невірного кохання з його певними драматичними наслідками, оскільки я розумів, не надавалися до публічного читання з почуття

перебільшеної соромливости (охоче їх проте самі читали), але ґеніяльна „Катерина“ з її високо-моральним трактуванням сюжету незмінно викликала глибоке захоплення і навіть щирі сльози. Побутові оповідання, — яких так багато в нашому письменстві, — слухалися охоче, і мірою їх враження треба було оцінювати справжню їх художню вартість; з сього погляду, оскільки помічав я, безпосереднє почуття моїх слухачів бувало звичайно критиком бездоганним. Але разом сильне враження робили твори й не так високої вартости або й зовсім не художні, коли сюжет був з моральною ідеєю та ще з сантиментальною закраскою. Тому дуже подобались не лише такі твори, як „Пятизлотник“ М. Коцюбинського, але й нехудожні мелодраматичні оповідання Г. Чулая (Г. Грушевського) — „Свят-Вечір“, „Божий попуст“ та ин.

Вибір матеріялу та попередня його редакція конче були потрібні та ще й уважливі, і за свою неуважливість, коли вона траплялася, доводилось мені прикро платитися, бо настрій такої безпосердньої авдиторії відчувався зразу електричним током — в ослабленню уваги, в покашлюванню і позіханню, у виразі обличчя — то з неувагою, то з скептичною усмішкою, то з докором. Одного разу зазнав я такої цензури з боку авдиторії в формі дуже рішучій. Призначив я для читання оповідання О. Стороженка „Не в добрий час“. Коли я давніше читав сам собі се оповідання, показалося воно мені інтересним та юмористичним, тому я й думав розвеселити авдиторію сим веселим оповіданням, коли вона притомиться, але, положившись на своє попереднє враження, не перечитав його перед бесідою. Почав я читати і зразу став відчувати, що юмор автора, хоч справді влучний і мистецький, мав одну прикру для такої авдиторії рису, — се у великій мірі зневажливе глузування над простакуватістю наївного селюка, що, попавши в незвиклі умовини міста, ніяк не зміг тут знайтися, — і шапку з голови загубив, і до буцигарні попав, і під різки догодив та инших таких річей заслужився з надмірної пересади автора. Читаю — і від части авдиторії чую щирий, нестриманий сміх, — се та частина, що не сягала далій зовнішнього комізму самих дієвих комбінацій. Але просто проти мене стояв поважний мій один приятель (забув його призвіще) та увесь час дивився на мене все більш суворими очима, не усміхнувшися ні разу, а лише більше здвигаючи брови на смішливе реаґування инших слухачів. Коли скінчив я читати, то, як звичайно бувало після читання белетристики, найбільш безпосередні, сміючись, у голос почали висловлювати свої враження над пригодами дурноватого Данилка, — висловлювали з задоволенням од доброї розваги. Лише мій візаві, злісно світючи очима, сказав мені з притиском:

— Коли, паничу, таке читати, то краще зовсім не читати.

Не вважаючи на такий реприманд прилюдний, я готовий був кинутись та розцілувати його. Се був недоладній з мого боку, але надзвичайно позитивний що-до результатів іспит міри почуття людської гідности у моїх слухачів.

Сучасне життя вдиралося в наші „бесіди“ читанням ґазети та

спеціяльними відгуками на актуальні теми білоусівського життя. Ґазету читав я редаґовану в Чернівцях О. Маковеєм, — здається, то була „Неділя“. Мова ґазети була досить добра, та все ж таки багато доводилось припасовувати її для повного зрозуміння, бо до ґазетної термінолоґії слухачі не звикли (в Білоусівці ніхто з селян взагалі не діставав ґазети). З тої ґазети, видаваної закордоном, білоусівчане довідувалися про ріжні світові новини, інтересуючись головніше не фактами політичного життя, — при тій нагоді доводилося в певній мірі пояснювати парламентарний устрій закордонних держав, — а тою світовою буденщиною, що нею здебільшого інтересується всюди „обиватель“. На вістку, напр., про те, що „у німецького цісаря боляк в усі“, авдиторія реаґувала живими увагами: „з чого б се у його? Он, бач, і царь, та хворіє, як і ми, прості“. Одна сердобольна бабка і другої неділі поінтересувалася здоровлям Вільгельма і була видимо потішена, що небезпеки не має. Самодержавний режим не терпів мінімальних форм політично-свобідного життя, не будив, а вбивав інтерес до того життя в усіх шарах громадянства, то що ж дивуватися, коли, так би мовити, політичний інтерес неписьменного селянства не сягав далій обивательського зацікавлення, як там живуть заграницею, проходячи мимо громадських, соціяльних сторін закордонного життя. Той інтерес до сторін життя соціяльних і політичних появився у нашого селянства, навіть неписьменного, вже пізніше, коли справа виборів до державної думи дала зовнішній привід оглянутися на своє життя та порівняти його з иншим. До того ж часу селянин, відчуваючи глибоку соціяльну та політичну кривду свого життя, міг інтересуватися чужим життям лише теоретично — мало не в такій мірі, як і тим, чого світять зорі на небі. Лише одиниці заглиблялися в причини та змагали порівняти своє животіння з тим, як живуть инші люде на світі. З такими людьми, як глибокодумний Антін Мукоїд, як альтруїстичний Мартіян, що болів болями ближнього взагалі, можна було говорити ширше, але вся решта селянської маси політично ще спала. Її громадянський круговид не бачив ворогів далій писаря, попа, пристава, і його протест проти соціяльного й політичного устрою не сягав далій сих нижніх щаблів самодержавного ладу. Та недостиглість політичної думки, що-йно недавно із сну прокинулась, і була причиною, що маси навіть вже пізніше так лехко дали себе ошукати дзвінкими демаґоґічними гаслами.

Доводилося часто спинятися на місцевих справах, якими село боліло та які виникали з реплік слухачів на той чи инший виклад: „і у нас, мов, так“, або: „а у нас зовсім не так“. Поминаючи дрібніші сюжети, що вже стерлися з памяти, пригадую дві катеґорії питань, що найчастіше трактувалися, як найактуальніші, — се — ворожбицтво та глитайство.

Не знати чому, Білоусівка була осідком ворожбитів, що славилися на широку околицю і притягали до себе клієнтів, головно пацієнтів, з яких збірали добрі гонорари. Серед тих ворожбитів найбільш популярні були вже згадуваний Ґуцюк, що бувало, як ка-

зав, аж добре впріє, одвертаючи хмару, та, на загальне переконання, виконував свою місію совісно, бо зливи й град все ж не що-дня бували. Ще більшою популярністю користувався старий Шмалюк, що ворожив і примовляв од всіх хворіб. Не лише приїзжі, але й місцеві білоусівчане складали постійну клієнтуру сих вдатних підприємців. Але як не буває пророка в його батьківщині, так і серед білоусівського громадянства певні елементи, бачучи всі махінації очевидного шахрайства, не тільки скепсисом гризлися, але й навіть духом протесту перейнялися та на бесідах оповідали випадки, що викликали дуже веселий настрій всіх слухачів, — очевидно, й тих, що при нагоді і самі складали клієнтуру місцевих гіпократів та астрологів. Ми з Віктором, здебільшого Віктор, вияснювали се ганебне явище людської темноти. Все те, розуміється, доходило до заінтересованих осіб, що й самі і через своїх прибічників, провадили діяльну агітацію проти „бесід“.

Тим більше сі панове могли себе покривдженими вважати, що з священичого дому в певній мірі виходила, так би мовити, конкуренція для їх практики. До моєї мами часто зверталися селяне, власне жіноча частина, за лікарськими порадами. В тих простих випадках хвороб які найбільше на селі трапляються, — застуда, шлункові хвороби, нариви, поранення хліборобським приладдям, мама не без успіху помагала людям, для чого у неї завше був запас ліків у своєрідній аптеці — сушені липа, бузина й малина, пляшка рицини, наривні плястри, дезінфекційні речі і т. ин. Коли я надовше оселився на селі, то як до хворого треба було йти далеко, особливо в болото (білоусівська чорноземля створювала в осінні дощі невилазну грязюку), ходив до хворих я. Якщо справа полягала в тому, щоби обмити, плястра покласти, рициною напоїти, то під свіжим враженням лекцій медицини в тифліській семинарії (чомусь там сей предмет був), я, в міру моїх сил та сміливості, проробляв відповідні медичні маніпуляції, взагалі держучись засади, щоб спроваджувати хворих до Тульчина, до окружного лікаря Багоцького, людини справді гуманної, що не одмовлявся тяжче хворих одвідувати і в самій Білоусівці. Медична моя практика розвинулась досить широко. Спершу вона мене морально тяжила, але врешті спеціялізувавшися на тому, де я міг лише помогти, а не пошкодити (рицина, плястир, дезінфекція), я почував би себе навіть задоволеним, коли б не порушувала мого настрою гонорарна сторона моєї практики. Надзвичайно трудно було одмахуватись од „гонорару“. Гідність кожної господині не дозволяла їй приймати послугу даремно, — отже як не одмахуєшся, а таки, бувало, всуне тобі бабка пару яєчок до кишені. Твердість моєї лінії повела лише до того, що бабки по-за моєю спиною почали до дому носити „гонорар“ яйця, сир, а в особливо щасливих випадках одужання — навіть і курку. Отже ворожбити білоусівські таки мали підстави підозрівати мене в нечистих цілях конкуренції.

Досить гострою, хоч і не такою постійною, темою наших бесід було глитайство, розвинене в нашому селі. Як я згадував уже,

село було бідне. Не було поміщика, то й наділи селянам нарізано у свій час невеликі, а потім не було на місці постійного заробітку; господарювання ж було таке примітивне, що не могло прогодувати само по собі. Більшість селян заробляло зимою по-за своїм господарством – фурманкою, працею в лісі (так звані „трачі"), весною та в осени молодь заробляла на бурякових плантаціях, для чого відїздила часом у дальші села. Без сталої бази для власного господарства селянин од заробітку до заробітку часто потрібував копійки на біжучі потреби. Кредитової установи не було, тож треба було запозичати в приватних руках. Тульчинські жиди позичали тільки певним клієнтам своїм, вже добре обізнаним, що були певними вівцями, з яких реґулярно шерсть стриглася. Позичка була „за вигоду" — по одній копійці з карбованця на тиждень, — себто 52% на рік. Крім того, приходячи за процентом, лихвяр звичайно брав ще додатково, — яйця, пшоно, муку і т. ин. дрібниці, що до рахунку не заводились. Але й це безбожне лихварство блідло перед тим, яке практикували свої сільські глитаї. Таких було небагато, бо село було взагалі бідне, але за всіх було досить одного — Калістрата П. Він теж позичав гроші, беручи „за вигоду" не грішми, а землею, — за якусь суму, якої зараз не пригадую, але надто малу, користувався він відповідною частиною поля, аж поки не виплачено йому боргу. Розуміється, без землі хлібороб виплатити боргу не може, — отже це була чиста безвихідна кабала, цілком непоторкана, бо ж, по перше, ніяких формальностей при тому не було, а робилося все „на віру", крім того Калістрат довгий час був волосним старшиною і мав можливість затикати рота і найбільш гарячим протестантам.

От ся сторона життя селянського була часто темою розмов та обміркування. Треба правду сказати, що розмови ті були досить безплідні, бо установ народнього кредиту тоді ще майже не було, до того ж Білоусівка з причини своєї темноти не могла дати відповідного кадру працьовників на сій ниві, — кредитова установа тут появилася вже пізніше. Наші бесіди на сю тему не йшли далі розумування над лихварським лихом та безплідних осторог що-до сього.

Необхідною складовою частиною „бесід" були співи. Що-до музичної умілости взагалі доля мене дуже скривдила, і були б ми з братом безпорадні, коли б не допоміг нам Дорофей Мукоїд, добрий співака. Але з огляду на вдачу реґента та на инші обставини, про які скажу далій, доводилось обмежитись співами, що бодай трохи мали характер релігійний. Тому що-дня співали ми колядки, дуже тим поширивши місцевий репертуар сеї ділянки народньої пісні, та співали звичайно в кінці, „на сон грядущим", початкові молитви. На жаль, не можна було що-до співу використати фахової сили – дяка, бо дяк був москаль, пяниця і ледащо, до „бесід" ставився з засади вороже і чинив з того приводу ріжні капості.

Ми з братом мали нагоду нераз пересвідчуватись, що праця наша не зовсім марна, — знаходить вона відгуки і має впливи, що давали почуття морального задоволення. Але вплив усного слова взагалі не трівкий, — отже хотілося, щоб ті здобутки знання та морального виховання закріпити якось глибше, давши можливість нашим слухачам і самостійно користуватися книжкою. Переважаюча більшість нашої авдиторії була цілковито неписьменна, і не раз та катеґорія неписьменних висловлювала побожне бажання, — як то було б добре уміти читати. Основний мотив токого побажання полягав у тому, щоб „уміти молитись Богу", але видно було, що у сих, в більшості релігійних, людей підсвідомо говорять і инші людські мотиви, бо ті побожники взагалі хапали уважливо все, що лише інтересувало їх допитливу думку. Се привело мене до наміру вивчити грамоти певну частину старшої ґенерації постійних відвідувачів наших бесід.

І от, одного разу, 1 грудня, на Наума, пояснивши предківську традицію починати шкільну науку з сього дня, я запропонував авдиторії, що, коли хто хоче, я буду їх вчити читати. Для заохоти я зараз дав першу спробну лекцію, показавши три букви: О, С, А та читавши (розрізними буквами) й писавши (на шкільній таблиці) слово „оса". Коли неписьменні були, видимо, дуже задоволені, що вони зразу ж можуть прочитати й написати ціле слово, я їм вирахував, що за 10-15 день вони одоліють усю азбуку і стануть людьми письменними. Зразу ж виявили бажання роспочати науку 65 чоловік. Серед них було з десяток парубків, щось 5 дівчат, а решта — люде старшого віку, пересічно літ по 40, а один навіть 60-ти літ. Сей останній (забув уже його призвіще) був людиною великої чуткости добра й краси, і мимоволі зворушувала розмова з сею рахманною людиною. Одного разу, в розмові про те, як він косив сіно, оповідав він мені, що коли вгляне в траві гарну квіточку, то обкосить її, не зачіпивши, — „нехай росте во славу Божу та тішить око".

З сею „школою для дорослих" провадив я науку що-дня, з перервою по суботах та неділях, коли відбувалися бесіди. З огляду на те, що всі учні були цілий день в роботі та й школа була зайнята школярами, роспочинали ми науку о 6-й годині вечора.

Орґанізація сеї справи не була така проста. Дуже критично стояла справа що-до книжок навчальних. Українських букварів не було, а московських я не хотів уживати, — се зразу створило б дисонанс з тою видержаною національною атмосферою, яка переводилась на бесідах і яку треба було продовжувати і в початковому навчанню. До всього ж — засаджувати дорослих людей за букварь з матеріялом, що розрахований на дитячу психолоґію, значило б зразу понизити значіння і інтерес грамоти та поставити сивоусих учнів в ніякове і навіть смішне становище. Маючи на увазі, що більшість учнів свою хіть до науки мотивували бажанням навчитись молитов, я зараз замовив у Київській Лаврі відповідну кількість молитовників, друкованих великими гражданськими черенками. Се

була своєрідна, так би мовити, читанка. А без букваря я вирішив обійтися, користуючись самою розрізною азбукою, — показуючи її окремі частини та складаючи слова і цілі речення на класній таблиці. Не лехка се була річ. Що-більше буков засвоювали учні, тим більше і трудніших вправ потрібували, — отже потрібно було складати на дошці речення з вправністю майже професіонального друкарського складача, бо зайве проволікання загрожувало, що учні занудяться. До Різдва ми азбуку всю вивчили, і ще перед Святим Вечером, одержавши з Київа молитовники, почали й читанням по них вправлятися.

А за місяць знов нові труднощі, бо не можна всі вправи до читання держати на самих лише молитовниках. Читалося по українських книжках, але як було кожної української книжки по одному примірникові, то читав у голос один по своїй книжці, а другі слухали, після читав у голос по своїй книжці, чи по тій самій другий і т. д. Се було тяжко.

З письмом теж було не лехко, бо заскорузлі пальці дорослих учнів ніяк не могли наломатися, щоб держати легеньке перо замісць важенної сокири, коси або ціпа. Кожен проте мав собі свій зшиток, свою пляшечку чорнила, перо. Все те купував кожний власним коштом, — я свідомо уникав у сій справі якої-будь благодійности, щоб не викликати підозріння, що все те проваджу для якоїсь власної користи. В таке становище часто ставили себе священики, коли, діставши згори наказ заводити школу, просили селян посилати дітей до школи; мені доводилося чути, як селянин, просючи чого у священика, арґументував своє прохання таким остаточним доводом: „я вже вам за те, батюшко, хлопця пошлю до школи.“ Тож складалися учні так само й на ґас для лямпи.

За два-три місяці стали мої учні добре писати, і мені прийшло до думки використати їх вправи для етноґрафічних записів. Я замовляв їм писати все, що хто знає з народньої словесної творчости, — приказки, пісні, казки і т. ин. Учні поставилися з великою охотою до того, особливо молодша ґенерація, і понаписували великі зшитки матеріялу, тим більше цінного, що все те було записано не після якого умовного правопису, а саме так, як вимовляється, з усіма особливостями подільської говірки. Вже коли я жив у Петербурзі, академик О. О. Шахматов просив у мене поради, де він міг би почути непорушену сторонніми впливами подільську вимову. Коли я дав йому ті записи моїх учнів, він дуже захопився ними, визнавши, що то надзвичайно цінний матеріял для його філолоґічних дослідів. Було то незадовго до революції, і ті рукописи так і залишилися у його, — там вони, мабуть, і зберіглися, бо напевно літературний архив небіжчика, що мешкав у будинку академії, збережено від загибелі.

Арифметика займала поважне місце в нашій науці. Для того кожний учень мав свою окрему самоділкову рахівницю, — де-які учні поробили собі ті рахівниці дуже влучно і виявляли велику вправність у їх користуванню. Арифметика ся, як я впевнився пізніше, не пішла марно, як і ціла грамота. Кредитовий ревізор К. Є. Хранєвич роспо-

відав мені, що в Білоусівці років через 15 по моїм відїзді звідти заведено кооперативний банк, в якому мій ученик і приятель Митрофан Шмалюк брав ближчу участь в якості якогось відповідального члена управи.

Вправи, починаючись о 6 годині вечора, протягалися звичайно що-найменче до 11 години. Натруджені за день своєю працею, учні до призначеного часу спішилися неперемінно її закінчити, щоби вчасно поспіти до школи. В тім бували просто зворушливі картини. Що-йно згаданий Митрофан Шмалюк, людина віку за 40 літ, батько великої родини, мав обмаль землі і підпомагав своє господарство головним чином фурманкою, перевозячи товари з залізничої станції Вапнярки до Тульчина — за 22 верстви. Тож він яко мога поспішався прибути на початок вправ і, бувало, повернувшись зимою до дому, ні ївши, ні пивши, ні розігрівшися, хватав дома у закляклі рухи своє шкільне приладдя та біг до школи. Тут брали у його з рук та клали перед ним оте приладдя, а він, слухаючи лекцію, хухав в остужені руки, аж доки міг за перо взятися.

Вправи наші відбувалися успішно. Правда, з 65 чоловік, що на початку зголосилися до навчання, одпало поволі чоловік 30, але решта уявляла свідомий твердий комплєкт, що, бачучи певні свої досягнення, змагав їх побільшити та до кінця їх довести.

Але як і на широкому морі життьовому, і так і на дрібних його затоках відбуваються свої бурі, трапляються свої перешкоди, так і у нашій білоусівській затоці виникали свої перешкоди до навчання. Перша така перешкода мала своїм джерелом москаля дяка, про якого вже вгорі згадувано.

Звичайно бувало, що москалі-академики, призначені на учительські посади в духовні школи, оглянувшись та обдивившись, що у „хахлів“ не зле взагалі живеться, приходили до думки залишитися тут на завше. Женились вони на „хахлушках“ і у москалів-архієреїв діставали вони кращі парафії та осідали священиками по українських єпархіях. Один з таких московських зайдів Д й дістав одну з найкращих парафій в цукроварному селі С. та, осівшися вигідно сам, виписав та поулаштовував на Поділлю ціле кодло своїх родичів. Один з тих його родичів, пяничка й недорїка, дістав дяківську посаду в Білоусівці. Скоро повстали у його тертя з моїм братом на ґрунті опору змаганням брата до культурної праці на селі. Коли ще я осів у Білоусівці, і просвітня робота поширилась, дяк озлобився ще більше, бо брати участи в тій праці не хотів та й не міг, а залишаючись по-за тою працею, почував себе ніяково перед громадою.

От одного разу каже батькові голова повітового церковно-шкільного відділу, тульчинський священик:

— Що то там у вас, о. Ігнатій, у школі якісь бесіди по мужицьки провадяться?

„По мужицьки“ — се, без бажання образити, означало просту, народню, українську мову, — так становно розцінювалася вага тієї мови. До того ж треба додати, що ся та й взагалі всяка розмова між духовенством провадилась українською мовою.

— А хиба ви, — запитав батько, — як із своїми тульчинськими міщанами говорите, хиба не по мужицьки?

— Та вже ж, — каже той. — Я се тому кажу, що був у мене ваш дяк з доносом. Оглядайтесь ви на того москаля, бо сміття чи не наробить вам клопоту.

На тому між ними політична розмова й скінчилася. Батько і в думці не мав як-небудь перешкоджати нам у нашій роботі, він хоч сам не приймав активної участи в наших „бесідах,“ та час від часу приходив на ті бесіди і дуже з них тішився. Тільки був обурений підступством дяка.

За якийсь час приїздить на село становий пристав. Річ звичайна, що коли приїздить у село пристав, то, поурядувавши в росправі сільській, і до священика заїде — поговорити та чаю напитись. Та на сей час, приїхавши к сільському обіду, щось він засидівся аж до вечора. О 6-й годині я прощаюся, бо, мовляв, йду своїх школярів учити. Пристав наче вперше почув, заінтересувався та висловив бажання і собі піти та подивитися на те диво — дорослих школярів. Очевидно підозріле було заінтерисування приставське просвітніми справами, але я запросив його, і разом увійшли ми в класну кімнату. Здивовані були мої учні, побачивши пристава в такій невідповідній обстанові, але я зразу ж приступив до чергових вправ. Витягли лаврські молитовники та й почали читати по них по черзі „Помилуй мя, Боже.“ Потому повитягали рахівниці, і я почав завдання давати та ріжні запити робити, як звичайно, українською мовою. В тій обстанові науки з дорослими людьми, що иншої мови не знають, українська мова була о-стільки натуральна, що не могла викликати найменчого здивування у пристава, що й сам розмовляв і з селянами, і священиками та з иншою сільською інтеліґенцією, не инакше, як по українському. Сподівався він, мабуть, чи не спіткає щось небезпечного по змісту, але, побачивши благонадійні молитовники та солідно обстарані рахівниці, він заспокоївся і вже щось за пів години підійшов до мене та й каже зтиха:

— Знаєте, я вже піду собі.

Я просив його, щоб він, як представник влади, сказав кілька слів селянам про користь науки. Пристав сказав, і я певен, се була перша і остання його промова на таку тему, і була вона врешті не погана, в усякому разі зовсім доцільна, та й сказано її було чистою „мужицькою“ мовою.

— Добре робите, що вчитеся. Неписьменним людям стало тяжко жити, а письменний краще вміє обернутися. Тепер без науки не обійдешся. От ти, напр., Тарасе, — звернувся він до мого приятеля Тараса Шпильки, що перемінив амплуа церковного старости на старосту сільського. — Коли дістанеш з стану чи з волости яку бумагу, то зараз біжиш до Івана Коваля, щоб прочитав тобі. А тепер сам будеш читати, — і бігати не треба, і ласки чужої не будеш просити. Учіться. Желаю вам успѣха.

Отсе „желаю вам успѣха“ — і було єдиним елементом державної мови за увесь час нашого навчання.

Так обминула нашу школу грозова хмара адміністративних скорпіонів духовних і світських. Сприяло тому, розуміється, те, що все те діялось у помешканню школи церковної, яка складала взагалі майже недоторкану компетенцію священика, а мого батька до того ж саме перед тим призначено окружним наглядачем („наблюдатель") церковних шкіл.

Та збіралися хмари над нашою шкілкою і з другого боку — з темних кутків самого села. Я вже згадував, що „бесіди" в певній мірі зачіпали і тому проти себе настроювали такі упривілейовані та впливові елементи села, як ворожбит та глитай Калістрат, — особливо останній, довголітній старшина. Отже з сього боку йшла спершу глуха, а після й отверта аґітація проти бесід, яка після знайшла для себе ширший ґрунт що-до школи для дорослих.

Люде бідні та темні завше мають досить у своїх постійних настроях підстав до незадоволення своєю долею та разом звичайно почувають нехіть і заздрість до тих, хто вибивається з тої бідности чи темноти, або, принаймні, змагає до того. Отже, коли певна кількість темних, неписьменних людей виявила волю чи охоту стати письменними, то се викликало недобрі почуття з боку инших неписьменних — на підставі того арґументу: „а чим він кращий за мене?" Се примітивне, майже зоолоґічне почуття і стало ґрунтом до аґітації з боку свідомих ворогів сього нашого підприємства. Почалося глузування над „великовченими", що „панами хочуть бути". Коли з братової ініціятиви на сільський сход внесено було пропозицію, щоб асиґновано було невеличку суму на ґас для вечірньої школи, то се дало привід для виявлення дуже несприятливого настрою до тої школи: „нехай очима світять". З того приводу, щодо вечірньої школи ходило кілька дівчат, почалися брудні наклепи на відносини між школярами та хлопцями. Замішували до сеї брудної справи і самого провідника школи, хоч, по совісті сказати, жив я тоді о-стільки підвищеним ідейним життям, що й сама звістка про се, коли я довідався, навіть не обурила мене. Матері дівчат підняли ґвалт, звертались до мене, до моєї мами з наріканням та сльозами, щоб вигнати дівчат з школи, аби не вводити в славу. Але як уся шкільна громада, так зокрема й дівчата, що в неї входили, так свідомо почувала за собою моральне право та моральну силу, що трудно було їх перебороти. Дівчата і хлопці втікали до школи від батьків, а солідніші люде переборювали своїх жінок, і школа продовжувала функціонувати, не вважаючи на всі такі прикрі перешкоди. Я запропонував мамам, щоб ходили до школи разом з дітьми та самі бачили, чому вони там вчаться та як поводяться.

Рада ся впала на добрий ґрунт, і на наших вправах по-під стінами на лавках появилися спеціяльні слухачі-доглядачі: то мами сиділи, звичайно підперши рукою щоку та уважливо слухаючи незрозумілі для них мудрощі, особливо ж оживлюючись, коли їх Марія чи Олена відповідали на запитання. Сей спосіб мав добрі наслідки. Бабки, спостерігаючи моральний підклад процесу й характеру навчання, бачучи, що поруч з їх дітьми так само вчаться

солідні, поважні господарі, поволі тратили ґрунт для своїх упереджень та підозрінь. Мало того, стали приходити та підпірати стіни в школі зовсім сторонні жінки і навіть чоловіки, що й не мали нікого близького серед учнів. Особливо почався такий наплив після того, як для заспокоєння стрівоженого сумління бабок, брат завів читання вечірніх молитов по скінченню вправ. Дорофей виконував сю функцію артистично і з захопленням, — ефект моральної перемоги школи в настроях найбільше заінтересованих елементів був цілком позитивний.

Для такої ж перемоги в настроях кругів ширших надумав я инший спосіб. На протязі більш місяця мали ми з Тарасом Шпилькою таємні сходини по вечерах у флігелі, біля священичого дому, та вперто провадили там таємну працю. Полягала вона в тому, щоб приготовити Тараса для прочитання в церкві „апостола". Досить ми обидва намучилися. Тарас Христом-Богом просився дати йому спокій, але я не уступав. Виговорив він собі одну умову: коли читатиме він апостола серед церкви, то я буду біля його стояти, бо инакше він „не зможе". І от одної неділі, при повній церкві, виходимо ми з Тарасом перед солею, і Тарас, на здивування всієї церкви, голосом, що виявляв глибокі його переживання, таки відчитав апостола по книжці, як слід держачи її перед собою. Ефект той збільшився, коли після, на „причастному", став у північних дверях вівтарних староста з проскурою на таці та й махнув рукою на Тараса, що вже так і остався стояти на переді. Тарас зрозумів та гідно знайшовся. Оддав подержати шапку сусідові, ударив три поклони перед аналоєм, прийняв проскуру, дав її на подержання сусідові, знову ударив три поклони, взяв проскуру до рук, витяг ножа з кишені та над полою сусіда почав її обережно краяти на шматочки. Шматочки ті почав він з ласкавою побожністю роздавати присутнім, поки вистарчило, а ті так само побожно приймали й їли. Тарас став ґероєм дня, а школа здобула тверду репутацію: всі знали, що Тарас був неписьменний, а коли так наочно і прилюдно демонстрував свою письменність, то, значить, школа чогось варта.

Учні мої почали проситися, щоб і їм читати. Се вже не викликало такого ефекту, хиба лиш не менче заворушення помітно було, коли прочитала апостола дуже спосібна дівчина Марія Широхова.

Настала весна, дні подовшали, у моїх учнів праці господарської збільшилося, і ми, здається, з квітня припинили навчання. Але учні вже самі спиналися на ноги, брали у мене книжки і читали у вільну годину. От тоді я драматично відчув бідність української лектури. Законом обмежене наше друковане слово самою ділянкою „красного письменства" засуджувало на безплідність всі зусилля, хоча б і приватні та поодинокі, прищепити народові освіту на національному ґрунті. Своїм учням, що я їх вивчив з таким зусиллям по українському, довелося давати в питання, що їх найбільше інтересували, книжку російську. Сим змазувалася засаднича сторона всієї справи.

Брат дуже пильнував, щоб завести порядну бібліотеку. Заховавши сором, він усюди писав, де лиш можна було здобути книжку, всюди просив — і по установах, і у приватних людей, своїх особистих знайомих, і врешті утворилася досить пристойна бібліотека — з книжок російських. Я міг додати до того лише кілька десятків українських книжок. Бібліотека в церковній школі існувала без яких особливих формальних вимог, що обовязкові для инших катеґорій шкіл, тому фактично тут можна було мати й українські книжки. Бібліотеку скаталоґізовано, зроблено для неї відповідну шафу, заведено книжку для запису випозичених книг, — і бібліотека почала функціонувати ще до Великодня. Невеликий обсяг українського відділу був найслабкішим місцем бібліотеки, бо білоусівчане мови російської не знали і читання російської книжки здебільшого складало їм великі, а то й непереможні труднощі.

Бесіди провадилися, хоч і не реґулярно, і в літку. Коли в осени одїхав я до Київа в академію, брат сам їх провадив, — розуміється, в дуже скороченому масштабі. Але, приїздючи на різдвяні та великодні вакації, я відновляв свою участь у бесідах, здобував чарівного ліхтаря, читав українські оповідання, але се вже не була така планомірна просвітня робота, як першого року.

З моїми учнями заховалися у мене звязки і в часі студенства. Коли приїздив я, ми з ними бачились і розмовляли, і колективно робили вони мені візити. Звичайно на новий рік після церковної служби приходили вони до мене усім натовпом, і я гостив їх, — власне мої батько й мати.

Був я на четвертому курсі, коли батько мій заслаб дуже небезпечно на запалення легенів, — застудився в холодній, як звичайно в селі, церкві. Він одужав, але лікарь сказав, що коли надалій буде так само в холодній церкві служити, то повторення запалення буде мати катастрофічні наслідки. Архиерей Димитрій (Самбикин), що добре ставився до батька й брата, зглянувся на таке становище і дав батькові посаду священика в Браїлівському манастирі, де в-зімку служба Божа правилася у теплій церкві. Тоді ж родина моя переїхала з Білоусівки до Браїлова та й я фактично обірвав звязки з близьким мені селом, бо скоро потому почав служити в Київі, а після переїхав на стало до Петебурга.

Білоусівки не забував я ніколи, — часто в бюрократичному Петербурзі згадував я своїх колишніх приятелів-білоусівчан, але поїхати туди спромігся лише у липні 1914 року. Наче якась недовідома сила тягла мене туди, — мов би відчував, що в останнє побачу місце, де складалися молодечі плани та провадилися перші несміливі кроки громадської праці. Зійшов я на ближчій до Білоусівки станції — Журавлівці, що раніш була півстанком. Було вже по десятій годині вечора, місяць ясно освічував мені дорогу і знайомі місця, яких я 18 років не бачив. „Вновь я посѣтил тот уго-

лок земли..“ Мало що з того часу змінилося, і в памяті вставали давні картині, колишни милі постаті.

Приїхав я до Білоусівки годині о II-ій. Село спало. Куди подітись? Справив я візника до хати Дорофея Мукоїда. Постукав у вікно, — вийшов Дорофей, мало й змінився за сей довгий час, лише голова більше обезволосіла, а вираз обличчя — той самий, спокійно лагідний, ті самі чисті, хороші очі. Я назвав себе, поцілувалися, – але, мабуть, я таки більше змінився, бо бачив, що він не так ставиться до мене, як я сподівався. Я пояснив, що приїхав побачитись з своїми дорогими по старих спогадах людьми, і попросився переночувати в клуні. Виніс він подушки, ряднину, і лягли ми з ним у клуні в засторонку спати. Почалася наша розмова, — я роспитував про наших спільних знайомих, згадував колишнє. Аж тепер признався мені Дорофей, що спершу не поняв він мені віри, що се дійсно я, і тоді вже розмова наша прийняла той теплий, сердечний характер, жадаючи якого, прибув я сюди.

На диво-дивне майже всі близькі мені люде були ще живі. Молоді хлопці та дівчата поставали солідними батьками й матерями. Матеріяльно стало людям ще тісніше, бо народу намножилось, а способи господарювання та можливості заробітків залишились ті самі. Механічний вихід з того знаходили люде в переселенні, — за час моєї відсутности значна частина з прибутку населення покинула рідне село. Школа, що на її збудовання ми з братом потратили стільки зусиль, не виправдала надій. Наука в ній провадилася мляво, не даючи для села ширшого просвітку — ні духового, ні матеріяльного. Що залишилося в бібліотечній шафі, те лежить під ключем, а ключ у батюшки. Хто хоче взяти книжку для читання, має звернутися до батюшки, а батюшка все не має часу ходити до школи. Так і перестали люде користуватися бібліотекою.

Другого дня, вставши рано, я першим ділом подався подивитись на школу — недалеко од обійстя Дорофейового. Сумна картина. Огорожі біля школи не має, — насадженого дерева не стало. Будівля обідрана. Глянув у розбите вікно в середину, в той клас, де відбувалося таїнство освітлення людських душ, — те саме запустіння.

Була неділя, — я навмисне сей день вибрав, щоб люде були вільні та можна було б їх бачити. Більшість приятелів моїх була в церкві, — вони, як були, так і залишилися вірними своїм релігійним настроям.

Почали мене розбірати мої приятелі, — до кого я маю йти. Переважне право на мене зголосив Тарас Шпилька, — і ми пішли до нього. На обійсті, і в хаті, і в садку у його було чисто, всюди порядок. Росповів він мені, що сусіда його та великий приятель, уміраючи, просив його піклуватися про його вдову та про двоє дітей. Два роки билася та вдова, як риба об лід, помагав він їй, та з тої сторонньої помочі належної користи не було. От і каже він їй: ти вдова, я вдовець, та хоч нам уже не про земне думати, але поберімось не для себе, а для дітей. Побралися, сполучили два сусідні ґосподарства, — стало одно добре. Він добрий ґосподар, і во-

на ґосподиня не погана, — видно се було з того, який лад у ґосподарстві. Похвалився Тарас своїм садочком, — по книжці заводив його, — дійсно, як на малюнкові дерева стоять рівні, почищені, одно від одного на однаковому віддаленню. Радість було бачити, що ся хороша людина заховала свою звичайну теплоту сердечну, і діло добре вчинила і в тім собі й особисту нагороду дістала. Почастував мене Тарас спеціяльною настойкою свого власного винаходу, — од настойки аж очі рогом полізли, — та все бідкався, що ґосподині не має в дома, пішла до Тульчина на ярмарок, та що не може мене обідом нагодувати. Обійшов і инших, на останку, щоб довше поговорити, зайшов до братів Мукоїдів, Дорофея та Антона, що жили сусідами. Антін, як і перше, глибоко вдивлявся в економічну ситуацію села, кажучи, що далі так село не може жити: або воно пропаде, або щось має відмінитися. Дорофей також тої думки був, що на селі, в нинішніх умовах економічних, що мають лише погіршуватися, з хліборобства жити не можна. Тому він сам готував сина та з останньої копійки стягався, щоб дати йому ширшу освіту. Син вчився у церковно-учительській школі у Вінниці. Він був в дома. Паничик той, чистенький, акуратний, говорив лише по московському. Батько помічав моє неприємне враження, і прикро йому було.

— Отак, — каже, — як доходить наш брат до освіти, то й свого зрікається, своє за щось гірше має.

Найтяжче було мені бачитись з Митрофаном Шмалюком. Його не було вдома, — майже безземельний, з великою родиною, він, як і раніше, фурманував, возячи вагу між залізницею та Тульчином. По дорозі між сими двома точками спинився він з вагою біля хати, щоб перекусити, — тут я з ним і бачився. Висновки його про економічні умови білоусівського життя були ще більш песимістичні. „Так далій не можна,“ — був його остаточний присуд.

Покинув я Білоусівку, мабуть, на завше. Але де-що, вже тут на еміґрації, чув про неї. Коли почала церква українізуватися, Білоусівка в першій лаві стала на ґрунт українізації. Старий 70-літній священик не згоджувався служити по українському. Селяне звернулися до благочинного, привезли його, щоб він умовляв священика.

— Ми не хочемо батюшці ніякої кривди робити, — казали вони. — Коли будуть українську службу правити, нехай залишаються, ми їх будемо шанувати. А як не хотять, то туди нехай ідуть, де по старому правлять, а нам дайте такого батюшку, щоб по нашому правив.

І таки здобули собі священика, що „по нашому правив.“

Не можу таки одмовитись од втішної думки, — чи не заважило трохи й моєї праці в тому, що переважила тут течія національна?..

Через три роки, — року 1917-го, — в-літку, заходить до мене у Києві якийсь молодий військовий старшина. Не пізнаю. Рекомендується:

— Мукоїд, з Білоусівки. Я старшина української частини. Був вдома у батька, і він наказав мені конче побувати у вас. І йому, і мені соромно, що я так поводився, коли ви бачили мене в Білоусівці.

Розговорився я з ним, — се був інтеліґентний, свідомий українець. Зерна свідомости запали в його ще у вінницькій школі, — там утворився український гурток, а з революцією зовсім розкрилися в його очі. Се мене ще раз переконало, що ніколи не можна складати рішучого безнадійного осуду над молодим життям. Воно, як дерево, виправиться та вирівняється.

Вже на еміґрації дістав я тяжку вість, що більшість моїх приятелів білоусівських загинула під час голоду й епідемії р. 1921. Серед них і Дорофей Мукоїд.

Щоб закінчити оповідання про рік перебування свого на селі, — се був один такий винятковий рік у мойому життю — скажу ще де-що про ті враження, які я дістав з подорожі із батьком по церковних школах округи, де батько був церковно-шкільним наглядачем.

В районі батькової округи було щось 20 шкіл. Збіраючись обїздити їх, батько запропонував мені разом з ним їхати. Нігде инше таке втручання сторонньої людини не було б можливе, але в духовній ділянці, де все робиться „по домашньому," се ні в кого не викликало ні заперечення, ні якого сумніву. Отже батько їхав, як ревізор-наглядач, а я при ньому в якості фактичного експерта в справах успішности навчання.

Справді макіявельська то була думка — оддати справу народньої освіти духовенству, що не має засобів, часу й охоти її переводити. Те, що довелося побачити, обїзжаючи т. зв. церковні школи, наводило просто жах. Школи ті формально поділялися на два ступні: школи грамотности (нижчий ступінь) та церково-парафіяльні, що складали якийсь вищий ступінь — з боку плановости (на три роки) та реґулярности навчання. Ся формальна ріжниця затиралася в дійсності, і кожен священик звичайно кваліфікував свою школу по власній подобі, — більш сміливий та каруєрист називав церковно-парафіяльною, менш сміливий — школою грамотности. Коли раз архиєрей, одвідавши одного нашого сусіду та упевнившися наочно в жахливому стані навчання в його школі, запитав його, яка в його школа, то той, совісно подумавши, одповів:

— Школа малограмотности, ваше преосвященство!

— Неправда, школа безграмотности! — поправив той на більш точну кваліфікацію.

Майже всі будівлі шкільні, які ми бачили, були демісіоновані коршми або сільські росправи; учителі були в більшості люде, що, вибившись з життьової колії, не могли вже приткнутися до життя ні з якого иншого боку; підручників взагалі не було, і тим, що взялися з біди за хліб учительський, довелося ще вирішати не легку проблєму навчання без підручників.

В с. С. школа містилася в старому-престарому будинкові сільської росправи, що вже вгруз глибоко в землю. Учителем був старий севастопільський вояка, що, мимо своєї древности, був ще й на останньому ступіні сухотности. Чому та як навчав він, було очевидно

з перших кількох запитів, і ми не мучили довго сю й без того намучену життям людину, якій залишилося три чисниці до смерти.

В с. Ш. школа містилася в будівлі старої коршми, що похилившись над ярком, зовсім зламала задню стіну, — аж дюра по всій поземій лінії світилася. Учителем був якийсь зайда з Полтавщини — досить неясної професії. Одночасно виконував він ріжні обовязки по ґосподарству у батюшки — в якості наймита, за що батюшка його харчував (з наймитами) та „часом дадуть карбованця.“ Отже упривілейоване учительське становище позбавляло сталої платні наймита, а як наймит, він не користувався привілеями учительства, — — фатальний circulus vitiosus.

В школі застали ми щось з півтора десятка учнів, які всі сиділи за славянськими букварями з довгими в руках шпичками — „указками“, що ними геть потикано було листки книжки. Запитався я у кількох назви ріжних букв у букварі. Перше, ніж одповісти мені, запитаний починав тикати указкою всі попередні букви, аж поки не спинявся на запитаній та відповідав, — часом влучно, часом називав сусідню. Літери вчилися не в „розбивку“, індивідуально, а всі загалом, вряд, — тож треба було з першої починати, щоб знати яку окремо. Як сею системою можна було навчити читати, — се так і залишилося секретом учителя, бо ніхто з учнів ще не читав. Я наївно запитав учителя:

— Яким методом ви навчаєте азбуки?

Він непевне глипнув на мене очима.

— Звуковим? — запитав я для пояснення.

— Звуковим, так точно! — одповів той, не вагаючись.

— А як ви сю букву називаєте?

— Сю — аз.

— А сю?

— Буки.

З арифметики відповідали так, як відповідали б, не бувши ні в якій школі, — складаючи легко два й два, а в дальшому наступали певні утруднення. На запитання, що вивчено з Закону Божого, учитель відповів, що — „до грѣхопаденія“ (се вже перед самими Різдвяними вакаціями), але виявилось, що і в добі „до грѣхопаденія“ учні не сильніші, як і по тій добі.

З діловодства, що було у батька, було видно, що ся школа якимсь щасливим випадком діставала од єпархіяльної шкільної ради 120 карб. річно, - з них 60 карб. на ремонт школи, 60 — на удержання учителеві. Як діставав те удержання учитель, — вже я сказав, а як ремонтовано школу, се так само було очевидно, бо ніхто не помилився б, сказавши, що дбайлива рука не торкалась до неї на протязі довгих років. З того приводу, приїхавши по оглядинах до дому, батько кілька разів писемно запитував у Ш-го священика відомостей що-до ремонту школи. Той довго мовчав, а врешті одповів, що з огляду на те, що шкільний будинок загрожував небезпекою для життя школярів, школу розібрано. Як потому виявилося, матеріял з школи ужито для якоїсь будівлі в попівському ґосподарстві.

В с. І. учителем був молоденький хлопчик з сього ж села та з недавніх учнів сеї ж школи. Учнів було біля 70, — тіснота (в будинку колишньої росправи) була така, що не ставало всім сидіти. То сиділи лише ті, хто краще відповідав, а решта стояли, аж поки відповідно не заслужать права сидіти. Учитель захоплювався своїми обовязками і вчив не зле, оскільки се можна було без підручників та без шкільного приладдя (до лавок включно), але умови його праці були неможливі. За грубкою вглянув я на землі якесь лахміття та запитав, що то таке. Він засоромився.

— Тут він спить! — відповів за його зневажливо староста.

От з тим старостою виходили в учителя якісь прикрі сутички. Очевидно, що староста не припускав, щоб з його Назарету виходив якийсь пророк, який не був би йому підвладний, — ото ж намагався всяко свою владу над учителем виявити: не платив йому грошей, не давав опалу, заходив до школи та бешкетував. Учитель довго терпів але раз під чаркою якусь таку образу вдіяв представникові сільської адміністрації (а той був саме у „медалі"), що бідного педаґоґа, як людину селянського стану, засуджено сільським судом під різки.

Не витерпів хлопець такої зневаги та й кудись у світ повіявся.

Священики намагалися показати свій крам з найкращого боку, з сього приводу траплялися курйозні непорозуміння. В с. Х., заїхавши попереду, як звичайно, до священика, як ми не намагалися скоріше іти до школи, але він нас усе задержував. Коли врешті прийшли до школи, то священик майже не давав нам запитувати учнів, а все запитував сам та все — двох, тих самих, учнів. Батько приглянувся до одного та й каже:

— Де я тебе, хлопче, бачив?

— Та ви ж, батюшко, були на іспиті, як я держав на льготу!

„Іспитами на льготу" називалися випускні іспити, що давали певні полегкості що-до військової служби. Отже сей учень вже скінчив школу, та поки з батюшкового наказу ганяли за ним по селі, щоб привести його до школи, батюшка задержував нас у себе в хаті.

Доводилось бачити й дуже відрадні явища. В с. Ж. учителювала дочка священика, вже літня панна, що скінчила ґімназію. Школа її була б зразковою при всяких вимогах. Чистота, порядок, відповіді учнів були такі, що не треба бажати ліпшого.

В усіх школах за офіціяльну мову вважалася російська. Але учні тої мови не розуміли, учителі, що вже більше в бувальцях бували, хоч розуміли, але говорили самі такою каліченою мовою, що годі було од них російської мови навчитися. Самі батюшки говорили в школі, для доцільності, по українському, а як дасть запит книжною мовою, то зараз таки, для зрозумілості, по українському свій запит пояснює. Отже, учні, ламаючи в школі свою мову, вживали у відповідях такого волапюка, якого світ не бачив. В одній школі, де з Закону Божого вчили вже добу „грѣхопаденія", учень так оповідав про відповідь Адама на запит Божий:

— Чую голос Твій, Господи, але не вийду, бо я наглий! — (замісць нагий, голий).

Яку муку, бувало, спостерігаєш в очах у дитини, коли вона безсильно змагає обернути свою думку в чужу, таку незручну, форму. І як зразу стають ті очі живі й розумні, коли скажеш йому:

— Кажи, як умієш, по нашому.

У тих моїх шкільних дебютах виникла у мене думка скласти читанки та підручники Закону Божого — рідною зрозумілою мовою, — будь що будь, бодай для приватного вжитку. Думка ся так глибоко засіла мені тоді в душу, під впливом жахливих фактів, яких довелося мені надивитись, що не випарувала з душі на протязі десятків років. Працював я над сим ще за-молоду та остаточно закінчив отут, на вигнанню.

Шкільні вправи та бесіди одбірали багато часу, тим більше, що до них звичайно треба було готуватись, — однаково, як в будні, так і в свято. До того ж всю інтеліґентну працю брат мій переводив лише через мене — за допомогою моїх очей і рук. Вдень ми читали ґазету, книжки, яких здобували ми досить, та, крім того, брат провадив широку кореспонденцію. Він піддержував живі листовні зносини з колишніми приятелями та знайомими і мав ще листування службове. Він дістав на Поділлю посаду єпархіяльного місіонера. По штатах єпархії установлено було таку посаду з оплатою 800 карбованців річно. На ту посаду потрібно було людину з вищою освітою, але на таке удержання ніхто з вищою освітою не спокушався. Тож для єпархіяльної адміністрації було за знахідку, коли в особі брата знайшла вона відповідну людину і нею могла ту посаду обсадити. Обовязки місіонера полягали в тому, щоб їздити туди, де єсть роскольники та сектанти, і провадити з ними бесіди. Відсутність зору виконанню таких обовязків не перешкоджала, — потрібно було лише сопутника в тих подорожах. Того року, як я був дома, ми з ним удвох їздили, звичайно, за теплого часу. З тих розмов не було, розуміється, ніякої ні користи, ні шкоди. Роскольники москалі, яких аж досталь на Поділлю, зовсім не цікавились тими розмовами, а штундисти появлялися рідко, на границях з Київщиною та Херсонщиною, і за надто низького рівеня освіти подільського селянства, уявляли дуже сумне явище спантеличених людей, що змагають вибратись з духової темноти на світ, та лише більше в тій темноті поринають. Штундисти вступали в розмови неохоче, переконані, що знають все потрібне. Памятаю, одна баба в балтському повіті, біля м. Кривого Озера, так і сказала братові:

— Та що ви мене учити будете! Я й без вас знаю шлях до царства небесного, як у Криве Озеро!

Діяльність місіонера полягала власне не стільки в провадженню розмов, як у складанню місячних та річних звітів про стан сектярства в єпархії. Все ж траплялися інтересні моменти в розмовах з штундистами, і ми склали щоденник тих подорожів та розмов, але брат мав необережність одного разу дати того щоденника перечитати одному з київських місіонерів, — і по сей день. Де-які окремі обривки матеріялів, що залишилися в мене, я оддав Б. Д. Грінченкові, який, редаґуючи для друку твори Т. Зіньківського, мав потребу в матеріялах про штунду.

Для особистої розривки їздив я у гості до сусідів, чи просто з візітою, чи з якого урочистого приводу празника, іменин, весілля, та до Тульчина, де у мене було кілька добрих знайомих серед учителів тульчинської школи. Подорожі ті, крім випадків урочистих, доводилося переводити за-дня, щоб на вечір поспівати у школу. Справжнім клубом, де відбувалися побачення людей цілої околиці, була головна тульчинська вулиця „коло стовпа“ (обеліск, поставлений у XVIII ст. ґр Потоцьким) — звичайно в неділю. Тут можна було зустріти й усіх панночок околишніх, почути всі новини, тут завязувалася більшість романів, — все „коло стовпа“. Тут, бувало, по неділях шпацірує компанія з кількох людей з моєю участю. У-зімку я звичайно був у жовтому, некритому селянському кожусі та в смушевій шапці, — маніфестуючи сим свій український демократизм. Панночки спершу не знали, як до сього поставитись, чи власне — як до сього поставляться инші, боязько по сторонах оглядалися, але скоро звикли та й собі вважали, що се дуже добре. Мої товариші теж були хлопці складу демократичного, розмовляли лише по українському та жорстоко висміювали тих панночок, які намагалися конче „русить“.

На вечірках з того приводу доходило часом до пересад, що оддавали старим „балагульством“, але позитивним з того наслідком було, що неприродній намул москалізації священичого побуту було стерто. Кілька молодих, жвавих хлопців, що головним чином вони надавали вечіркам веселощів та були евентуальними женихами, — се сила, з якою треба було рахуватися. За тою течію, яку ми заводили, було врешті співчуття й ширше, з боку старших елементів.

В усій околиці я знаю лише двох типів серед духовенства, що за всяку ціну намагалися говорити по московському. Але один був очевидний психопат, бо так звертався, не жартуючи, до сільського хлопчика, щоб подав йому води:

— Мальчик! Принеси мнѣ чистой, холодной, проточной, непорочной воды!

Другий мав сина, що служив у Петербурзі в сенаті, а тому вважав за свій обовязок додержувати столичного тону, — читаючи „Новое Время“ та говорючи по московському. Людина взагалі малорозумна, він часто ставив себе тим у смішне становище. Одного разу, напр., він вичитував мені з „Новаго Времени“ „прекрасные, удивительные стихи“ з приводу замаху на тодішнього болгарського премера Стамбулова: вся сіль у тих нікчемних віршах полягала в римуванню слів „премéр“ і револьвéр“, але піп читав ті слова, як „премéр“ та ревóльвер“, і виходило справді дуже „удивительно“. Другого разу, коли у його зібралося на зїзд окружне духовенство (збіралися по черзі) і господарь припрошував до поданої на закінчення обіду киселиці:

— Пожалуйста, господа, откушайте компоту! — то один старий священик з удаваною урочистістю встав і прочитав таку молитву:

— Благослови, Господи, ядь сію і претвори сію киселицю в компот!

В АКАДЕМІЇ.

Рік на селі пройшов непомітно. Учителювання в школі та просвітня праця по-за школою захопили мене так, що й не оглянувся, як повіяло весною. Все менше ставало моїх учнів, все менш численніше стало відвідування наших „бесід“, — бо дорослих учнів та слухачів покликали до себе невблагані обовязки господарські. Врешті припинено науку й бесіди, — лише в неділю, у погожий день, по обіді, прочитаю було що-небудь легеньке з красного письменства — на чистому повітрі біля школи.

Час було вже подумати і про свою власну науку — підготовку до іспиту в академії. Потрохи став готуватися, — треба було тримати кілька усних та письмених іспитів. Для більшого успіху перейшов на літнє становище в комірчину в саду, що називалася „академією“. Та все повставали перешкоди. З селом я не переривав звязків і час від часу читання провадились. Влаштував дві театральні вистави — „По ревізії“ та „Кум мірошник“. Треба було допомагати читанням та писанням старшому сліпому братові. А, крім того, моїх гостинних батьків часто відвідували люде, рідкий день обходився без того, щоб хто не завернув до хати з битого шляху між Вапняркою та Тульчином. Все се одбірало час та одволікало увагу, так потрібні для підготовки до іспиту. Коли одійшли головні жнива, зжато пшеницю, в чому я також приймав діяльну участь, помагаючи батькам у їх господарських клопотах, — побачив я, що часу залишилося мало, а роботи натомісць ще багато. Треба було вжити енерґічніших заходів, бо вирисовувалася небезпека конфузного провалу на іспитах. Налягти тим більш було потрібно, що, пропустивши рік, я втратив ту привилеґію, яку мав, коли київська семинарія рекомендувала мене, в числі ще двох учнів, в академію в якості „казеннокоштного“ студента; раніше се давало мені ту перевагу, що я міг хоч будь-як, аби лиш задовольняюче, видержати іспит, і було б мене прийнято, та ще й на „казенний кошт“; а тепер мав я вступати „волонтьором“ — екстерном, підлягав конкурсові разом з тими екстернами, що пробували щастя без рекомендації своїх alma mater.

Вкінці серпня подався я до Київа і спинився незмінно у старенької землячки В. І. Долінської, у якої звичайно спинялися всі приїзжі подоляне. Але, на диво собі самому, іспити мої зійшли добре, мене прийнято до академії (р. 1892) на скарбовий кошт. Се давало мені на протязі чотирьох літ повне утримання, навіть з одежою; коли б не се, то моя доля склалася б у дальшому якось инакше, бо ледве чи зміг би мій батько утримувати мене в школі своїм коштом, хоч як хотів дати мені вищу освіту.

На поріг вищої школи вступив я вже національно свідомим. Обставини для сього склалися для мене дуже сприятливо. Родинне суто-українське оточення, стихійний вплив українського села дали ті півсьвідомі підстави, на яких виростала національна думка. Українські джерела національної сьвідомости запечатано було сьома печатками; тож першу сьвідому, хоча й загальну й неясну, думку ширшого національного змісту накинув мені так улюблений в мої дитячі літа російський поет, що в „Полтаві“ вкладає в уста Мазепі такі недвозначні слова:

Давно без вольности и славы
Склоняли долго мы главы
Под покровительством Варшавы,
Под самовластіем Москви.
Но независимой державой
Украйнѣ быть уже пора!

За скупих моїх історичних відомостей, зачерпнутих з примітивних „Разсказов о Ю. Руси“ Щебальського, ті слова, запавши в голову, лише дрочили думку. „Кобзарь“ та „Хмари“ де-що прояснили, хоч брак історичних відомостей всеж дуже сплутував думку, — тому після я так марив скласти історичний коментарій до „Кобзаря“ та усно і в друку коментував громадські й політичні думки Шевченка. Стик з поневоленим народом грузинським ширше роскрив мені очі на дійсність, давши можливість практично зрозуміти аналогічні явища українського життя. Повної ж сьвідомости дістав я в київській громаді. Лєктура, реферати, товариський обмін думок, провід свідомих, ідейно-переконаних та гідних високої пошани людей — довершили усьвідомлення теоретичне, а праця на селі, в самій гущі народа, за винятково сприятливих умов зовнішніх, стала для мене першою практичною школою національної праці. Тож до вищої школи вступив я вже досить до тої праці підготований та з молодою експансією намірів що-до неї.

АКАДЕМІЧНИЙ ПОБУТ.

Київська академія міститься в старовинному Брацькому манастирі на Подолі — ще з часу заложення брацької школи на початку XVII ст. на фундуш української патріотики Гальшки Гулевичевої. Брацький манастирь — один з кращих куточків Київа, де з старих мурів наче промовляють традиції минулого. Двір брацький густо заріс високими липами, що в літні дні дають приємну, гостинну прохолоду численним прочанам та иншим відвідувачам манастиря. Кожна церква на Подолі мала свої традиції, що спеціяльно привертали до себе певні шари київського населення, головно з Подолу, Кожемяк, Оболоні та ин. Найбільш популярні тут були церкви — Петро-Павловська (семинарська), Миколи Мокрого, Флорівський жіночий манастирь, а серед них найбільше Брацький манастирь, що разом з шедевром архитектурної краси свого храму притягав до себе урочистістю архиєрейської служби з прекрасним студенським академічним хором.

Брацька церква — один з кращих зразків церковного будівництва на Україні, художньо прикрашений гетьманом Іваном Мазепою; будинки старої могилянської школи, що говорять про незабутніх творців огнища української просвіти — про славного митрополіта Петра Могилу і його освічених наступників та про тогож будівничого української культури й держави — фатального своєю долею гетьмана; тінисті алеї брацького двору з усім його архаїчним оточенням, аж до старовинного соняшного годинника включно, — все се переносило думку в минуле, живило її однаково дорогими — ясними й тяжкими споминами, будило її для акції в сучасному. Цілком розумієш слова поета про колишніх вихованців брацької школи, що бували бродильним ферментом в колишньому українському життю, — не лише культурному, але й громадському й політичному, що не давав тому життю застоятися, провадив те життя до дальшого поступу. Багато тут в сих старовинних мурах повстало думок і планів, що стали для мене основою українського світогляду та практичної праці на все дальше життя...

Студенти академії жили в інтернаті. Се залежало з причин не лише економічних, — не тому лише, що так було значно дешевше. Стара духовна педаґоґія, що знайшла собі вираз ще в старій памятці — „Іфіка-іерополітика“, взагалі визнавала за зразкове виховання „в домі образом манастиря“, будучи певна, що „аще и звѣрь нравом будет, тамо агнчую кротость воспріимет на ся“. До сих загальних мотивів з кінця 70-х та початку 80-х років минулого століття, з небезпечної доби „лібералізму“, прилучилися й більш стислі причини: можливість ближчого догляду за „умоначертанієм“ студентів та більшого забезпечення благонадійности того „умоначертанія“.

Розпорядок життя в академії формально був розмірений точно, але на ділі значно відступав од форми.

Студенти жили в інтернаті в кількості до 200 осіб, — пересічно по 50 на кожному курсі. Рано в 7-ій годині дзвінок скликав до рекреаційної залі на молитву, але богомольних збіралося не дуже багато. По молитві — сніданок у їдальні, — чай.

Чайова компанія складалася по власній уподобі — незалежно од того, хто був на якому курсі. Звичайно кооперували так земляки або ближчі приятелі, збіраючись до компанії за чайом рано і по обіді. Завважаю на сі подробиці тому, що пообідений чай відогравав значну ролю в життю студенському. Збори сі по свойому значінню заступали студенський клуб, — тут можна було не тільки в тіснішій компанії переговорити, але й взагалі побачитись, з ким треба, підсівши до тої чи иншої компанії. Важливою обставиною було те, що в час пообіденого чаю фактично дозволялося приходити до студенської їдальні і стороннім людям — гостям. Се нам з моїм українським колеґою Липківським дуже полехчувало нашу громадську акцію по-за академією, бо всі потрібні побачення відбувалися по обіді в студенській їдальні. По 4-ій годині, заваривши чай, ми приймали тут що-дня численних гостей, здебільшого студентів університету та семинаристів — членів семинарської громади. В сій останній громаді ми з Л-м вели провід, — то їдальня академічна була справжнім штабом, де вироблялися директиви та давалися накази. Часто заходили до нас на чай і більш поважні гості — старші українські громадяне київські. Про сі пообідені чаї заховалися у мене до сього часу найтепліші спогади. Компанія наша розросталася часом на великого пів-стола, — сусідні компанійці тіснилися, щоб дати місце нашим гостям, — і не ремствували, бо часто-густо переймалися веселими настроями нашого кооператива та врешті й свого додавали до складки. Взагалі в час пообіденого чаю в академії студенська громада відчувала свою товариську єдність, не вважаючи на всі ріжниці і противенства між окремими ґрупами. Навіть рясоносці, спускаючись з свого „Афона“ пити чай до студенської їдальні, забували хто своє чернече „смиреніє“, хто ще більшу пиху і почували себе „як прості люде“, члени одного академічного товариства.

З 6-ої годині академія зачинялася для сторонніх, — се був час студенської праці. Студенти росходилися по кімнатах, і кожний займався своїм ділом. Сиділи по чотири за одним досить великим столом. Звичайове право забороняло розмовляти за столом, — і се був добрий звичай, що давав можливість ужити час з найбільшою користю. Взагалі, умови для праці були в академії дуже сприятливі: повне матеріяльне утримання, відсутність найменшого клопоту про ті дрібниці життя, що звичайно переслідують студента иншої школи, а головне — певний роспорядок життя, що в певну систему вкладає працю. Тільки завдяки тій розміреності життя й можна було працювати академічно — за тої розкиданої, нервової громадської праці, яку доводилося провадити за часу академічної науки.

Не всі, розуміється, студенти сиділи у-вечорі вдома, — значна частина ростікалася по місті і сходилася звичайно о 9-ій годині — на вечерю, а частина й значно пізніше — по 12-ій. Таке поступовання зобовязувало до певних компромісів з академічними дисциплінарними приписами, бо о 6-ій годині зачинялися двері інтернату, а о 8-ій — брама манастиря, на якого території знаходився інтернат. Хто по 6-ій годині повертався до дому, мусів дзвонити до швейцара Аґафона і проходити під його контролєм. Таке спізнення було вже порушенням приписів, і інспектура нотувала його на основі відомостей од швейцара. Все ж опізнення до 8-ої години ще не вважалося за провину поважну, але хто приходив по замкненню манастирської брами, то вже був певний, що його імя буде занесено в інспекторські „скрижалі" на день „останнього суду", коли, по скінченню академії, даватимуться вичерпуючі характеристики, а в залежности од того стояло призначення на посади. Щоб уникнути контролю академічного цербера, яким був згаданий Аґафон, уживалося простий спосіб. Манастирська стіна з Братської вулиці була значно нижча, ніж з инших боків манастирського чотирикутника, а, крім того, з манастирського двору нависали над вулицею товсті галузки дерев. Перескочити ту камяну стіну, на якій архітектор, наче навмисне, поробив зручні впадини, було взагалі не трудно, а не досить вправні з погляду ґімнастичного полехчували собі справу, хапаючись за галузя. По кількох вправах не почувалося вже трудности переплигувати через братський мур. Але се лише половина справи, — опинившися на манастирському дворі, треба було ще добутися до середини інтернату. І на се практика та звичай виробили певний порядок. Вікна першого поверху інтернату положені досить низько, і плигнути в таке вікно не було жадного труду. Трохи складніше було зимою, коли вікна замазувалися Треба було стати на досить широкий виступ вікна знадвору і перелізти через кватирку. Кватирки у вікнах були такі просторі, що й людина товстої комплєкції вільно пролазила. В кімнатах на першому поверху звичайно мешкали студенти останнього курсу, що на протязі цілого року готовили письмені кандидатські праці і тому звичайно засиджувалися до пізна, отже можна було безпечно запізнитися із поворотом до дому. Коли був я на четвертому курсі і довелося засиджуватись над кандидатською працею, то дуже часті стуки до вікна та відчинення кватирки на ті стуки досить перешкоджали праці; але для невдоволення не було місця, бо сам цілих три роки досить надокучав людям тим самим способом.

Таким чином, і дисциплінарні приписи не порушалося, і студенти не терпіли обмеження що-до „свободи рухів". Розуміється, була се комедія, не гідна ні високої школи, ні розумної педаґоґії, але така комедія фактично практикувалася, немов би перша вправа для майбутніх педаґоґів, що мали в дальшому самі практикувати фарисейські методи духовної педаґоґії. Творцем цієї системи, власне якогось звичайового права, в київській академії був довголітній інспектор її Іван Корольков, що просто звали його призирливо „Ванька".

СТУДЕНСТВО.

Перший час свого перебування в академічному інтернаті був я під враженнями „Хмар“ І. С. Левицького. Багато де-чого з побутової сторони, так соковито там описаної, залишилося в київській академії і до мого часу. І перш за все — ріжноманітний національний склад студентів.

Та ріжноманітність походила з цілої русифікаційної системи правительства. Натуральним було б, щоб до кожної з чотирьох академій (Київ, Москва, Петербург, Казань) приймалися студенти з територіяльно-близших губерній і, зокрема, до академій київської — з губерній українських. Насправді ж в кожну з академій росподілялося по 2-3 кращих учні з ріжних семинарій, а як тих семинарій більшість була московська, то й перевагу всюди складали студенти-москалі. Зокрема в академію київську сі останні призначалися в більшості, і та більшість не завше фактично додержувалася лише тому, що, крім призначених кандидатів, звичайно ще конкуровало на іспитах з десяток „волонтьорів“, а сі вже були майже виключно українці — з ближчих до Київа місцевостей, переважно з Київщиниж. Сі волонтьори власне й перешкоджали тому, щоб київська академія дістала цілком московську закраску, — і з погляду кількости студенства, і з погляду самого характеру студенського життя. Волонтьорський елемент взагалі ріжнився од решти студентів, рекомендованих семинарськими начальствами. Сі рекомендовані — перші, зразкові учні семинарій — були здебільшого тихі, послушливі до начальства та безініціятивні що-до товариського життя, як завше і всюди „перші учні“. Тон давали в товариському студенському життю саме волонтьори, — та семинарська вольниця, що здебільшого була здібна і прагнула освіти (до іспитів в академію допускалися взагалі лише кращі учні — „першого розряду“), але через свою неслухняну вдачу та „ліберальне“ поводження не заслужувала рекомендаційної опінії семинарського начальства. З зачисленням в склад студентів всі привилеї, заслужені попереду, тратилися. В нових умовах студентство відсівалося вже на основах вільної конкуренції, без огляду на своє минуле, і як що колишні перші учні часто задержували перші місця завдяки своїй виробленій працьовитости, то в життю товариському першенство належало елементові більш активному, яким звичайно були волонтьори, в більшості ті ж кияне що почували себе „вдома“.

Завдяки волонтьорам досить значний контингент моїх товаришів по курсу складали українці, — наполовину або й більше.

З огляду на спеціяльний русифікаційний режим в семинаріях та на переслідування всього українського, не було тут національно-свідомих людей, тим більше, що через сито начальственної „рекомендації“ проскакували лише ті, хто давав найменче підозріння що-до „українофільства“. Тому члени українських гуртків, що були майже в кожній семинарії, просочувалися в академію так само трудно, як мотуз через гольчане вушко. З українського гуртка попало в академію на моїм курсі лише двоє: киянин Сергій Онуфрієвич Липківський та я. Решта українців або стихійно відчували свою національність і вже в самій академії доходили до національної свідомости, або — були й такі — зовсім не відчували свого національного звязку з Україною, — се були справжні жертви русифікаційного режиму.

С. О. Липківський був людиною мені близькою не лише ідейно, але й особисто. Як товариш по праці, він у мойому тодішньому життю займав таке ж місце, як пізніше, у Петербурзі, П. Я. Стебницький. На протязі чотирьох літ перебування нашого в академії ми з ним близько ділили радощі й журбу нашого життя — товариського й громадського. Називали нас Аяксами, — бо були ми нерозлучні і один одного доповнювали. Все робили ми за спільною участю і що-до поради і що-до виконання. Все, про що говоритиму далій за часу студенства, належить до С. О. Липківського не в менчій мірі, як до мене. По скінченню школи доля розвела нас. Він поїхав учителювати до Катеринослава, розвинув там енерґійну працю в „Просвіті“, а після перенісся до Маріуполя. Розлуку з ним я відчував тяжко і довго.

З инших товаришів-українців в найближчих був я відносинах з волиняком Євгеном Кипріяновичем Червінським. Се була типова дитина Волині — в тому стані, як виглядав сей край літ за сорок перед сим. Волинь була одним з найтемніших закутків цілої держави, — класичним місцем неписьменности був Овруцький повіт, де перепис 1897 р. констатував усього 9% грамотних. Забутою була ся далека, на одшибі Україна, де лише незадовго перед революцією появилося земство тай то несправжнє, „куце“ — на засадах адміністрагивних. Тихе, сумирне населення волинське жило патріярхальним життям, як в часи ще доісторичні, і ніхто не сказав би, що на цій землі існували ще триста літ тому колись такі культурні центри, як Остріг, Дермань, Гоща, Луцьк, що обіцяли стати осередками світла для цілої країни. І інтеліґенція тубольна заховала риси первісної непорушности, такої безнадійної провінціяльщини, що росхитати волиняка до зрозуміння якихсь ширших інтересів було річчю дуже не лехкою та вдавалося се лише тим, хто умів підходити до волиняка з відповідними ж первісними методами. От чому тут реакціонер чистої марки архиєпископ Антоній (Храповицький) почував себе наче у своїй „вотчині“, от чому знаменитий у свій час демаґоґ почаєвський Виталій пливав тут, як риба у воді, от чому староста Андро за часів гетьманських був тут якраз у себе вдома.

Од рис провінціяльної наївности типового „поліщука“ не позбавлені були й кращі волиняки і серед них — мій приятель Є. Чер-

вінський. Працьовитий і здібний, він багато знав і формально добре оперував запасом своїх багатих відомостей, але до вершини інтелєкта не доходив, ідейними стремліннями до глибини душі не захоплювався, — се було щось там далеко по-за волинськими лісами й степами; зокрема національну справу він добре знав і розумів, на пропозицію стати до якоїсь роботи в сій справі відгукався з охотою і, за що брався, доконував ретельно; але не чув відданости до тої, як і до якої будь иншої, ідейної справи. За то була се людина чутка в звичайних людських відносинах; одинокий сирота, він був вірним, відданим товаришем для тих, від кого бачив щире почуття до себе. Як людина дуже акуратна, він був і дуже корисний для нас з Липківським: у його були завше всі підручники, конспекти і все взагалі, потрібне для студенської науки; бідний сирота, він часто кредитував нас своїми убогими засобами, а сам не потрібував того ніколи. До боротьби за існування він не був успособлений і міг існувати лише в сприятливих товариських відносинах. Тому, вийшовши в життя, він скоро збанкротував, — нещасно оженився, був покривджений товаришами по праці і самими учнями, що експлоатували його добродушність. Я вживав зусилля підняти його карєру з інспектора на смотрителя духовної школи, але се було річчю безнадійною.

Ми з Липківським цінили щирість та високу моральну порядність Червінського, — в нелеґальних обставинах нашої тодішньої громадської праці такі риси в товариських відносинах були дуже цінні, бо не вимагали надто ховатися і ґарантували від досадливої зради. Тому ми держалися в нашій трійці товариським гуртком, в якому Червінський, на його думку, грав ролю практичної Марфи, а ми двоє були фантастами — Маріями..В тому тріо ми часто брали участь в леґальній українській роботі, переважно літературно-наукового характера, про яку оповідатиму далій, а також їздили до моїх батьків під час академічних ферій.

Серед решти моїх товаришів українців було досить людей, що, ознайомившися з станом української справи, щиро розуміли її та спочували визвольним стремлінням, — але не почували в собі моральної сили виступити в тій справі активно. Здебільшого се були таємні Никодими, що навіть час від часу брали участь в українській роботі, але стало й самостійно не могли її провадити. З отсих то Никодимів і створилися кадри тієї великої української маси, що щиро відчувала національні завдання, але могла їх активно виявити лише в сприятливих обставинах.

Серед таких українських Никодимів, товаришів моїх, найближчий мені був полтавець Василь Ів. Селин. Уважно слухав, читав, часом несподівано вибухав прилюдно, обурений якою московською витівкою, але взагалі з своїми симпатіями ховався — як на студенській лаві, так і в дальшому життю. Жаль і обурення охоплювали, бачивши, як у тих несприятливих умовах пропадали для української праці хороші, цінні люде. Такої ж вдачі був П. І. Старовойтенко.

Забігаючи вперед, скажу, що вишукувалося людей, сприятливих до української справи, в кожному новому наборі студентів. Взагалі,

люде в тих обставинах, і не тільки серед студентів академії, але взагалі в життю, так ховалися з своїми українськими симпатіями, що ті симпатії лише ледве в них жевріли, із кожним новим поколінням тих симпатиків було все менче — аж до першої революції, по якій свідомість національна взагалі і серед студенства зокрема стала зростати поступово. В час мого студентства треба було уперто достукуватись до української душі стероризованої в семинаріях молоді. Роскопки ті доводили до добрих скутків, а часом на ловця і звірь набігав.

Найбільш близькі заводилися у мене відносини з земляками-подолянами. Доля їх складалася якось фатально. Хоч при приняттю до академії обовязковий був медичний огляд, але два подоляки, що подавали надії, як талановиті поети, скоро один по одному померли од сухотів. Перший з них — Хотовицький, людина з якимись хворобливими настроями, міг би виправитися і внести свій пай у рідне письменство; його поетичні спроби мали оригінальний зміст і досить були гарні формою. Та вже з першого курсу став він відвідувати академічний шпиталь, а, здається, на другому в тому шпиталі обірвав він, як дзвінку струну, своє надійне, та не довге життя. Другою, більш талановитою, та так само змарнованою силою був пізніше Осип Доорохольський. Помер він щось двадцятилітнім хлопцем, як і Хотовицький, — ще бувши студентом, але встиг дуже попрацювати над самоосвітою. Його переклади чужих поетів та спомини з дитячих літ пропали на руках у родичів, а те, що врятовано, попадало навіть у збірники зразкової поезії. Оригінальні його вірші, перейняті щирим патріотичним чуттям:

Поле, давно вже плугами пооране,
Ач, як чорніє кругом!
Що ж стоїте ви, неначе поморені?
Ну ж бо до праці гуртом!
Сійте, не гаючись, добру пшениченьку
В сюю пухкую ріллю;
Сійте усяку добірну пашниченьку
В землю святую свою.
— — — — — — — — — — — —
Сіються злії зілля, розсіваються
Й буйно ростуть та ростуть...
Що ж сіячі того доброго гаються?
Чом же завчасу не йдуть?

Дуже рано відчув він свій близький конець, і його поезія — се здебільшого агонія засудженого на смерть сухітника.

Та жить все ж хочеться, мій раю!
Як би то я іще здолав
Прожити за-для тебе, рідний краю,
Я б душу всю тобі оддав!
Як я б кохав! Як серцем вірним
Став спочувать твоїй біді,
Твоїм стражданням неомірним,
Твоїй недолі і нужді.

За довшого життя і в більш нормальних умовах, що не держали б його думку на самих жалібних сюжетах, могла би виробитися з Дорохольського справжня літературна сила. Тепер обидві сі постаті — лише сумні згадки несправджених надій.

З моїх земляків-подолян було за мого часу на нижчих курсах ще кілька надійних робітників, але вже не на поетичному, а на прозаїчному науковому полі. Се — Григорій Ярошевський, Микола Шпачинський, Сергій Іваницький. Всі вони, як про се говоритиму далі, співробітничали в бібліоґрафичному відділі „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові", а також в бібліоґрафичному словарі історичних українських діячів, що тоді складався під проводом проф. В. Б. Антоновича.

Григорій (в чернецтві Юрій) Ярошевський, дуже скромний на студенській лаві, силою обставин примушений був до дуже бойової акції у дальшому життю. Був він прихильником ідеї автокефальности української церкви, — в сій справі конферували ми з ним під час церковного собору на Україні в кінці 1918 р. По большевицькій окупації України опинився він у Польщі і тут став на чолі православної церкви та виявив багато мужности, заплативши самим життям, в боротьбі за автокефальність своєї церкви. Московський патріярх Тихон рішуче спротивився автокефалії православної церкви в Польщі, погодившися лише на автономію. Підлягаючи патр. Тихонові, більшість православних архиєреїв у Польщі так само противились установленню тут автокефальности. Митр. Юрій з меншістю єпископів твердо настояв на автокефалії, а противників архиєреїв позбавлено кафедр. Тим часом собор 12 московських архиєреїв закордоном (в Сербії) теж запротестував проти автокефальности. Митр. Юрій відповів на се постановою Синоду (р. 1922) про припинення братерської спільности з московськими православними єпископами, що перебувають закордоном. Тоді саме писав він мені: „становище моє тяжке". Оскільки воно дійсно тяжке було, показалося скоро. Московська еміґрація в Польщі не могла подарувати йому звільнення тутешньої православної церкви з-під влади московського патріярха і розвинула несамовиту аґітацію проти митр. Юрія; заґітований таким чином, архимандрит Смарагд (з походження таки землячок — Латишенко) трьома стрілами з револьвера убив митр. Юрія. Так траґічно закінчив своє життя щирий українець, що іще на лаві студенській виявив свідомість національну і заховував у собі не абиякі можливости, як діяч на ниві церковно-національній.

Другий земляк мій Микола Шпачинський, крім згаданої літературної праці, роспочав ще в академії моноґрафічну росправу про митр. київського, середини XVIII ст., Арсенія Могилянського. На тлі діяльности сього ієрарха подав він, на основі незвісного архивного матеріялу, дуже інтересну сторінку церковно-національних утисків України з боку Москви. Моноґрафія ся надрукована, і кожний історик української церкви має з увагою над нею зупинитися.

Сергій Іваницький так само опрацював і надрукував (в „Трудах Подольскаго Істор.-Археологич. О-ва") цінну біоґрафію діяча

українського єп. Гервасія Линцевського (обидва сі автори користувалися моїми архивними документами, які передав мені небіжчик О. М. Лазаревський). Доля С. Іваницького була досить бурхлива. Скінчивши академію, вступив він на службу в Камянці у духовну жіночу школу. Тут, в Камянці, перед 1905 р. розвинув він широку українську пропаґанду в подільській семинарії разом з В. М. Чеховським, — про се докладно оповім пізніше. Та пропаґанда мала наслідки, що потрясли не саму лише семинарію, а й цілу єпархію, і споводувала постанову російського синоду про заведення української мови в церковних школах на Поділлю та українських дисциплін в подільській семинарії. Але трудно було балансувати на канаті педаґоґічної служби в духовній школі. Слідом за В. Чехівським мусів залишити Камянець і С. Іваницький. Свою участь в національній праці серед семинаристів обставив він так чисто, що ніякий духовний комар носа не міг підточити, хоч всі були певні в його участі у тій справі. Тож інкріміновано йому офіціяльно - листівку, яку необережно прислав йому київський приятель з Львова, а неофіціяльно — мою, неприємну для подільських педаґоґів, статтю в журналі „Образованіє", підписану, проти мого звичаю, криптонімами і приписану підозрілими педаґоґами Іваницькому. Тому, коли позбавлено було його посади, я вважав себе обовязаним ужити всі заходи, щоб йому посаду здобути. Пощастило добре його влаштувати в комерційній школі в Катеринославі. Пізніше, з початком революції, він провадить широку просвітну працю знову на рідному Поділлю. З приходом большевицької влади визнав її і став співробітником, — здається, також в справі освітній.

При нагоді тут згадаю, що з дальшої ґенерації студентів київської академії вийшло досить українських діячів, як уже згаданий В. Чехівський, В. Дурдуківський, В. Біднов та ин.

Влившися в інтернат та мимоволі ставши в найближчі практичні стосунки між собою, студенти першого курсу зразу ж переживали як почуття товариської спільности, особливо в перші часи захоплення своїм новим становищем, так і ріжнородні взаїмні противенства, що походили з ріжниць вдачі, переконань, смаків і — найбільше — національности.

З сього останнього погляду українці звичайно були вже досить „обстріляні", — їм перед тим вже доводилося мати діло з продуктами московського національного виховання. В українські семинарії присилалося учителів частіше московського походження, які досить давалися в знаки учням своїм націоналістично-московським походженням та ще більше поводженням. Натомісць студенти-москалі здебільшого стикалися практично з українською стихією вперше. В своїх школах вдома твердо засвоювали вони думку про єдність руського народу „от Кавказа до Дуная, от Амура до Днѣпра", знали, що „Кіев — мать городов русских", з Олексія Толстого вичитували, що Україна — се „край, гдѣ все обильем дышет", а з Гоголя довідува-

лися про де-які юмористичні особливості „малороссов“, — се успособлювало їх трактувати Україну, як край, де добре жити (як і після московські большевики співали: „в Украинѣ добре (sic) жить, есть что шамать, есть что пить“), та українців, як людей, з якими весело мати діло. З такими поглядами вони приїздили до Київа, тут у сих поглядах закріплялися і, скінчивши академію, всіма способами старалися ухопитися за яку-небудь і здебільшого добру посаду. На „благословенній Малорссії“ се їм звичайно удавалося, бо вище духовне начальство, — розуміється, московське, — сприяло таким стремлінням, вбачаючи в тому слушний спосіб „обрусѣнія края“. Тож таки з перших кроків такий майбутній культуртреґер московський, зачарований умовами доброго життя „в благословенной Хохландії“, вже починав снувати плани, як би йому оженитися з гарною та багатою „хахлушечкою“, а разом улаштуватися, завдяки родинним звязкам, на посаду. Так, чув я раз, такий тип, без сорома казка, і звернувся до одного з товаришів-українців:

— Слушай, брат! Найди мнѣ невѣсту, хорошую хахлушечку. Да чтобы тѣльная (себто в тілі, тілиста) была!

— Добре, можна, щоб і тільна була, — глузуючи, відповів той під сміх товаришів-українців.

Таке своєрідне добродушіє трівало лише поки стосунки не виходили за межі умов побутових. Але в тих межах довго вони затриматися не могли. Вже на перших кроках виникали сутички дражливі на ґрунті змагань національних. Починалося звичайно з пункту язикового. Українці розмовляють між собою по українському. Москаль слухає, напружується зрозуміти та врешті встрягає в розмову — чи порадою говорити по московському („так для всѣх понятнѣе“), чи своїми міркуваннями про єдність „русскаго языка“, про „малорусское нарѣчіе“. З сього починалося змагання, що скоро приймало з обох боків терпкий характер, переходило на ролю українців в російській культурі та доходило врешті до точки про трактат переяславський. На сім пункті голоси підвищувалися, очі горіли, щоки паленіли і змагачі росходилися з виразним почуттям національного антаґонізму, що вибухало й посилювалося знову з найменчого приводу. Характерно, що в тих змаганнях все частіше й більше приймали участь по українській стороні і ті „самоотверженные малороссы“, рекомендовані перші учні, за яких благонадійність семинарські начальства ручалися твердо; приборкане штучно національне почуття відживало від грубого дотику націоналістичної нетерпимости та зоолоґичних апетитів.

Серед моїх товаришів-москалів були ріжні типи. Найбільш поширений тип — з росперезаною націоналістичною псіхолоґією, що руба ставили на кожному кроці „права Россіи“, „русскіе интересы“ і висували усюди свій „русскій патріотизм“. В мій час такими були найбільше — володимирці, яких взагалі було в київській академії багато, і почували вони себе тут твердо, бо в правлячих верхах академії з давнього часу перемагав елемент володимирський (професорі — Певницький, Потехин, Покровський та ин.).

Москалів викликали в київську академію в найбільшій кількості, і, приїхавши сюди, попадали вони під опіку й протекцію своїх численних і впливових земляків, в тій тепличній атмосфері проходили науку і частенько залишались при академії в якості професорських стипендіятів — кандидатів на професорів, все збільшуючи собою московський елемент в професорському складі.

Серед моїх товаришів було таких два типи. Один, П-й, — самовпевнений тупиця, надзвичайно працьовитий і як раз в ділянці, найменче для нього відповідній, — у філософії. Се було втілення людського курьозу, і товариші часто і злісно над ним глузували, завдаючи йому з поважним виглядом складні, по суті комічні, запитання, на які він відповідав з такою самовпевненою серйозністю, що слухачі врешті вибухали нестриманим сміхом. Але сей покривджений анахорет науки був людиною по суті добродушною і викликав лише живий жаль до себе своїми безнадійними зусиллями забратися на так чужі для нього верхи філософської думки. Инший тип уявляв з себе земляк його І-в. Се людина чисто практичного складу, — не заносився у філософію, але, навпаки, з головою впірнав у практику життя, до якого підходив з свідомістю тої сили, що її надавали йому і земляцька сприятливість в верхах академії, і — головно — національна упривилейованість перед „хахлами“.

Національний антаґонізм вибухав з кожного, найдрібнішого, приводу. Памятаю такий випадок, курйозний по суті, але гидкий націоналістично-поліційним його трактуванням. Одного разу студент-москаль пішов стригтися до парикмахера, що мав своє підприємство в манастирському будинкові і звичайно обслужував студентів. Стригшися чи голючись, роспочав він з парикмахером розмову на улюблений мотив „великороссов“ та „малороссов“ Парикмахер показався гарячим українським патріотом і свої зауваження допровадив до остаточного політичного висновку — оддїлення України од Московщини. З сього приводу московський патріот підняв таку бучу, що ледве вдалося стримати його од тих формальних кроків, на які він був готовий. В инших випадках, — звичайно, по національно-політичних змаганнях, — справа звичайно обмежувалася практичним зауваженням: „вот если бы о таких ваших словах довести до свѣдѣнія кого слѣдует“.

Були серед моїх товаришів і кілька білорусів, серед них Л-й та З-в, — обидва, здається, вже небіжчики, останній — напевно. Добрі товариші, — особливо останній, „душа-чоловік“, „не дурак“ випити, — вони залишали тяжке враження своєю повною безідейністю. Зокрема національні інтереси їх зовсім не обходили, — спроби розбурхати їх в сьому напрямі були безуспішні. Се були типові наші „бідні родичі“, що часто в дальшому життю наражали на зауваження з ворожого боку: „отже бачите, — білоруси не домагаються, а ви“...

Незрівнано вище з сього погляду стояли грузини, — правда, не на мойому курсі, а на инших. У мене з грузинами взагалі були добрі відносини, що завязалися ще під час мого перебування в Тифлісі. Найбільш у близьких я був відносинах з Чоговадзе, — розумною,

працьовитою людиною, щирим патріотом. Він мене знайомив не тільки з минулим і сучасним грузинським національним рухом, але й з новинами грузинської літератури. Де-які з тих творів головно він переклав мені дослівно, і я подавав їх в українському перекладі в „Правді“ та „Літературно-Науковому Вістнику“, — в першій, памятаю, умістив я, крім поезій, загальний начерк історії та літератури грузинських, переклад сильного оповідання О. Казбека „Ніна“. Взагалі розмови з сею суголосною що-до громадських настроїв людиною завдавали мені великого задоволення. З инших грузинів я був знайомий з Цінцадзе (після — кандидат на католікоса грузинської церкви).

Моїм товаришем по курсу був грузин князь Давид А-дзе. Людина вдачі рахманної, але здібностей обмежених, А-дзе вступив до академії вже по скінченню університету, з гідністю кандидата прав. Як він міг скінчити університет, се було незрозуміло, бо його відповіді на іспитах в академії мали здебільшого характер анекдотичний. Людина глибоко релігійна, А-дзе підклоняв церковному чинникові всі инші інтереси до повної їх неґації і зокрема свої національні погляди скеровував по лінії церковно-російських інтенцій. Ще в академії стояв він осторонь од товаришів-грузинів, а в дальшому життю довелося йому на національно-грузинському ґрунті зазнати великих прикростей. В першу російську революцію, 1905-1906 р., коли національне чуття кавказьких народів досягло великого піднесення, А-дзе (який ще в академії постригся в чернецтво), був єпископом сухумським; його стосунки з національно-настроєною грузинською паствою своєю прийняли о-стільки гострий характер, що йому виголено було половину голови з половиною бороди. За ті неприємності став він архиєпископом таврицьким і на сьому становищу й помер, замучений большевиками. До сього А-дзе, коли він був ректором тифліської семинарії, удався я в справі С. В. Петлюри, як його було виключено з полтавської семинарії за українську демонстрацію, але ректор не міг нічого зробити з огляду на убійчу „революційну“ характеристику Симона Васильовича з боку полтавського духовного начальства.

Крім світських студентів, були в Академії студенти і в духовному сані. Здебільшого се були удівці-священики, яким, по страті дружини, залишався натуральний шлях у чернецтво. В академії і на прийомних іспитах, і в дальшому проходженню науки — роблено їм найбільші пільги, бо се були елементи, що вже певно мали піти шляхом духовної карєри. Звичайно вони по двох-трьох роках перебування в академії приймали чернецтво, по скінченню діставали видатні адміністративні посади в духовних школах та більш чи менш скоро (в залежності од особистої спритности) досягали вищого щабля духовної карєри — архиєрейства. Духовні студенти, священики та ченці, жили в інтернаті ізольовано од инших студентів, на верхньому поверху, поруч з студенськими дортуарами, акуратно

відвідували церковну службу і навіть, по черзі, брали участь у тій службі. Решта студентів теж обовязана була ходити до брацької церкви. — тут для сього було з правого боку одгорожено місце, — але студенти виконували сей обовязок досить недбало. Щоб не дратувати старенького ректора єпископа Сильвестра, що був майже сліпий, спеціяльно для нього уладжували студенти таку фікцію. Коли він на всенощній службі ходив кругом по церкві кадити і переходив через студенську загороду, присутні студенти ставали по його шляху шпалєрами, і старенький єпископ дуже тішився з пильности студентів до дому Божого, бо бачив лише ближчі постаті та не добачав порожнього місця за ними. Сей спосіб о-стільки став побутовим явищем, що виконувано його кожного разу автоматично, без попередньої умови та без найменчого глуму.

Серед моїх товаришів був священик з Волині Антоній Вишневський. Се була добродушна, товариська людина, що не одмовлялася, в противність більшості рясоносців, з товаришами добру остроумну бесіду за чаркою провадити, — розуміється, без чогось зайвого. Здається, на третьому курсі він прийняв чернецтво, з іменем Агапіта, і був після архиєпископом катеринославським. На сім його становищі доля звела мене з ним — р. 1918-го, під час третього т. зв. всеукраїнського церковного собору. Серед маси тодішніх архиєреїв — і з українських єпархій, і втікачів з Московщини — знайшов я, як тодішній міністр ісповідань, дуже небагато осіб, що поводилися з особистою та національною гідністю, — і серед них був Агапіт, архиєп. Юрій (Ярошевський, — після митрополіт автокефальної церкви в Польщі). Між иншим на моє запрошення тоді архиєпископ Агапіт Вишневський правив службу в Софійському соборі з приводу приходу Директорії в Київ та урочисто зустрічав Директорію на Софійській площі. Архиєп. Агапіта призначено було членом Синоду Автокефальної Української церкви, але фактичної участи в Синоді він не брав; він залишився в своїй єпархії під большевицькою владою і передчасно помер тут од тифу

Серед духовних студентів попадалися типи бузувірної вдачі, — такий був о. Йона, орловець. Се було наче життьове повторення роскольницького протопопа Авакума. Риґоризм свій у сфері церковній та національній доводив він до найвищої міри нетерпимости, — аж робило се просто неповажне враження. Якось випало так, що наші місця в їдальні під час обіду припали в сусідній близькості: по однім боці він, по другім я з ближчими товаришами — українцями. Треба було бачити, з якою злісною увагою прислухався він до розмов наших, а часом ми навмисне заводили розмови дуже скоромні з погляду національної та церковної політики. Бувало Авакум наш не видержував та вибухав палкими репліками, що містили в собі квінт-есенції московської національної та церковної зарозумілости. Врешті таки не видержав і знайшов собі инше місце, позбавивши нас досить сумнівної розваги.

Всі священики-студенти врешті приймали чернецтво, як необхідний ступінь духовної карєри. Приймала чернецтво і певна кіль-

кість (один-два на курсі) світських студентів — одні з переконання, другі для карєри. Се була лабораторія ченців-адміністраторів, що опанували церковним життям і провадили його в напрямі далеких од живого життя чернецьких інтенцій. Карєрне „учене чернецтво“ на послузі у самодержавної влади — се та ґанґрена церковного життя в колишній Росії, що те життя розїдала й убивала та у значній мірі привела до нинішніх ексцесів большевицького богоборчества. Явище се — чернецька адміністрація — не відповідає, навіть перечить справжньому духові церкви. Одно з провідних соборних правил вимагає, щоб єпископ, перейшовши у чернецький стан, тратив єпископство; отже церква ясно сим означила свій погляд, що чернець, виконуючи свою обітницю, не може втручатися в инші духовно-адміністративні справи, крім справ свого манастиря. В церкві ж російській стало звичаєм, що чернецтво — се переходовий ступінь до архиєрейства, — винятків з того за останні двісті літ можна нарахувати менш десятка, і коли б твердо стояти на грунті каноничному, то всю вищу ієрархію церковну за той час належало б позбавити її гідности... Але ся чернеча армія церковних адміністраторів потрібна була в інтересах противного духові православної церкви цезаропапизму, що використовував ту дісціпліновану армію для своїх цілей, од інтересів церкви далеких.

Чернецтво давало відповідну стихію натурам карєрним і властолюбним, а ще більше було шкідливе для натур, настроєних ідеалістично, що в умовах чернечої адміністрації ламалися, псувалися і навіть доходили до верхів однолюдного фанатизму. Инакше й не могло бути, коли взяти на увагу, що який-небудь 25-літній чернець зараз з шкільної лави діставав до своїх рук провід в духовній школі над сотнями людей — учителів та учнів, у 30 літ ставав керманичем найвищої духовної школи або цілої єпархії з її ріжнородним та складним життям, що вимагало перш за все знання того життя, життьового досвіду; а той керманич, захоплений своїми схоластичними планами, фанатично переводив свої власні зарозумілі плани та своїми ж зарозумілими методами.

Ось одна ілюстрація того, що на моїх очах відбулося. Серед моїх товаришів був один рязанець, З-н, людина високих здібностей розумових (вступив до академії першим по списку) і надзвичайно лагідної вдачі. З великим моральним задоволенням провадив я часто розмови на засадничі теми з сею криштально-чистою людиною. Глибоко релігійний, він вже на другому курсі прийшов до рішення постригтися в ченці. З того приводу мав я з ним довгу — щиру і гарячу — розмову. Я вказував йому, на який небезпечний для себе шлях він вступає, — чернецтво висушить і зламає його вдачу, оберне його у фанатичну зброю для сторонніх, чужих фантомів. Він, не одкидаючи моєї характеристики сучасного ученого чернецтва, запевняв мене, що присвятить життя своє праці якраз в иншому напрямі — в дусі еванґельських заповітів Христа, в дусі людського трактування обєктів своєї майбутньої влади. І він таки постригся та в час свого дальшого перебування в академії залишився такою ж,

як і раніше, рахманною і культурною людиною. По скінченню академії він зразу дістав високу посаду — спершу смотрителя нижчої духовної школи, а щось через рік — інспектора київської семинарії, що містила в своїх стінах щось біля 600 учнів. В перші роки, по скінченню академії, я теж жив у Київі, і педаґоґічна діяльність Ф. З-на, тепер ієромонаха Ф-та, проходила у мене на очах. Поставивши собі цілю „поправити“ „попсовану“ молодь, він ішов до своєї цілі методами, що і в старому дисциплінарному батальоні ледве чи були б допустимі.

Невинні по суті вибрики молодого віку трактував він, як тяжкі злочини, і карав немилосердно, не зважаючи ні на що. Чернеча педаґоґія скінчилася врешті сумно: один з учнів, до одчаю доведений жорстокою карою — звільненням за якусь не таку вже тяжку провину, проткнув свого педаґоґа кинжалом. Був суд, молоде життя злочинця зруйновано, Ф-т позбавився здоровля та, по такому яскравому експерименті, і карєри. Дістав він призначення по службі відповідне в його настроях, — посаду духовного цензора в Петербурзі. В справах його компетенції я мав тут з ним діло, здобуваючи дозвіл на українські брошури. Мої заходи в сім напрямі були марні. До якої ненатуральної міри розбещення може дійти чернеча фантазія, можна бачити з того, що він заборонив одну мою працю і для російського журналу — статтю про звичаї у вечір св. Андрія на Україні. Заборону свою пояснював він тим, що в той вечір, як і взагалі на вечерницях, — йому так казали, — відбуваються „незаконныя сожительства“ між молоддю; отже хоч у моїй статті про те не говориться, але взагалі дозволом моєї статті він не може бодай в якій мірі сприяти тим незаконним сходинам... Говорилося се в таким несамовитим огнем в очах, що викривав очевидний псіхоз на тлі буйної чернечої фантазії.

Отакі скутки мали найкращі наміри, переведені через горно звичайної карєри „ученого чернецтва“.

ПРОФЕСУРА.

Торкаючись професорського складу, почну із згадуваного вгорі Івана Королькова, що з інспекторством сполучав професорство, — читав грецьку мову, — але за довгий час свого професорування написав дві „учені“ праці: склав покажчик за 25 літ статей наукового академічного орґану „Труды Кіевской Духовной Академіи“ та написав спомини про одного з ректорів академії. Людина надзвичайно обмежена, мав єдиний природній талан — шпиґунський. В найбільш невинній розмові старався заплутати студента, аби од нього що-небудь вивідати, але вся хитра його дипломатія була надто наївна, а вся педаґоґічна система вражала своєю недоцільністю і просто таки глупотою. От хочби взяти згадану вгорі процедуру запізненого повороту студентів до інтернату. Для чого було заводити ту комедію, що трівала десятки літ, була всьому Київу добре відома і нікого не могла одурити, — навіть того вищого начальства, для якого проробляласся? Кожний приїзжий новий студент виконував ту негідну процедуру, як місцевий звичай київської академії, добродушно глузуючи над хитрою системою „Ваньки,“ але як він і задумувався над сим поважніше, то так само не міг не виконувати, бо „Ванька“ підпирав чинність своєї системи терором неґативної кваліфікації, а чого була варта така кваліфікація в духовному світі, — про се оповім далій. Негідність тої педаґоґії провадила, між иншим, до того, що в справу вплутувалося, в якості шпиґа, академічного швейцара, од якого таким чином залежала кваліфікація духовних педаґоґів та майбутніх „князів церкви“.

Що-далій дісціплінарна система Королькова все більше душила студентів, які не завше могли трактувати її з юмористичного погляду. Інспекторові реґулярно били вікна під час т. зв. „ґенеральних випивок“, але се не помагало. Прийшло врешті до вибуху, що знищив не тільки „Ванькову систему“, але й самого Ваньку, як інспектора.

Москва згоріла од лойової свічки, — так і тут справа повстала з дрібниці. Почали студентів недобре годувати. Говорилося, що економ академії користується особливою протекцією інспектора, і той йому потурає. Останнє довести було трудно, але недобру якість академічного живлення доводити не було потреби. Після законів економічного матеріялізму се був чинник, найбільш слушний для активізування покривджених мас. Одного разу студенти, по умові між собою, не пішли вечеряти. Вечеряли тільки духовні особи, що неприписаних

уставами постів не визнавали, та з світських студентів двоє холмщаків, рідні брати. За се один академічний піїта в своїй поемі „Голодний бунт“ заплямив їх словами:

Лиш брати Б-ки прохвости
Не поділили з нами посту!

Інспектор трохи захвилювався, почав відповідними способами вишукувати ініціяторів, але практичних наслідків для самої справи не було з того ніяких. На другий і третій день повторилося те саме. Справа виглядала вже поважніше, але інспектор певен був, що здолає задушити „бунт“ способом залякування. Скликано було адміністративний орґан академії — Правління, що прийняло раду інспектора — перевести терор в максимальному масштабі. Розраховуючи на лехкодухість людської натури, вирішено допитати по одинці кожного студента зокрема і перевести се перед грізним трибуналом в складі всього Правління (до того складу входили ректор, інспектор та ще кілька професорів). Роспочали з старшого курсу з тим очевидним розрахунком, що люде, які за кілька місяців залишають школу, не захотять наприкінці псувати собі карєру і показуватимуть на допиті в дусі, сприятливому для начальства, а инші курси вже підуть слідом за ними. Але розрахунок вийшов помилковий. По-перше, допити роблено в присутності цілого курсу; на самоті може де-хто й покривив би душею, а на очах усіх товаришів і лехкодухі примушені були до гідного поступовання; по-друге, — першим чи одним з найперших (в алфавитному порядку фамілій) відповідав студент Вільковський, — людина прямої і гарячої вдачі, — він виголосив таку філіпіку проти інспектора, таки в його присутності, що иншим залишалося вже битим шляхом іти. Справа з дрібного інциденту — голодного бунту — зразу перейшла на ґрунт ширший — поступовання інспектора взагалі. Увесь старший курс подав відомості, убійчі для останнього. Другого дня ужито було иншу тактику допитів. З огляду, що прилюдні допити провадили до сміливого поступовання, запропоновано кожному студентові дати писану відповідь; була тут, очевидно, думка, що кожний сам по собі, без контролю товаришів, буде поводитися обережніше. Але позиція четвертого курсу вплинула так, що і третій курс не відступив від неї. Дальші два курси приходили на допит з уже наперед заготовленими писаними відповідями і ті відповіді або лише переписували, або й так просто подавали. Дух вигадливости залишив Ваньку, і він, пригнічений, наосліп ішов на зустріч своїй катастрофі. Останньої не довелося довго ждати. Коли болячку прорвало, то з огляду на те, що виплило на очі, далій залишати Ваньку на становищу інспектора не було можливим. Його звільнено з інспектури, а щоб компенсувати йому матеріяльні втрати од того, призначено його настоятелем Володимирського собору.

Коли по літі ми приїхали в Київ, то застали Королькова вже в рясі, — був він священиком і професором грецької мови, але вже не інспектором. Переживав він сю втрату дуже болюче, а мені якраз довелося ту болячку подражнити. Був звичай, що студенти останнього курсу фотоґрафувалися, на спомин, з усіма професорами. Того зви-

чаю додержав і наш курс, що скінчав того року. Але повстало питання, як бути з Корольковим. Не хотіли ображати його до такої міри, щоб не запрошувати до участі в фотоґрафії, але разом не могли припустити, щоб фіґурував він на фотоґрафії в якості інспектора. Тому вирішено не брати старої його фотоґрафії, а просити, щоб сфотоґрафувався він у рясі; се й мало значити, що маємо з ним діло не як з колишнім інспектором, а лише як з нинішнім професором грецької мови. Мене обрано було заряджувати справою фотоґрафування, тож випало пертрактувати з К-м в тій делікатній справі. Поступовання його в тих переговорах було зразком найтоньшої дипломатії, — дуже він хотів, аби заманіфестовано було, що ми не цураємось його, як інспектора; але я не міг та й не хотів порушити постанови курсу. Справа скінчилася не на користь Ваньки, і се було нашою прощальною йому заплатою за все; помста була по формі дрібязкова, але фактично дуже для нього болюча.

Традиційним побутовим явищем в київській академії була т. зв. „ґенеральна випивка". На початку року, коли новачки першого курсу вступали в академічне життя, установлено було влаштовувати товариську вечірку з участю всіх студентів академії — для ознайомлення з новачками і — так би мовити — посвячення їх в стан студенський. Се був традиційний звичай, що справді сприяв зміцненню товариського життя в академії, — по „ґенеральній випивці", що маніфестувала студенську товариську єдність, якось зразу відчувалося, що розріжнені студенти окремих курсів складають одну академічну громаду. При тому, правда, де-що зайвого випивалося; коли до того двісті горлянок, у співах вправних, починали співати, то, розуміється, резонанс того співу відчувався у далеких кінцях Київа. Але ж увесь той бенкет мав по суті характер невинний і не переходив за межі академічного інтернату. Ледве чи не з часів самого Петра Могили студенти безборонно уряджали такі вводини своїх молодших товаришів, і се не порушало педаґоґічної дисципліни чи моралі. Лише аномальна педаґоґічна уява Королькова доглянула в тих товариських зборах о-стільки великий переступ, що вирішила боротися з сим явищем найрішучіше. „Ґенеральну випивку" було заборонено, і пущено в рух всю шпиґунську машину, щоб вислідити ознаки приготування до студенської урочистости та її припинити. Студенство не хотіло одмовитися од свого традиційного звичаю, і на сьому ґрунті повстав якийсь спорт боротьби між студенством та інспектурою, — хто кого переможе. Ґенеральні випивки відбувалися на протязі перших трьох місяців од початку року, — отже інспектура мала на свойому боці в тій спортовій грі певні „очка" наперед, знаючи приблизний час, коли уряджується випивка, і мобілізувала в той час усі шпиґунські засоби; але студенство проте завше перемагало, „ґенеральну випивку" улаштовувало та на знак перемоги в той вечір било вікна інспекторові.

Справляти „випивку" власне мав би перший курс, але з огляду на згадані обставини, що вимагали досвіду й практики, замісць першого курсу улаштовував її другий, — виконання традиційного

обовязку пересувалося на рік пізніше. Справа та переводилася в найбільшій дискреції.

На другому році наш курс взявся до тої справи зараз по літніх канікулах. Обрано було таємний комітет, і мені припала висока честь стати на чолі його. Комітет зібрав гроші і переводив свої приготування на протязі двох місяців, — розпорядження його послушно виконував, при потребі, кожний студент другого курсу. Головне завдання полягало в тому, щоб принести в інтернат на очах шпиґів провіянту та всякого питва стільки, щоб стало погостити дві сотні людей. Се була річ нелехка тому, що пильність інспекції та швейцара з його помічниками була напружена до найбільшої міри, — кожного, хто проходив через вестібюль, пронизували найуважливіші зори. Се був спорт, що захоплював виконавців. Головні заготовки переводилися не в день, а у вечорі — способом цілком пачкарським, через манастирську огорожу та через вікна, — ранньої осени через одкриті вікна можна було переносити багато річей непомітно навіть для тих студентів, що через їх вікна перелазилося. Заготовлявся напочатку матеріял довготрівалий — напитки, консерви, вуженина. Найтрудніше було з хлібом, бо велику кількість його треба було пронести в час найближчий до урочистості. Врешті все було готове, але про день „випивки“ не знав ніхто, крім членів комітету. В призначений день, по 10-ій годині, коли суб-інспектор спустився з рекреаційної залі в своє помешкання на першому поверху, кидалося гасло: „наверх!“ Значіння сього гасла не треба було пояснювати. З усіх кімнат студенти простували на третій поверх, „на Афон“, де в просторій умивальній кімнаті було все заготовлено для бенкету. Другий курс був на становищу господарів, — гостив товаришів і виконував складну службу охорони безпечности та санітарну. Негайно на перших двох поверхах гасилося світло і на сходах ставлено сторожу, що в темних обставинах мала завдання спускати з сходів на низ кожного члена інспекції, який насмілився б досягти Афону. І ніхто з інспектури на таку небезпеку не відважався ні сам інспектор, ні два його помічники, ніхто з академічної обслуги. Трудно було пробратись і тим студентам, що пізно повертали до дому, але, з додержанням певної процедури безпечности, врешті пробірались.

На Афоні, в тісно набитій умивальній кімнаті та в прилеглому коридорі, панувало велике оживлення, — студенти сходилися в піднесеному настрою та гуділи як бджоли. Я, як голова комітету, сказав відповідну напів-жартівливу промову та запропонував духовній особі нашого ж курсу, о. Антонієві Вишневському, поблагословити трапезу. По благословенню заходили чарки, запрацювали челюсті, полилися розмови, а врешті залунали пісні. Не стільки їджено й пито, скільки говорено й співано. Коли вперше заспівало двісті натхнених голосів, а вікна було розчинено, бо треба було того для повітря, то горожане Подолу і подільська поліція переживали кілька хвилин трівоги; але, призвичаєні до того з року на рік, кияне скоро заспокоювались: „Ага, в академії „ґенеральна випивка!“ та починали прислухуватися до зовсім непоганого та ще й даремного концерту.

Співали справді гарно, — і серед нічної тиші спів той могутніми хвилями лунав аж до ранку. В перервах співу виголошувалися промови, академічні пїїти читали свої поезії, здебільшого присвячені урочистій події. Особливо визначався дотепними віршами студент Щукин, — з його численних поезій запамятався мені його гарячий заклик веселитися та співати, щоб було чути — „од Афона аж до швейцара Аґафона“.

Світало. Од безсонної ночі, од натурального і штучно піднесеного настрою потомлені, студенти почали росходитись, — одні самотужки, инші — „з поведенієм“, товариші вели їх, а де-кого треба було таки на руках розносити. Праця санітарного відділу була не лехка і справді відповідальна. Треба було знищити всі сліди бенкету, приховати посуд та рештки їжи й питва, а головно привести до порядку тих, хто особливо потрудився коло чарки. Річ у тому, що ранком — єдиний раз в року — інспекція уважно обходила дортуари, чи не застукає там заспаних по орґії студентів, — то був би матеріял для слідства й кари. Тож треба було за всяку ціну не допустити до сього. На поготові були випробовані спеціялістами краплі, а найбільше вживано нашатирний спірт: при потребі пів шклянки міцної нашатирної мікстури, на яку не одважився б може жаден фармацевт на світі, ставило на ноги у випадках, здавалося б, безнадійних. Але два випадки були такі, що всі наші медично-санітарні зусилля були для них безуспішні; ті „мертві тіла“ на руках манівцями однесено було до академічного шпиталю; академічний фельдшер Василь Панчоха був у курсі справи, додержував конспірації, тим більше, що через рештки вчорашнього бенкету сам прилучався до участі в справі. А тим часом санітари ще загодя до часу ранішньої молитви обходили спочивальні, будили й активно піднімали тих, хто ще спав би солодко. Ніколи за цілий рік рекреаційна заля не бачила такої фреквенції на молитві, як того ранку, а інспекторські пошукування живої офіри по дортуарах успіху не мали. Тож залишалося інспекторові тихцем засклити вікна, що постраждали під час нічної вилазки якихсь гарячих партизанів.

Традиція „ґенеральних випивок“ помітно вже відживала свій вік, але держалася головно тому, що студенство не хотіло уступати, щоб не показатися, що переможене Корольковим. І в перший рік по його інспекторстві — „ґенеральної випивки“ вже не було. Новий інспектор просто звернувся до студентів з проханням не улаштовувати тих випивок, і студенство, не змагаючись, послухалося.

Новим інспектором після Королькова став у нас так само професор академії Михайло Ковальницький. Родом волиняк, замолоду, видно, дуже здатний, він за перших років свого професорства встиг скласти добрі лекції з історії християнської церкви та на тому й заговів що-до наукової праці. Четверть віку після того він тільки й займався тим, що грав на білярді в ресторані Летецького на Подолі, разом з своїм приятелем і колеґою — досить обмеженим професором Конст. Поповим, живучи таким чином за рахунок попередньо наукової праці. По-за тою компілятивною працею складання лекцій

самостійної наукової роботи не позоставив він по собі ні одної. Вже на схилі своєї професорської карєри, вплутався він у наукову полєміку з професором київського університету Юліяном Кулаковським з приводу публічної лєкції того про переслідування перших християн („Христіанская церковь и римскій закон"). Сей учений кинув у згаданій лєкції думку, яка дуже ослаблювала дотеперішній погляд що-до інтенсивности репресій римського правительства проти християн. На ту публічну лєкцію Ковальницький розмахнувся, як з гармати на горобця, цілою дисертацією, що оперувала застарілими, непереконуючими даними, які автор навіть не розумів належно через недобре знання німецької мови, приперчив свою працю важкими семинарськими дотепами та виявив жалюгідну невправність наукового думання. Ученому опонентові Ковальницького не трудно було в короткій відповіді викрити наукове його убозтво, і весь той інцидент справив великий конфуз у всіх кругах київської академії, — не відчував того лише самовпевнений „виновник торжества".

От на сю особу впала місія рятувати академію, коли випустив з своїх рук стерно виховання Корольков. За тим рятунком звернувся до Ковальницького, ще коли він вправлявся у Лєтецького, ректор академії, єпископ Сильвестр Малєванський, очевидно, сподіваючись, що прийшов нарешті час, коли той виправдає надії, які покладалися на його замолоду. Певний, що тільки він може врятувати справу, та бачучи, що карієра його в світському становищі вже завершена, Ковальницький прийняв на себе ту місію, прийняв разом чернецтво (з іменем Димитрія) та сан архимандрита, як переходовий місток до єпископату з його високими гонорами.

Новий інспектор обняв посаду в час перебування мого на четвертому курсі, і я був свідком перших його кроків в нових обовязках.

Ті перші кроки викликали співчуття до його. Скасовано було систему злодійського перелізання через вікна та швейцарського контролю, — студенти, як усі порядні люде на світі, почали ходити через двері — вдень і вночі. З відносин між інспектором і студенством усунуто було постійний елємент слідчого допиту. Памятаючи ускладнення, що випливають з голодного бунту, новий інспектор поліпшив живлення студентів. Але замісць старої, запровадив він свою нову педаґоґічну систему, що видалася студентам гіршою за попередню. Його завданням стало „подтягнуть" студентів, і те підтягування провадив він способами, що змінили відношення студенства і викликали навіть відразу до його. Дуже ретельно взявся він впроваджувати установлену тоді форму студенського одягу — з блискучими ґудзиками і т. ин., через що сам інспектор називав студентів „мої кадетики" і відповідно тому студентів трактував справді, як „кадетиків". Самовпевнену, надуту постать інспектора можна було зустрінути на кожному кроці, і всюди й завше заходився він „впливати" довгими та надзвичайно нудними розмовами. Нехіть до того з боку студентів ображала його пиху, — звідси все більше посилювалося в йому підозріле і вороже ставлення до студентів, а студенти платили йому тим самим. Для зясування тої атмосфери, в якій стабілізувалися

відносини між студентами та новим інспектором, може служити факт „атентату“ на його. Одного вечора, коли інспектор сидів у свойому помешканню, хтось у нього стрілив через вікно з академічного двору. Стріл був без наслідків для життя й здоровля педаґоґа, і скоро про сю подію забули. Але, як виявилося, не забула про се сама офіра невдалого замаху. Щось через два місяці потому появляється в інтернаті урочиста компанія — інспектор з членами академічного правління в супроводі сторожів, простуючи до студенського дортуару, а там — безпосереднє до ліжка студента Базарянинова, піднімають матрац і знаходять там надірвану з рукава цицову сорочку. Звідти увесь похід простує до ґардеробної кімнати, одчиняє підобраним ключем шухляду того самого студента і знаходить там чобіт без вушка. Тоді інспектор, як престідіжітатор перед захопленою публікою, виймає з кишені своєї ряси „рогатку“, — пристрій з деревяних вилок, до яких привязано ґумову бинду; такими рогатками хлопчаки стріляють один в одного, навіть вибиваючи часом очі. Рухами престідіжітатора інспектор наочно доводить, що вушко від чобота та шмат від сорочки студента Б-ва стали за матеріял, яким ґумову бинду привязано до вилок рогатки. Затим виймається з тої ж кишені кругла металічна куля. Пояснюється, що рогатку знайдено під вікном після атентату, а кулю — в кімнаті інспектора. Захоплені глядачі ясно уявляють собі всю картину атентату, — як студент Б-в вистрілив з рогатки через вікно в інспектора і як куля, пробивши вікно, загрожувала залишити певний зовнішній слід на рясофорній особі інспектора, як нарешті атентатчик утікав, загубивши зброю. Інцидент з викриттям злочину в стилю Лекока чи Шерлока Холмса зробив велике враження на студентів, та не посилив поваги й симпатії їх до свого вихователя. Сей останній показався людиною дуже здібною, але не на свойому місці.

Активну ролю в адмініструванні академією грав інспектор, бо ректор, єп. Сильвестр Малеванський, не був людиною активною. Людина учена, автор пятитомового класичного наукового твору — системи православної доґматики, яку він обробив на нових історичних основах, він осторонь стояв од практичного життя. Мимо того, що був він майже сліпий, заїкуватий та не вимовляв більшої частини букв алфавиту, — а се дуже утрудняло йому практичні зносини з людьми, — він був якось заляканий і губився в справах, що до них могло мати якесь відношення вище начальство. Належав він до покоління, що в його час відбулася в Росії ліквідація ліберальних громадських настроїв, і се, очевидно, відбилося на психоло́ґії його на все дальше життя. Тому був він якийсь намаханий, підлягав впливам найближчої з свого оточення людини — чергового інспектора. З роду українець (волиняк), він ніколи не зраджував чим-небудь навні свого національного походження, — традиційна українська школа ніколи за часу його ректорування не мала найменшої української закраски, що походила б з його ініціятиви, хіба що сприяв він зоставленню при академії своїх земляків-волиняків. Коли ж ходило про українську справу з характером національним, то се наводило на його невимовний жах.

Приводом до такого жаху довелося мені послужити. Бувши на третьому курсі, дістав я з дому повідомлення, що батько небезпечно хорий на запалення легенів. Я вирішив негайно їхати і за відпускою пішов до ректора. Вислухавши мене та задовольнивши моє прохання, ректор, коли я вже хотів прощатися, підійшов до дверей, замкнув їх щільно та ще й поткнувся у два кутки, — чи не має там кого. Тоді повернувся до мене та приглушивши голос так, що я ледве — та й не все — міг розібрати, почав мені ректор оповідати, що з жандармського управління його довірочно повідомили, що я і Липківський провадимо українофільським гуртком в семинарії. Оповідаючи про се з переляканим виразом в очах та з особливим жахом вимовляючи слово „жандарми", ся стероризована людина — дуже характерно! — повторювала кілька раз про потребу обережности, але ні разу не кинула мені начальничого наказу покинути справу. Може то було моє субєктивне враження, але в тоні його, бодай і дуже захвильованому небезпечністю події, я відчув з боку сеї засухареної людини якесь моральне співчуття до української справи. Се підтверджується для мене й тим, що ректор, видимо, не поділився своїми відомостями навіть з інспектором, бо, розмовляючи потому при відїзді з Корольковим, я не відчув найменшого в його тоні нюансу, що зрадив би його поінформованість в даній справі. Може й так, — може в старечій душі забреніли якісь відгуки далеких молодих літ. Але потому в аналоґічній справі зо мною ж, — як оповім про те далій, — єп. Сильвестр поставився зовсім формально.

Як я вже згадував, професорська корпорація київської академії складалася з переважної кількости володимирців, — за ними по черзі були волиняки, насаджені головно єп. Сильвестром.

Патріярхом володимирців у київській академії був Василь Певницький, професор ґомілєтики — науки про проповідь. Хороший, як людина, се був переконаний та непоборимий схоластик і реакціонер у всякій справі, за яку брався. Своїми схоластичними, застарілими методами, які проповідував він пів століття з академічної кафедри, він убив живу проповідь на Україні, і до того змертвілу завдяки нерідній для населення мові, на якій вона провадилася; в тій схоластичній системі не могло й натяку бути про національну форму проповіди на території, де знаходилася висока духовна школа. Коли піднімалася справа реформи застарілих духовних академій, Певницький виступав гарячим противником реформи, обороняючи тодішній нежиттєвий їх характтер. І з голосом Певницького дуже рахувалися з огляду на високі моральні якості його особи.

Другий старий, навіть ще старший, представник володимирської плеяди — проф. Поспєхов. Читав психоло́гію — теж майже півстоліття, і за мого часу дочитував її вже в останнє. Трудно було припустити, щоб коли-небудь се був добрий професор, — та й сліду по собі не залишив він у науці ніякого. Памятаю, на його лекцію про психоло́гічну ріжницю між чоловіком і жінкою сходилася що-року слухати ціла академія, — звичайно пустісінькі на його викладах лавки авдиторії бували під час тої єдиної екстраваґантної лекції переповнені

по-над міру. Але той винятковий інтерес не мав під собою ґрунту наукового, а походив з курйозних і пікантних зауважень професора, який сходив чи вже й зійшов до прострації.

Решта володимирців нічим не визначалася, — просто тягли один одного з мотивів земляцтва.

З гуртка волиняків справжню наукову силу, крім єп. Сильвестра, уявляв Яким Олесницький, учений гебраїст та автор монографії про Палестину. Се була дуже мяхка, делікатна людина, що з головою впірнула у свою суху науку, і студенти досить несумлінно використовували його добрість. Брат Якима Маркелин читав моральне богословіє, — читав живо та інтересно, безстороннє знайомлючи студентів з новими науковими теоріями в даній ділянці. Се ставало приводом для прикрих нагінок на нього. Памятаю, як на іспиті з науки морального богословія, на мойому курсі, асистент реакціонер проф. Ястребов знущався над Маркелином Олесницьким з приводу відповідів студентів, злісно підкреслюючи „ліберальний“ характер тих відповідів. Врешті таки йзїли Маркелина.

Оригінальною на київському обрію фіґурою був теж волиняк проф. Степан Сольський. Читав він святе письмо Нового Заповіту. Говорячи про переклади св. письма, зазначав, що мова українська не відповідає поважному характерові письма святого. Перекладів українських, очевидно, не знав, як і взагалі наукою не інтересувався, бо багато років був мійським головою у Київі.

„Исторію русской церкви“, що обєднувала в собі і історію церкви української, читав проф. Іван Малишевський, з походження, здається, білорус. Людину сю наче сплетено було з найкращих почувань, — з тої позиції був він щирим патріотом російським і в тому дусі викладав свою дисципліну та — головно — писав на замовлення потріотичних установ патріотичні популярні брошури. Знання мав він великі, але се був архив багатих історичних відомостей, не систематизованих в одному історично-філософічному фокусі. Після своєї дисертації про антіохійського патріярха Мелетія Піґаса, що має певний інтерес і для історії української церкви, він вже не дав нічого, — якраз тому, що бракувало своєї провідної думки. Часто буває, що людина найбільш кохається в тому, чого не має, і проф. Малишевський надзвичайно інтересувався на іспитах питаннями філософськими. Коли він бував членом іспитової комісії на іспиті з метафізики у проф. Петра Ліницького, що весь жив у сфері свого туманного філософствування, мало ким зрозумілий, то се було чистою карою для екзаменатора. Про перебіг тих іспитів ходили цілі леґенди, — на мойому курсі серед кількох комічних сцен іспитових, найбільш траґікомічним був іспит — з метафізики ж — згаданого угорі студента-ченця Димитрія А-дзе. Се був, як я вже згадував, студент слабенький, і в нетрах філософії орієнтувався він дуже непевно. Перший в списку в порядку алфавитному, він витяг і перший білет. Мав надію розглянутися в конспекті, де було найпотрібніше понадписуване, але не встиг витягти того маґічного конспекту з широкого рукава своєї ряси, аж Малишевський уже атакує його. Як людина

церковно-побожна, робив він се з повагою та з поваги до духовного чину.

— От, — каже, — як Господь сприяє своїм обранцям: перший білет маєте, отче Димитріє. А ну, що там таке, — заінтересувався він, заглядаючи в свій конспект. — Ага, „основна філософська наука". Гм, інтересно, дуже інтересно. Яка ж то основна філософська наука? Скажіть, скажіть, о. Димитріє!

— Основна філософська наука, — механічно тягне той, все ще не орієнтуючись у свойому манускрипті, — основна філософська наука...

— Ну, от-от та сама, що ви хочете сказати, — помагає йому благенький професор. — Ота сама, кажіть сміливо, о. Димитріє!

— Основна філософська наука, — знов починає той, стараючись бодай одним оком у свій красномовний конспект глянути.

— Так ото, ви не вагайтеся, адже добре знаєте, яка ж то основна філософська наука?

— Основна філософська наука єсть... філософія.

— Отже давно було так сказати, чого ж ви, о. Димитріє, вагалися. Се ж всякий мусить розуміти, що основною філософською наукою мусить бути філософія. Правда, Петре Івановичу? — звертається він до екзаменатора.

Філософ скривився та не покривив душею:

— Якже ж може бути філософія основною філософською наукою? Се ж масло масляне, філософія і єсть філософія.

— Якже ж се ви так, о. Димитріє? — зразу міняє фронт Малишевський, — філософія ж єсть філософія, не може бути сама для себе основною наукою. Та ви подумайте, — потішає він щиренько. — Напевно знаєте.

— Основна філософська наука... — доходить о. Димитрій до повного роспачу, — основна філософська наука...

— Так, так, ото вона і єсть, — заохочує старий. — Кажіть сміливо.

— Основна філософська наука єсть... логіка!

— Отож зразу було так, — похваляє Малишевський. Розуміється, логіка, бо щоб мислити філософічно, треба найперше мислити логічно. Адже ж так, Петре Івановичу?

— Логіка, — знов кривиться той, — наука формальна, а основою філософії мусить бути наука, що трактує про зміст всього сущого.

— Отже бачите, о. Димитріє, — щиро докоряє Малишевський. — Хіба ж може бути логіка, наука формальна, основною філософською наукою? Та та ж наука мусить самі основи подавати! Ні, отче Димитріє, ви добре подумайте. То ж справді, дуже інтересна річ, яка ото основна філософська наука? — питає до краю заінтриґований асистент. — Мусить бути ще якась наука.

Спробував о. Димитрій ще покликатись на психологію, та не пощастило так само. Аж нарешті сам екзаменатор змилосердився та задовольнив гаряче заінтересовання старенького, пояснивши, що основна філософська наука се — та сама метафізика, з якої іспит держиться.

— Якже ж се ви, о. Димитріє, такої простої речі не знали, — адже ви держите іспит з метафізики! — докоряє знову Малишевський. — А інтересно, дуже інтересно! — додає він з захопленням.

Добродушний і наївний, Малишевський часом з найкращим наміром приводив до скутків прикрих. Мене особисто, бажаючи добром прислужитися, утяг він у прикру історію, — але про се — далій.

Історію цивільну читав Волод. Завитнєвич, автор надійної маґістерської дисертації про знамениту памятку українського полемічного письменства „Палінодію“ Захарія Копистенського. Тих надій він не виправдав — і взагалі, і в ділянці українознавства зокрема. Вдався в якесь містичне славянофільство, захопився Хомяковим та й росплився у тому безбережному славянському морі, що було на ділі вузько обмежене московськими берегами. Пробував займатися археологією, та, піддавшися на провокацію конкурента, знайшов кістяк крокодила на берегах Припяти і став обєктом юмористичних анекдотів та ілюстрацій. Але читав історію живо, інтересно, без того специфічного московського „душка“, що став обовязковим в курсах „русской“ історії. Спинявся на федеративних поглядах Костомарова і взагалі покликався на Костомарова часто. Се будило думку майбутніх педаґоґів, що з семинарських підручників Іловайського нічого такого не знали.

Річ дуже знаменна, що в старій українській школі, в осередку України, що мала свою багату історію й культуру, не було дисциплін з ділянки українознавства. В цьому найвиразніше виявлялася традиційна тактика російського правительства нехтувати національними властивостями всіх народів, крім одного „державного“, убивати ті властивості спеціяльними репресіями і все підводити під один, наче б то всеросійський, на ділі московський ранжир. Аж до кінця XVIII століття київська академія була за міцну фортецю української культури і, хоч усе слабше й слабше, але все ж одбивала руїнницькі московські замахи. Коли ж упала та фортеця, коли українська церква втратила в ній головну підвалину для оборони своїх національних властивостей, тоді власне й роспочалася русифікаційна вакханалія, що мала на цілі змести всі ознаки національної культури та тим назавше унеможливити політично-державне відродження України. Тож цілком зрозуміло, що коли правительство з великими труднощами доконало винищити з київської академії національний дух її, не було йому цілі й охоти запроваджувати в програму академії таких дісціплін, що сприяли б відродженню того духа. Навпаки, настирливо запроваджувані в київську академію московські професорські сили свідомо той дух убивали, даючи — в школі на українській території — теми для наукових праць з ділянок московських, що часто вимагали пошукувань у московських архивах, коли тут під рукою нерозораним облогом лежали, гнили, розкрадалися, гинули архиви українські. До всього обставини склалися так, що І. Малишевський та В. Завітнєвич, професори-керовники дисциплінами, в яких могли бодай контрабандою проскакувати моменти українські, не мали пересвідчення що-до такої потреби. Обидва згадані професори теми українського

змісту давали для наукових праць не часто (частіше все ж давав такі теми Малишевський). Але, як говориться, жени природу у двері, вона вікном повернеться. Як що не було в академії спеціяльних дисциплін українознавчих, як що суголосні до того дисципліни були малоплідні з сього погляду, то знайшлися серед професорів київської академії такі, що інтересувалися українознавством поза своїми дисциплінами, які не мали звязку з ними. Такими професорами були: Федір Іванович Титов, Степан Тимофієвич Голубєв та Микола Іванович Петров, — усі москалі. Кожний з них не однаково підходив до тої праці з огляду ідеологічного, неоднаково, порівнюючи, була їх праця цінною з огляду наукового, але взагалі то була праця, корисна для українознавства.

Федір Титов, родом з Курщини, священик церкви св. Андрія, читав у київській академії історію загальну, а по смерті Малишевського — „русскую історію". Ні талану, ні широкого розмаху думки не було в його. Але це дуже працьовитий збірач матеріялу, старанний компілятор, що в численних працях своїх нагромаджував силу матеріялу, хоч сирового, неперетравленого, але цінного, як основа для дальших праць характеру наукового. Для історії української церкви, зокрема для історії української церковної культури, зібрав він дуже багато. Майже кожна наукова праця з цеї ділянки знаходила з його боку своєчасну й уважливу бібліографічну оцінку на сторінках академічного орґану та в „Чтеніях Общества Лѣтописца Нестора". Давав він і теми з сеї ділянки для кандидатських праць.

Спершу скромний кабінетний робітник, став потому зарозумілим політиканом українофобом на церковному полі. З увагою стежачи, по скінченню школи, за його літературними працями, що хоч просякнуті були „истинно-русским" духом, але все ж матеріяльно були цінні, я був прикро розчарований, коли доля звела мене з моїм колишнім, взагалі тоді симпатичним, професором в обставинах дуже виключних — суто-політичних. Сей учений за час, відколи я його слухав в академії, пішов у своїх реакційно-карєрних поглядах так далеко, що в час останньої війни поїхав на галицький т. зв. „юго-западный" фронт, в якості заступника головного священика армії, для оправославлення та русифікації українського уніятського духовенства. Працю його, в співробітництві з архиєп. Євлоґієм, не буде золотими літерами записано на сторінках науки. Систематичне переселення галицьких священиків на Сибір (в політику воно не втручалося, — ніяких доказів на те не було, — але було українське і не було православне), насаджування православних авантурників в рясах у звільнені таким чином уніятські парафії, — се була праця, до якої докладав рук мій колишній (та й у той час він був лише у відпусці) професор... Зустрівся я з ним уже в фінальний момент тої його праці — в Буковині р. 1917, в якості начальства прот. Титова. Будучи призначений Тимчасовим Правительством в травні р. 1917 на Комісара Буковини, дістав я в своє роспорядження і справи церковні, що їх провадив прот. Титов. На першому ж докладі, по дуже

чулому привітанню, почав він скаржитись на велике самовольство парафіян у парафіях, що перейшли в час війни з унії на православіє.

— Ви ж уявіть собі, ексцеленціє, — казав він, — самі ж вони просили дати їм православного священика, от їх автентичне прохання у сих актах... А тепер вони того православного священика, що дано їм на їх жадання, спакували на воза, вивезли за село та вивернули на полі.

Взяв я до рук ті акти і побачив з них, що православного священика парафіяне дійсно просили, але по кількох місяцях, як не стало у них і не давано їм свого. Ще за кілька місяців ті віруючі люде, можливо, просили б, щоб їм дано рабіна жидівського або мулу магометанського, бо без релігійного обходу не могли бути. Пояснив я се мойому професорові, а він наче б і не знав того...

Більш талановитим був проф. Степан Голубєв, нині небіжчик. Читав в академії історію росколу та сектярства, але ніхто його на такому фаху не знає, — здається, і сам він не памятав про нього. Яскраве свідоцтво того, як безпотрібно марнувалися сили, що мали нахил до праці в ділянці українознавства.

Роботоздатність С. Голубєва була надзвичайна. Двотомова його дисертація „Митрополит Петр Могила и его сподвижники“ назавше залишиться цінним джерелом для дослідувачів української культури, завдяки тому величезному архивному матеріялові, що вичерпаний для тої праці та в значній мірі до тої праці доданий в самих документах. Цінні його й инші праці, писані на основі архивній, особливо по історії київської академії. Досліди Голубєва над минулим України часто перехрещувалися з аналогічними працями других двох аматорів з сеї ж ділянки — Титова і Петрова, і тому між сими трьома особами завше трівали антаґоністичні сутички в життю та не переставала літературна полєміка; знов таки, — скільки б було збережено безпотрібно змарнованих зусиль, коли б кожна з сих учених сил працювала на певній ділянці, згори для неї одмежованій, на відповідній кафедрі київської високої школи. Мало хто з київських учених так багато використав архивного матеріялу, як Голубєв. Але разом з тим се був чистий хижак київських архивів. Використовуючи репутацію професора та ученого, він просочувався у всі київські архиви, і ледве який архив не зазнав його загребущої руки — чи у вигляді випозичання, чи в якому иншому вигляді. Цинік з натури, він цинічно давав студентам поради, як зручніше „використовувати“ архиви. Помешкання його було само по собі одним з цінніших архивів, а коли в тому помешканню трапилася пожежа, то скривдила вона не самого лише господаря, а й взагалі майбутніх дослідувачів українського минулого.

Талановитий учений, С. Голубєв в життю визначався найбільш яскравою, просто хоробливою реакційністю, а з погляду національного — українофобством. Журнали російських духовних академій, з самої вже своєї позиції дуже консервативні, він уважав за анархичні та остільки шкідливі, що, як сам признавався, замикав їх у шафі, щоб, боронь-Боже, син його не читав та не псувався. Так він справді

виховував та дійсно виховав свого сина, який був, ще на студенській лаві, провідником одної з найреакційніших орґанізацій — Двуглавого Орла. Про українофобські та разом і в звязку з тим моральні погляди С. Голубєва можна скласти думку хоч би з того факту, що, роздобувши якимсь способом приватний, писаний українською мовою, лист Василя Біднова, він на основі самої лише мови того листа (бо в змісті не було нічого компромітуючого) заперечував перед синодом право автора листа на доцентуру.

З професорів академії, причетних до україністики, слід ще згадати П. О. Лашкарева. Походив з Курщини і викладав церковне право. Викладав його схоластично, наражався в тім на терпкі закиди критики, але був автором кількох цінних дослідів над старовинностями Київа. З дослідів його над старовинною київською архитектурою викликали інтерес росправи його про церкву Спаса на Берестові, про рештки Успенської соборної церкви в Переяславі та ин.

З найбільшою пошаною увага кожного українця мусить спинитися на особі проф. Миколи Івановича Петрова (24. IV. 1840—5. VI. 1921), по революції — дійсного члена Української Академії Наук. З роду чистий москаль (з костромської губ.), він, оселившися на Україні, переймається інтересами народу, на землі якого жив, і присвячує йому свою літературно-наукову працю. Читав він в академії історію чужоземних літератур, але по-за цею офіціяльною дисципліною, якою власне мало інтересувався, займався він дослідженням памяток української старовини, українською літературою та історією культурного життя України, зокрема ж і особливо — історією нашої старовинної школи — київської академії. Великим наслідком праці проф. Петрова в сфері українських старовинностей був багатий церковно-археолоґічний музей при київській академії — діло виключно його рук. М. І. Петров перший написав докладну історію української літератури, — спершу старого періоду (до XIX ст.), а р. 1884 появилася його велика росправа „Очерки по исторіи украинской литературы“, що її цінність посвідчена нагородою т. зв. Уварівської премії, яку було присуджено йому російською Академією Наук. Ся праця, як перша в мало дослідженій ділянці, має певні хиби (головна з них — штучне зазначення впливів на українське письменство), але цінність і значіння її не тільки в науці історії української літератури, але й в історії українського культурного і громадського руху — величезні; в певній мірі не втратила вона значіння, навіть наукового, й до сього часу. Се перша, не принагідно, а спеціяльно й засадничо висловлена думка на українську літературну творчість в перспективі світової літератури. Один з рецензентів тогочасних писав, що проф. Петров sui generis літературний Колумб, бо завдяки йому російський читач з дивом довідувався, що на світі існують не тільки полтавські галушки, але й полтавські лірики, прозаїки, драматурги і філософи.

Заслугу М. Петрова для України не можна міряти лише тим трудом, що поніс він, як автор даної росправи. Зазнав він за неї багато прикростей, що надають його заслузі характер горожанської мужности в обороні української національної справи. Треба зауважити,

що праця М. Петрова появилася в початкову добу царювання Олександра III, коли реакційний напрям тої доби саме стабілізувався та потягав багато жертв. Нагінок зазнала київська академія, бо працю надруковано, поминувши цензуру загальну, за дозволом академічної цензури, — инакше не побачила б вона світа, зазнав і автор од Синода за непростимий гріх українофільства. Академія дістала од оберпрокурора синодального „запрос", на якій підставі вона дала дозвіл на друк книжки, що не належить ні до якої галузі богословських наук і взагалі не має відношення до наук, що викладаються в академії. Автор попав під підозріння не тільки з боку сфер духовних. З-під догляду політичного вибавився він лише після того, як написав текст до видань Батюшкова „Памятники русской старины в западном краѣ".

Найбільше ж вразили автора — на ціле його життя — не стільки ті зовнішні скорпіони, скільки ті прикрості, яких зазнав він од тодішніх критиків, що за дрібними хибами книжки (головно — тою хибою, що вгорі зазначено) не бачили ширшого її значіння. Опис історії всіх тих прикростей з приводу книжки, виготовлений р. 1918, як передмову для проєктованого видання її в українській редакції, я взяв тоді у автора і вмістив у останній книжці „Украинской Жизни" (власне вже у збірникові „Укр. Жизнь"), що вийшла того року в Київі (стаття п. з. „Історія одной книги").

Велика кількість росправ М. Петрова по історії київської академії на основі архивного матеріялу роскриває велику ролю сеї української школи в історії культури української і навіть російської. Заслуга М. Петрова перед українством збільшується ще й тим, що він не тільки сам досліджував українську минувшину, але й спонукав до того студентів. Що-року давав він для кандидатських праць кілька тем з української старовини, здебільшого таких тем, що вимагали праці в українських архивах. Сим заохочував він до роботи в сьому напрямі, і багато тих праць появилося в друку — і в академічному орґані, і окремими виданнями, складаючи певне придбання в дослідженню української минувшини.

Особа проф. М. І. Петрова була одною з найбільш поважних постатів серед студенства. Се виявилося підчас його ювілею (25 літ професури — р. 1895), коли студенство дуже тепло привітало його. Характерно, що у відповідь на се — він подарував студентам по примірникові „Очерков Украинской Литературы в XIX в".

Я був за студентського часу в добрих відносинах з М. І. Петровим, часто бував у його — і по справах літературного характеру, і просто як знайомий, добре прийнятий у його гостинній родині. На теми української культури розмовляли ми часто й багато, і ті розмови були дуже цінні для мене, даючи мені багато відомостей бібліоґрафічного та архивного характеру. Оповідав він мені й про ті болючі враження, що зазнав у свій час від української критики, — з сього боку найменше сподівався він прикростей. Одного разу, на превеликий жаль для мене, я сам спричинився для такої прикрости на його адресу. Раз прийшов я до нього під свіжим враженням його

статті, саме тоді надрукованої в юбілейному пушкінському збірникові. В тій статті він зазначав впливи Пушкіна на де-яких українських поетів, — зокрема на Шевченка. Тут він висловлював думку, що „Наймичку“ Шевченко написав під впливом поезії „Под вечер осенью ненастной“, „Варнака“ — під впливом „Братьев разбойников“ і навіть „Посланіє Шафарикові“ уважав він за наслідування Пушкінового „Клеветникам Россіи“. Розмова торкнулася і тих його домислів, і я висловив заперечення що-до їх слушности. Чи, може, я шорстко свою думку висловив, чи, певніше, дали себе відчути ремінісценції старої болячки, — М. І. Петров спалахнув і дуже схвильовано почав згадувати стару історію українських нападів на його. Врешті він сказав:

— Ви помиляєтеся. Ніколи я не думав і не говорив, що українська література, несамостійна. Але від чужих впливів не вільна ніяка, навіть найбільша, література, — і се не порушує її гідности. Те саме я думаю і про українську літературу, доказів поваги до якої дав я досить. А ви повторюєте стару помилку своїх земляків, навіть уважно моєї праці не прочитавши. От вам за те покута: нате збірник, сідайте і читайте уважно. А я піду, пройдуся і заспокоюся, а як повернуся, тоді ще поговоримо sine ira et studio. А тим часом ти, Віро, — звернувся він до своєї дочки, приготов нам повечеряти.

Я уважно перечитав статтю, залишився при своїй думці, але, очевидно, убрав ту думку в більш лагідну форму. Микола Іванович, повернувся з проходки заспокоєний, так само не запалювався з приводу моїх зауважень. Бесіда наша за вечерею прийняла свій звичайний теплий характер.

Ті теплі відносини між нами заховалися до кінця. Перенісшися до Петербургу, я кожного разу відвідував Миколу Івановича, коли бував у Київі, і кожен раз ті побачення складали мені велику приємність. Побачення моє з ним р. 1914 вже не дало мені тієї приємности, бо його хвороба очей приводила до дуже тяжких висновків. Найгірші передбачення справдилися, — перетруджені над архивними документами очі остаточно і цілковито одмовились нести службу.

Р. 1917, приїхавши до Київа, застав я М. І. Петрова у тяжкому стані, — він осліп зовсім, був на демісії і малої його пенсії зовсім йому не вистарчало навіть на скромне його життя, — при йому була, також вже хвора, дочка його Віра Миколаївна. Великим полехшенням для його було те, що по старому користувався він своєю професорською квартирою в академічному домі.

Я старався допомогти йому, чим міг. В просторому помешканню його лежало пачками багато друкованих його праць, — і більших, і менших, головно відбитків з ріжних малоприступних видань. Ті відбитки, в переважній більшості змісту українського, уявляли певну бібліографічну цінність. Склали ми з ним список того добра, і тодішні керманичі київської книгарні „Час“ М. С. Сініцький та В. К. Королів згодились купити той матеріял за добру ціну. Удалося також видавничій фірмі „Криниця“, з якою мав я ділові відносини, продати для видання в українському перекладі перероблену М. І.

Петровим історію українського письменства XVII-XVIII вв., як підручник для вищих шкіл, — гонорар за майбутнє видання М. І. почав діставати зразу, місячними ратами, що дуже йому допомагало. Але найбільшою для його допомогою стало обрання в дійсні члени Української Академії Наук. Сим обранням українське громадянство посильно сплатило свій борг заслуженому працьовникові на ниві української культури.

ПОДОРОЖІ ПО УКРАЇНІ.

За час перебування в академії життя моє в найбільш змістовних громадських моментах одбивалося більше по-за академією, — в подорожах по Україні, в участі у тодішніх українських орґанізаціях, у взаєминах з окремими українськими громадянами та в літературній праці.

Не лише з академії, але й з життя товариського в Київі тягло мене до дому, до Білоусівки, до батьків, що завше нетерпляче мене ждали, до своїх приятелів на селі, з якими навязав близькі стосунки. З особливим задоволенням їздив на свята Різдвяні. З раннього дитинства зворушливі звичаї, якими огорнено ці свята, робили на мене таке враження, що, коли наближалося Різдво, мене нестримано тягло на село. І коли пізніше переїхав я до Петербуга, то сей потяг „на ясні зорі“ різдвяних свят українського села що-разу завдавав мені нестерпимої муки; трудно було потлумити її посиленим клопотом, що мав на цілі урядити в північній столиці щось, бодай хоч трохи подібне, до святкування в обставинах рідних.

На Різдво приїздив я до батьків звичайно не сам, а з двома товаришами-приятелями Сергієм Липківським та Євгеном Червінським. Гостинні батьки мої пригортали їх, як рідних, і дуже тішилися з того молодого гамору, який звичайно піднімали ми по приїзді. Се звичайно трівало тиждень. Пустошіла хата лише в ті години, коли ми у вечорі провадили бесіди в школі, — се було що-дня. Якщо наїздили гості, — ми черги між собою додержували, а без гостей ходили до школи всі троє, даючи справді ріжнородну програму розривки для селян. Се залишало таке враження, що звичайно ще задовго до Різдва селяне питали моїх батьків, „а чи приїдуть паничі?“

Але наближався новий рік, і маму сум обіймав, бо ми по традиції, яку завели з першого року, пускалися в світи по людях. На новий рік, на Василя, були іменини у гостинного батюшки о. Василя Галаневича в с. Клебані, — з того приводу традиційно там відбувався баль з музикою, з танцями. І коли ми на новий рік по обіді виїздили на ті гостини, то звичайно на довго. Приїзд трьох молодиків-академиків вносив чимале оживлення в місцеве життя, і місцеві люде старалися використати той приїзд для розваги. Бальом у Клебані роспочинався цілий цикль балів, що поширювалися на далеку околицю. Танцювавши до ранку, ми затим висиплялися до обіду, а по обіді їхали в друге село, поперед нас їхали ті самі музики, зїзжалися вчорашні та нові гості, і знову розпочинався баль

аж до ранку, щоб, виспавшися, знову їхати далій. І так було 7-10 день, аж поки вже треба було до академії збіратись. Було, що виїхавши на санках, доїзжувалися до того, що й дорога тим часом змінялася, і ми повертали назад возом. Такі подорожі на протязі чотирьох літ мого студенства стали справді як би традиційними, і місцева молодь вже наперед очікувала їх, бо з тим звязувався мов би якийсь карнавал веселощів. Традиційно установився і український характер тих розривок. Оказові вияви життя духовенства почали вже потрохи москалізуватися, — панночки, вишколені в московських інтернатах, звикли вже на прилюдних зборах цвенькати по московському, а за ними, підлягаючи тій моді, йшли тим шляхом і паничі — укінчені семинаристи, що проходили стаж до священства на учительських та дяківських посадах, місцеві офіцери, урядовці та шкільна молодь. Ми послідовно додержували української мови як з старшими, які власне иншою мовою й не користувалися, так і з молодшими, що слідом за нами всі врешті переходили на мову українську. Провадилися з того приводу між молоддю розмови на українські теми засадничого характера; рекомендувалося, які і де можна діставати книжки українські, як треба українську мову у школі впроваджувати. Се були, так би мовити, періодичні, літучі курси української пропаґанди.

Відбувалися на Поділлю подорожі й не такого феєрчного характера У літку продовжував я їздити з старшим братом по його місіонерських пунктах, що були роскидані по цілому Поділлю. Я використував і сі подорожі для розмов з священиками, учителами, дяками на теми українські. В де-яких місцях доводилося побути по кілька день, — там вже завязувалися тісніші звязки. Не раз пропонували мені священики сказати в церкві проповідь українською мовою, а де були ми вже ближче знайомі, у братових чи моїх колишніх товаришів, особливо ж у родичів, яких було у нас досить на Поділлю, улаштовували ми „бесіди“ на зразок білоусівських, — брат говорив що-небудь для моральної науки, а я читав яке-небудь оповідання українське характеру повчаючого.

Одну велику подорож на Поділлю відбули ми у-літку з Сергієм Липківським. Взяли ми у моїх батьків коней та й поїхали од села до села по наперед встановленому маршрутові. Спинялися де по заїздах, в містах і містечках, де по батюшках — у родичів, знайомих і навіть незнайомих. Ся остання подорож, як і подорож з братом, були для мене дуже корисні, — давали знайомство з життям на Поділлю в ріжних обставинах. Подорож з Липківським описав я у кількох числах львівської „Правди“.

Їздючи по ріжних закутках провінціяльних, старався я всюди оглянути сховища книжкові й архивні та зібрати матеріял етноґрафічний — чи безпосереднє, чи через священиків, учителів, або через місцеву шкільну молодь, з якою знайомився. Етноґрафічного матеріялу зібрано було таким способом багато; частину, кілька сот пісень, що я сам зібрав, було навіть у певній мірі упорядковано, — остаточно все те не було виготовлено, бо за біжучою роботою одкла-

лося до слушного часу. Удалося розглянути та використати манастирські архиви в Браїлові (на Поділлю) та в Богуславі (на Київщині). І в сільських церквах знаходилися цінні речі, — напр., записи парафіяльних братств ще з XVIII ст.; такі знахідки скеровував я до місцевого єпархіяльного музею, а де-що з того матеріялу передавано мені у власність. Все те пропало разом з иншим матеріялом мого особистого архиву, що залишився в Петербурзі.

По тих подорожах розшукував я, між иншим, роспорошену по руках літературну спадщину С. Руданського. Пощастило мені знайти кілька незнаних поезій, — дещо видрукувалося у свій час в „Кіевской Старинѣ", а кілька поезій увійшло у зредаґоване мною для друку кількатомове видання творів поета[1].)

Щастило натрапити на живих свідків давнього минулого. Особливо повелося мені що-до сього в селі Павлівці (біля Калинівки), де священиком був мій шваґер — Володимир Цапукевич.[2])

---

[1]) Видання те мало друкуватися у Камянці т-вом „Дністер", але задлялося з ним до війни, а за евакуації Камянця рукопис загубився. Ориґінали ж невідомих поезій поділили загальну долю мого архиву.

[2]) Сей останній був інтересною особою серед місцевого духовенства. Його сердечне поводження з парафіянами здобуло йому найкраще відношення з їх боку. В обороні парафіян входив він у конфлікти з місцевою сільською адміністрацією — з волосним писарем, мировим посередником і т. п. Памятаю такий випадок. На передодні якогось великого свята, коли правилася урочиста вечірня служба в церкві, волосний писарь, приїхавши в село, скликав сход у церковній школі. Коли староста церковний повідомив про се о. Володимира, той тут таки серед церкви, під час мирування, роспорядився в голос, аби староста пішов зараз і замкнув школу. Розказ свого настоятеля та ще й благочинного (селяне сей останній титул трансформували в „благочестіє") староста виконав точно: вийшовши з церкви, замкнув на колодку школу з цілим сходом. Той сход, разом з писарем та старшиною, звільнено із своєрідного арешту вже аж по службі церковній. Мировий посередник, що давно мав зуба на священика, який втручався в селянські справи, скористувався цим випадком і виточив проти нього поважну судову справу за образу „должностних лиц" при виконанню обовязків. Але всі ті заходи розбилися о тверду поведінку свідків-селян, що „нічого не бачили", „нічого не чули", а староста резонно доводив, що „благочестіє" сказали, аби замкнути школу, бо, мабудь, пригадали, що школа не замкнута, а що в школі сход зібрано, то як вони могли знати, бо хто ж міг думати та деж таки видано, щоб під час служби Божої сход скликалося? Так справа скінчилася без наслідків для „благочестія".

Під час першої революції (1905 р.) в домі о. Володимира проживав його родич, український с.-р П. Б., викинутий адміністративно з нормальних обставин життя. З дозволу о. Володимира він разом з сином місцевої дідички прозадив „бесіди" з селянами в по-за шкільні години в місцевій церковній школі. В тих бесідах проваджено аґітацію головно проти духовенства. Довідавшись про це, о. Володимир пішов до школи під час чергової бесіди, вступив з бесідниками в дискусію і, при співчутті цілої авдиторії, переміг їх остаточно. Се йому власне не трудно було, бо, з огляду на місцеві парафіяльні відносини, Павлівка не була відповідним тереном для такої аґітації.

Загинув о. Володимир в траґічних обставинах — при наступі большевицькому на Павлівку. Двічі павлівські селяне відбили большевицькі загони, але за третім разом переважаючі большевицькі сили перемогли Большевики, вдершися до села, палили хати, при тому зайнялася й церква. О. Володимир, згідно з приписами в таких випадках, увійшов до церкви, що була в полумі, аби винести св. Дари. Коли він, виходячи з церкви, був з чашою в руках у дверях, большевик стрілив йому в голову розривною кулею, і голову рознесло на шматки.

Серед кількох дрібних дідичів у Павлівці була одна яскрава етноґрафічна постать — Супруненко, — наче його живцем перенесено з запорожських обставин XVII-XVIII в. в. З характерним зовнішнім виглядом українським, з усією етноґрафічною обстановою хатньою сполучав він певні не лише підсвідомі, але й, здавалося, свідомі українські погляди, бо на мене, малого хлопця, робили сильне враження його, напр., рішучі випади на адресу москалів. Сей Супруненко, не вважаючи на старі літа, добре співав, особливо історичні думи. Я ще не розумів тоді конечности записати такі речі, і досить, безперечно, цінного матеріялу етноґрафічного зійшло у безвість разом з сею інтересною етноґрафічною постаттю.

Там таки, в Павлівці, довелося мені зустрітися з сучасником леґендарного, оспіваного в піснях народніх, Кармалюка. Постать сього привідці великого соціяльного руху на Поділлю (в першій половині XIX ст.), що підняв за собою великі народні маси (досить, що біля 30 тисяч народу постраждало од урядових репресій, якими той рух стлумлювано), дуже мене інтересувала, і я збірав матеріяли друковані та устні про його. Многотомовим матеріялом судової справи про Кармалюка скористувався дослідувач Поділля д-р І Ролле (Antoni J.), що присвятив Кармалюкові одну свою історичну сильветку, але, як се взагалі помічається у сього історика, соціяльне освітлення тогочасного масового руху у нього — тенденційне. Пізніше я старався добутися до того архивного матеріялу, в тім помагав мені Ю. О. Сіцінський, але з далекого Петербурга трудно було досягти сього, — документи ті попали, як чув я, до рук другого дослідувача подільського — Прусєвича. За те пощастило мені на терені повітів Літинського, Лятичівсько та Вінницького, де саме ширився рух кармалюківський, зібрати щось зо два десятки пісень та переказів про Кармалюка, і серед них було кілька ще невідомих. У Павлівці натрапив я на живого сучасника Кармалюкового. Вже стерлося з памяти його назвисько. Се був павлівський „ходачковий шляхтич“, яких тут було кілька родин, — вони старалися відріжнятися бодай чим-небудь від селян, але однакові матеріяльні умови життя мимоволі нівелювали всі ріжниці між ними. От і прийшов я до сього сучасника так бурхливої доби. В селянській хаті лежав на лаві древній дід — з живим виразом обличчя, особливо — очей. Почав я з ним розмову дуже здалека та обережно, але як скоро згадав призвіще Кармалюка, старий зараз насторожився, підозріло глянув на мене, і вже трудно стало слова од нього витягнути. На мої намагання він врешті, підвівшися, почав з запалом говорити:

— Я знаю, чого тобі треба. Багато таких я бачив, — підсилано їх до мене, щоб вивідати про Кармалюка. І ти з тих самих. Як тобі не сором, — такий молодий, а вже шпиґ!

Почав я йому доводити, що він помиляється, але, видимо, під час допитів про Кармалюка зазнав чи був він свідком таких прикростів, що й досі стояли вони перед ним примарою минулого. Врешті сказав він:

— Ну, добре, може й так. Все одно мені нічого тепер не

вдіють, бо вже минула давність. Коли ти шпиґ, то Бог тебе нехай судить. А як ти прийшов до мене до хати, то маю тебе гостювати.

Сказав подати наливки та закуски, сам випив щось зо три чарки і ще більш оживився. В тім піднесеному настрою сам повернувся знову до нашої попередньої розмови і сказав з притиском:

— Коли ти й шпиґ, то все одно знай, що Кармалюк — то був великий чоловік. Він людей не кривдив, а направляв кривду. Га, кажуть, — розбішака. Не він розбішака, а ті, що його ловили. Бо він людей боронив. Правду ото співають про нього:

Він багатих розбиває,
Але бідним дáє, —

заспівав він своїм старечим голосом. — Отож нехай мене забірають, до тюрми пакують, а я таки скажу: Кармалюк — то великий чоловік. Нехай забірають! — звернувся він до мене, наче б я отсе мав його зараз забрати. Але той вибух енерґії, підогрітий наливкою, скоро згас, старий розмяк, схилив голову на подушку та вже иншим голосом почав говорити:

— Шпиґ ти чи не шпиґ? Таке молоде, та невже ж шпиґ? Ні, кажеш. Ну, нехай буде так. А мені все одно. Та вже й давність минула.

Прикро мені стало, що так схвилював діда споминами, серед яких, очевидно, були і дуже неприємні. Сказавши йому ще кілька слів для запевнення, що я не шпиґ, — вийшов з хати, давши йому спокій.

Крім Поділля, їздив у-літку по Київщині. Тут осередком моєї уваги було село Сидирівка Канівського повіту, де проживала моя наречена. До Сидирівки їздив я звичайно залізницею — до Корсуня, а звідти кіньми через Стеблів, так мальовничо описаний І. С. Левицьким. Але раз дібрався я туди кіньми з Уманського повіту — із згадуваного вже весілля Юрка К. Незабутні у мене залишилися з тої подорожі враження з Звенигордщини, з місцин, овіяних памяттю великого поета.

Сидирівка заслуговує того, щоб сказати про неї кілька слів, — їй належить певна роля в історії українського руху Тут жила священича родина Руденків, з якої вийшло кілька діячів українських, тут мешкав меценат український В. Ф. Симиренко.

Четверо дітей в родині Руденків всі були свідомі українці — члени громади. Про старшого сина Іоїля згадував я раніше. Другий син Іван був членом семинарської громади, після перейшов разом з своїм товаришем, членом громади, Костем Мацієвичем, до ґімназії та до гуртка ґімназічного. В час свого студенства на літні вакації І. Р. орґанізував великі театральні трупи — не з аматорів, а з професіональних артистів. В його трупах приймали участь такі театральні сили, як М. П. Старицький в якості режисера, М. К. Заньковецька, Г. П. Затиркевич, Борисоглібська і, здається, М. К. Садовський. Стаж театральний набув він у Сидирівці, де зорґанізував трупу аматорів, що могла без сорому виступати на сцені і не сільській.

Театр сидирівський, що приміщався в робочих бараках цукро-

вого заводу, чинний був у літній час, коли артисти, здебільшого шкільна й учительська молодь, були вільні та помешкання театру пустувало, бо цукроварний сезон починається з осени. Те помешкання власник заводу В. Ф. Симиренко давав під театр разом з субсідією на необхідні театральні видатки. За який тиждень робоча казарма перетворялася в справжнє театральне помешкання з сценою, завісою, лавками і навіть ложами, що були прибрані плахтами. Завісу і декорації малював художник Силенко, син заводського офіціяліста, — на допомогу того ж Симиренка він учився в строгонівській художній школі у Москві (се був художник талановитий, але не вибився на щось більше через так звану художню безладність та через звичайну гірку ваду багатьох талановитих людей). Примадоною трупи була дочка судіднього поміщика Ольга Трегубенко, з безперечним хистом актьорським та з добрим голосом, — коронною її ролею була Наталка-Полтавка. В других жіночих ролях виступали сестри Руденко (молодша особливий успіх мала в ролі московки в „По ревізії", — про неї згадує Д. Антонович в своїй книзі „Триста літ українського театру"). З артистів, крім самого режисера (прекрасний Возний), з успіхом виступали Дмитро Антонович (коронна роля Стецька у „Сватанні на Гончарівці"), Іоїль Руденко (добрий був сторож в „По ревізії"), особливо ж сусідній учитель Юрко Скаржановськай. Се був талант милостю божою, і коли б було віддати його добрій шліфовці, зайняв би він місце не останнє серед корифеїв нашої сцени. Але був недбалий що-до свого хисту, мав нахил до чарки та й не було в той час змоги для виховання українських талановитих сил, театральних зокрема й найменше. Тож, занехаявши свій талант, пішов він у попи, пити перестав, але став матеріялістом в рясі до найбільшої міри. Хор театральний, дуже добрий, сформовано з селянських хлопців і дівчат під управою місцевого учителя, відомого після в українській праці, Петра Шмиговського.

Глядачами сидирівського театру були головно місцеві селяне, затим — службовці заводу, а також поміщики з околиць. Ще за довго до початку спектаклю, по неділях, під театром збірався натовп люду, пізніше приїздили екіпажі з дальшими гостями, і театр завше був не лише повний, але й переповнений. Що-до виконання, то досить буде тут покликатись, що проф. Д. Антонович, безпосередній свідок і учасник сидирівських спектаклів, у своїй історії українського театру надає сим спектаклям значіння навіть художнє. Громадське ж значіння мали вони безперечне, — оживлювали й будили те національне почуття, що його вся система тогочасного режиму старалася приспати й витравити. Для даної місцевості сидирівський театр одігравав ту ролю, яку мав взагалі український театр в історії українського руху.

Крім театру, той самий осередок місцевої та приїзжої інтеліґенції, що скупчувалася в домі Руденків, видавав журнал. Мав він характер здебільшого сатиричний, висміюючи деякі недемократичні та ненаціонально-українські замашки заводських службовців. В за-

воді сидирівському склад службовців був виключно український, — власник заводу свідомо приймав на службу лише українців з походження. Але тримаючи в своїх руках всі, найдрібніші, нитки фабричної техніки, він не конче потрібував високої техничної кваліфікації своїх співробітників, тому серед останніх переважали люде мало інтеліґентні. Здебільшого се були українці, як тоді називалося, „щирі", але з причини невисокого рівня освітнього, часто визначалися вони поступованням, що не відповідало вимогам справжнього українського демократизму. Особливо тим визначалася прекрасна частина фабричних службовців, що за звичаєм того часу пнялася в панство з усіма його тоді російськими ознаками. Отож усі такі витівки „панів свого хову", як називає їх журнал, стали обєктом здебільшого влучної сатири в сьому журналі. Зачіпалося тут за одно і дрібних осіб місцевої адміністрації, що стикалися безпосереднє з заводом, — писаря, урядника, пристава. Не давали спуску і власникові заводу. Не тільки автори, але й редакція, були анонімні, — на окладинці зазначалося щось подібне до того, що журнал виходить що-тижнево на цвинтарі вночі о 12-ій год. Виходив він в одному писаному та богато розмальованому примірникові і появлявся непомітно і несподівано там, де був який натовп людей, — здебільшого коло воза різника, що привозив до сидирівського заводу мясо і збірав коло себе усіх господинь з фабрики. Не було випадку, щоб хоч одно число журналу знищено. Інтерес до нього був такий великий, що коли хто перший наглядів чергове число, то вже не міг стриматись, щоб не прочитати, а хоч, прочитавши, знаходив прикрі для себе речі, зате тішився тим, що й другим дісталося не менше, то й пускав зшиток далій. Хто були автори і видавці, розуміється, догадувалися, що-до ілюстратури се було занадто очевидне, — але на зовні ніяких ознак того не було. Зачеплені особи, само собою, ображалися на правдоподібних авторів, але, знов таки, почували задоволення з того, що й иншим перепадало може й більше. Дотепи журналу стали крилатими словами, увійшли в обіход місцевих розмов, і тим самим вичищували ті неґативні сторони заводського побуту, які осміювали. А о-скільки та ситира дошкульною була, видно з того, що журналом врешті заінтересувалися також зачеплені чинники місцевої адміністрації: волосний писар написав доноса, після якого роблено труси, — але конспіративність видання так і не було розшифровано.

Власником сидирівського цукрового заводу був В. Ф. Симиренко, з яким я познайомився ще в Київі у В. Б. Антоновича. Се була інтересна постать на фоні тодішнього українського життя.

На протязі майже трьох століть режим поневолення досяг на Україні найголовнішого результату: одірвав од української маси народньої інтелєктуально та економічно сильніші її елєменти, приспав у них почуття національне, поставив їх життєві інтереси та їх життєву працю у конфлікт з інтересом національним. Безодня глибока поділила „панів" і „людей". Українське національне життя поплило по такому річищу, що реальні інтереси „пана" наражалися на ко-

нечну страту, коли не розходилися з національними інтересами українського народу. Тож треба було не лише певної свідомости, а й саможертви, щоб під грубою корою неприродніх відносин не лише вбачити правдиві засади національного поступовання, але й на ділі підпорядкувати свої особисті інтереси життєві національним інтересам поневоленої України. Коли це, порівнюючи, було лехше для здекласованої інтеліґенції, — вона переборювала лише ідеологічні упередження, — то трудніше було національно себе самоозначити елементам, які належали до класів командних, що в своїх руках держали силу адміністративну чи економічну. Тому серед великоземельного чи великопромислового панства на Україні, українського з походження, „склонность к чинам, наипаче же к жалованью", в ріжних формах останнього, перемагала над інтересом національним. Серед сих шарів соціяльних бачимо вірні народній справі лише одиниці, які можна по пальцях порахувати. Одиниці ті були не лише винятками, але й білими круками серед свого соціяльного оточення, бо, підклоняючи своє поступовання ідеальним інтересам батьківщини, потребам її визволення, усвідомленню українських народніх мас, як головної бази для боротьби за те визволення, ці білі круки йшли всупереч всьому поступованню їх соціяльного класу. Такі виняткові типи мають не лише теоретичний інтерес для соціолога, — їх погляди, життя і діяльність складають певну сторінку в історії нашого національного поневолення і нашої боротьби визвольної та заслуговують на ширшу увагу.

Одним з таких відрадних винятків серед заможньої верстви української був Василь Симиренко, — постать надзвичайно інтересна на тлі тодішнього суспільства. Син українського селянина (народився р. 1835), він на протязі свого довголітнього віку (помер р. 1915), серед загального дезертирства національного, залишився до кінця днів своїх сином свого народу, свідомо не лише розуміючи, але й спомагаючи його національним завданням. Участь його в українській справі мала форму дуже відмінну від тої, в якій виявлялася національна праця загалу української інтеліґенції, що працювала майже виключно в ділянках характеру інтелектуального. Українські діячі того часу були звичайно — літератори, педаґоґи, а коли й працювали на якомусь иншому полі, то свою властиво українську працю виявляли так само в сфері українського слова, а не в якій більш чинній практично. Протиукраїнський режим державний примусово заганяв національну працю у цей вузький кут, позбавляючи її ширших перспектив та практичного чину. В. Ф. Симиренко, глибокий націоналіст український, вдачу мав суто практичну та з тої практичної засади підходив він і до праці для української справи. Собі поставив він завданням здобувати матеріяльні засоби для української справи і, своїм хистом та енерґією добившися добрих матеріяльних результатів, він спомагав матеріяльними засобами громадській праці тих, кого вважав за компетентних у тій праці. Ще замолоду обіцявши давати десятину своїх прибутків на українську справу, він до смерти виконував ту свою обіцянку.

Характерна була се постать з того боку, що ідеалізм у цілях сполучався в його з цілковитим практицизмом у засобах. Пригадую такий випадок. Один з українських інженерів, відомий своїм великим патріотизмом, та широкими плануваннями при малій практичності, склав проєкт підприємства, що обіцювало великі прибутки, які мали б піти для української справи. Я був присутнім, коли автор проєкту реферував його В. Ф. Симиренкові. Той вислухав уважно, визнав саме підприємство за раціональне, обіцяв його фінансувати, згоджувався дати значну суму для потрібного технічного дослідження, але поставив умови конечного технічного контролю, що забезпечував би раціональне провадження справи. Автор проєкту вдався в амбіцію, і підприємство не здійснилося — не з вини Симиренка, що не жалував грошей на українську справу, але цінив гроші, як еквівалєнт праці і не кидав їх на вітер. На протязі кількох десятків літ до революції мало яка національна справа українська виникала та переводилася без матеріяльної допомоги В. Ф. Симиренка — головно через посередництво В. Б. Антоновича, на якого компетенцію в громадській праці В. С. поклався цілком.

З боку В. Симиренка се був не абстрактний інтерес до української справи, а живе життєве заінтересовання до неї. Коли він здебільшого ухилявся сам вирішати міру значіння тої чи иншої національної справи, покладаючись у тім на громадську компетенцію когось иншого, то самими тими справами інтересувався він річево й глибоко. Рада „ТУП'а“ (Товариство Українських Поступовців), — орґанізація, що провадила національну акцію до самої революції, — часто запрошувала В. Симиренка на свої наради, і на тих нарадах сей фаховець технік виявляв інтерес широкого національно-громадського порядку. Памятаю, з яким живим інтересом входив він у деталі першого суто-українського книгарського підприємства під фірмою „Кіевской Старины“, — те підприємство завдячує чимало не лише матеріяльній його допомозі, але й дуже цінним провідним порадам на перших часах. Так само живо входив він у справу орґанізації продажу книжок через книгоношів. Памятаю, з яким інтересом слухав він мою доповідь про видавництво „ВІК“, що зразу роспочало роботу на широку, як на той час, скалю і потрібувало лише тимчасової матеріяльної підпомоги; і ту допомогу видавництво дістало, завдяки їй стало на ноги та розвинуло свою діяльність.

Сей технік-фаховець входив не лише у такі справи, що мали в собі певні практично-фінансові сторони, але й з однаковим інтересом входив також у справи орґанізаційно-громадські. Напр., дуже інтересувався він діяльністю українського гуртка в київській семинарії, — давав тому гурткові на протязі багатьох літ постійну матеріяльну допомогу, завдяки якій гурток мав свою конспіративну квартиру, бібліотеку, скликав періодично зїзди своїх укінчених товаришів-учителів та священиків, ширив серед народу українську книжку. В своїй цукроварні, як я вже згадував, він підпоміг утворити аматорську театральну трупу, що одіграла певну ролю в історії українського театру.

Увесь той чин провадився так, що справді ліва рука не знала, що робить права. Популярности мецената уникав він всемірно, не „страха ради“, а з природженої скромности, що задовольнялася почуттям виконаного обовязку. Коли було треба, він, не борець на полі громадському й політичному, виявляв і на зовні потрібну мужність. Мав він, напр., поважні неприємності адміністративні з того приводу, що на свою цукроварню приймав на роботу штундистів, яким адміністративно заборонено було працювати на фабричних підприємствах.

Взагалі ж він був з натури українським Никодимом, що свою чинність українську переводив не на людських очах і не для людського ока. Свій заповіт склав він на добро української справи, з широким передбаченням міжнародніх ускладнень; і коли плани його не було доконано, то сталося це вже не з його вини.

В тих здобутках національних, які ми мали до революції та які стали базою для дальших ступнів українського національного руху, єсть певна вкладка, що походила з доброї волі, праці й гроша Василя Симиренка. В яких саме конкретних фактах та в якій мірі треба фіксувати національну заслугу сього українського Никодима, — се трудно і навіть ніколи не можна буде сказати — якраз з причини потаємного характера його чину. А так вже мало залишилося живих свідків того чину, що могли б подати бодай де-які його окрушини. Гадаю, що навіть дрібні факти та не лише громадського, але й особистого життя характерної української постаті недавнього минулого — Василя Симиренка — дають певний матеріял для історії української національної справи, — матеріял інтересний і для українського громадянства на еміґрації. Бо в тих фактах — живі джерела підземні того руху, що так широко й певно виявився у найблискучішу добу нашої визвольної боротьби. Тому я дуже радий, що до мого заклику — написати спогади про В. Ф. Симиренка — прихильно поставилася людина, яка близько стояла до його особисто — Володимир Миколаєвич Леонтович. Сей останній видрукував свої спогади в „Тризубі“.

За часу студенства довелося мені відбути памятну для мене подорож до Чернигова з О. Я. Кониським. Сам з Чернигівщини, О. Я. мав велику пасію до свого рідного Чернигова та все хвалився показати мені його. От у-літку р. 1894 вибралися ми в ту подорож пароплавом. Скажу по щирості, після тої роскоші природи, до якої звик я на Поділлю та на Київщині, не поділяв я захоплення мого сподорожника навіть із зовнішніх ознак його рідної місцини, — навіть часто кпив з приводу милих для його безмежних піскових кучугурів, що всю дорогу милували нам очі.

У Чернигові перебули ми кілька день, побували і в окремих людей і на зборах тутешньої української громади, яка тут фактично істнувала раніше, ніж було створено „ТУП“. З де-ким з громадян чернигівських був я знайомий раніше. Осередковою постаттю місцевого українства був Ілля Людвигович Шраг. Се була взагалі найбільш популярна особа в Чернигові та далеко за його околицями

в губернії. Місцевий видатніший адвокат, діяч земський і мійський, він робив враження вже зовнішним своїм виглядом — високою кремезною постаттю з енергічними, певними в собі рухами, з виразними рисами обличчя, сильним баритоновим голосом. Селяне звали його „велика Шрага". Коли, приїхавши другим разом до Чернигова, сказав я візникові помилково число дому Шрага, і врешті, не туди заїхавши, пояснив після, що мені треба до Шрага, то він щиро обурився:

— Так би й сказали, що Вам до Шрага. Хто ж то не знає Шрага!

Шраг перший із земських діячів на Україні підняв на земських зборах справу навчання в школах українською мовою і сю справу піднімав спорадично на протязі десятків літ, спонукавши до того ж своєю ініціятивою земських діячів і по инших місцях України.

В Чернигові ж пробував тоді Володимир Ів. Самійленко. Улаштували його чернигівські громадяне, обравши для нього відповідний і не тяжкий обовязок — редаґування „Вѣстника Черниговскаго Земства", що заповнявся в переважній частині готовим офіціяльним чи яким иншим матеріялом і не вимагав коло себе великого труду. Гадалося, що, не обтяжений иншою працею, сей талановитий поет наш зможе оддати свій час літературній роботі. Але Самійленко побив рекорд уславленої поетичної безпечности. Свій „Вѣстник" умудрявся він так редаґувати, що січнева книжка появлялася десь у жовтні. В-зимку залюбки багато читав, а писав дуже мало, коли ж теплішало, він на березі Десни цілими днями на пісочку вигрівався проти сонця, оддаючись своїм поетичним мріям, та не маючи волі закріпити їх на папері. Писав він, чи будучи за живе до того спонуканий (як от по розмовах в київському салоні Кониського, чи будучи примушений до того навіть просто фізично. Коли чернигівська громада святкувала (здається, р. 1895) юбілей Л. Глібова і вирішила привітати його віршем, то Самійленка, тут таки на зборах громади, заперли в кабінеті Шрага, загрозивши не випустити, поки вірш не буде написаний, — і щось за півгодини поезія була готова. За те в розмові се був надзвичайно милий співбесідник — з його художнім чуттям та тонким юмором, що світився в його з очей та пересякав його розмову. Твори чужоземної літератури, в тім числі італійської та еспанської, читав він в ориґіналі, як міг в ориґіналі читати латинських класиків А як техніка вірша зовсім його не утрудняла, то він міг би збагатити наше письменство зразковими перекладами чужомовних класиків в далеко більшій мірі, ніж доконав сього в дійсності; але на перешкоді тому стала справді якась класична слабість активної волі — „поетичні лінощі".

В Чернигов ж, наче в якихсь українських Атенах, пробувала тоді й друга літературна сила — Б. Д. Грінченко (родина Коцюбинських тоді ще жила, здається, в Київі, — принаймні, тут у Київі пригадую собі пані Віру Коцюбинську на руках з сином — майбутнім большевицьким комісаром). З Грінченком познайомився ще в Київі, але бачився тоді з ним дуже побіжно. Зате в Чернигові

я мав справді насолоду довгого та неодноразового з ним побачення. Ходив я до нього без О. Я. Кониського, з яким у нього увесь час були несмачні відносини, і у-двох наговорилися ми до схочу. Його кабінет — се була справжня робоча лабораторія, з якої виходили продукти літературної творчости найріжнороднішого характеру — художні твори, прозою й віршем, популярні брошури, публіцистичні статті, наукові розвідки. Росповідав він мені про свої літературні плани, показував готові матеріяли, — сій людині не вистарчало одного життя, в якому старався він не змарнувати й хвилини. Саме в той час була у нас з ним одна спільна ідея, що обох нас захоплювала, — видавництво для народу. В Київі у нас роспочиналося видавництво „Вік“, а він у Чернигові роспочав видання серії народніх брошур на невеличкий капітал, який здобув у І. Череватенка. Перших кілька брошур він уже випустив і мав тепер найбільші труднощі з їх росповсюдженням. Будували ми ріжні плани з того приводу, але для переведення їх потрібно було значних коштів та великої орґанізації, отже поки що я мав продати певну кількість видань Грінченкових київським книгарям. Але переведення сього наміру спричинило прикрості обом нам. По повороті до Київа я совістно обійшов книгарів, що надавалися до того, але усі вони не мали звичаю брати книжки за готові гроші. Один з них, Ф. Йогансон, запропонував, що прийме на комісію по одній тисячі примірників, а од нього мали б уже й инші книгарі брати. Повідомив я Грінченка про сі немилі наслідки мого комісіонерства, і він, хоч і дуже розчарований, вислав мені на початку осени по тисячі примірників своїх книжок. Та коли я привіз їх з двірця до маґазину Йогансона, на Прорізну вулицю, то власник маґазину, мабуть, злякавшися дуже солідних розмірів скрині з книгами, раптом змінив своє рішення, згоджуючись взяти лише по сто примірників. Затявся він міцно, і довелося мені одвезти ту скриню до себе в інтернат — саме в той час, коли недремане око швейцара Аґафона та його підручних досліджувало приготовання до „ґенеральної випивки“ в академії. Врешті більшість тих книжок довелося повернути назад у Чернигів. Грінченко був дуже незадоволений, лаяв у листах книгарів, психологічно, розуміється, значну частину того незадоволення переносив на мене. Але в дальших наших стосунках, листовних і особистих, та немила обставина затерлася.

Тоді ж у Чернигові познайомився я з видатнішими земськими людьми того часу — І. Савицьким (був тоді головою Земскої Управи) та О. П. Шликевичем, з яким зустрівся пізніше в Петербурзі, куди переїхав він на службу і брав тут активну участь в життю української громади. Про нього маю де-що сказати далій.

Відбулося тоді ж дуже інтересне знайомство з Федором Андрієвичем Лизогубом, — що за часу гетьмана був премер-міністром Української Держави. Жив він щось за 20 верстов од Чернигова, в с. Седневі, де у свій час гостював Шевченко у його батька. Кониський саме тоді збірав матеріяли для біоґрафічної моноґрафії про Шевченка, сподівався знайти де-що для того у Седневі, і ми

туди поїхали. З одної з попередніх подорожей на Чернигівщину Кониський вивіз дуже цінний матеріял. В одного з приятелів Шевченкових — російського поета О. М. Жемчужникова — знайшов Кониський три великі зшитки поезій, писаних власноручно Шевченком. Більшість тих поезій — варіянти, але вони дали можливість установити важливі факти що-до хронології Шевченкових творів; та, крім того, були там і невідомі до того часу поезії, серед них „Юродивий“.

В тих пошукуваннях і тепер простував Кониський зо мною до Седнева. Господар прийняв нас сердечно, і пробули ми там цілий день. О. Я. таки дістав де-які відомості, що традиційно переховувалися в родині, і здобув тут кілька інтересних фотографій. А вже по обіді, в інтімній розмові, господарь росповів нам про останні часи життя та про кару на смерть свого брата, відомого революціонера Д. А. Лизогуба, що свій маєток і своє життя віддав для ідеї російської революції та був покараний на горло в Одесі 1878 р. В оповіданню тім не було нічого нового в порівнянню з тим, що після появилося в друку по революції, — але на нас, що вперше про ріжні подробиці слухали, оповідання те зробило сильне враження і викликало живий жаль, що така посвятна українська людина оддала себе не для українськоі справи. Між иншим показав Лизогуб рукопис передсмертного, написаного в тюрмі, вірша брата, що передали йому жандарми після кари, на прохання засудженого. Вірш, розуміється, російською мовою, повний великого революційного ентузіязму, повний віри в перемогу революційних змагань. В історичній революційній літературі я не знаходив того вірша. Просити у господаря дозволу списати той вірш було неможливо, — розмова була дуже довірочна і, як на ті часи, небезпечна для нього, коли б виявилося, що він розповсюджує революційні вірші.

З Ф. А. Лизогубом доля нас ще потім зводила: р. 1917 в Петербурзі, коли я їхав з призначення Тимчасового Уряду на Буковину, і р. 5918-го в Київі, коли пропонував він мені пост міністра ісповідань ще на початку гетьманської влади. Але про се росповім принагідно, оповідаючи про ту добу.

СКІНЧЕННЯ АКАДЕМІЇ.

Перші три роки студенського життя промайнули досить бурхливо, але якось непомітно — наче рік один. Той час життя мого повний був національно-громадського змісту, але про факти того життя оповім далій, в звязку з тими подіями, в яких приймав я участь по скінченню школи.

На четвертім курсі писалося випускну працю — т. зв. „кандидатское — сочиненіе“ на гідність кандидата богословія. З запропонованих професорами тем кожний студент вибірав собі якусь і вже писав її окремо од инших товаришів, — двоє на ту саму тему писати не могли. Розуміється, не обходиться при тому без змагань та сутичок, але за якихсь два тижні приходять до порозуміння, і роспочинається напружена робота. Се найбільш інтересний час за все академічне життя, — перша спроба духових сил у поважній та відповідальній праці, бо на її основі підводиться підсумок всієї академічної праці студента та вирішається наукова його кваліфікація.

Я обрав собі тему про моральний стан духовенства в XVIII в. Спинився я на ній тому, що взагалі інтересувався добою XVIII століття в історії нашої церкви, коли на неї безустанно падали все нові й нові репресії, а вона, ся остання цитадель українства, боронила позиції мужньо і гідно, аж поки не впала в нерівній боротьбі, переможена зовнішньою силою, — лише тоді вже можна було говорити про перемогу над Україною. Мав я на увазі спинитися головно на життю духовенства українського, при чому для зясування морального його обличчя вияснити наперед ті чинники, що на створення того обличчя впливали, а саме умови його життя матеріяльного, соціяльного та стан його освіти в порівнянню з аналоґічними явищами на Московщині. Тема була дуже широка, не на один рік праці розрахована, і працювати довелося дуже багато, бо треба було не тільки всім друкованим матеріялом опанувати, але й поставив я собі завданням по можливості використати для того невикористані київські архиви.

З тих останніх довелося мені попрацювати лише в архиві київської духовної консисторії, що містить чи — відповідніше — містив дуже багатий матеріял з доби XVIII століття. Але умови праці в тому архиві були трудні — майже до повної неможливості. Документи — без опису, без порядку, навіть механічного, — лежали, властиво валялися, на камяній підлозі. Тож ніяк не можна було ставити собі завданням „вибрати“ з усього матеріялу те, що змістом відповідає

даній цілі; треба було з усієї маси (власне — купи) матеріялу переглядати механічно документ за документом, випадково натрапляючи на щось відповідне, переносити переглянутий матеріял на другу купу і так працювати аж доти, поки стане часу. А щоб увесь архив переглянути, — то треба було не один рік. Отже можна було, непродуктивно витрачаючи час на розгляд документів невідповідних, переглянути лише частину невелику архиву і виловити з тої частини лише те, що випадково попало у сіті. До всього в архиві зімою було так холодно, що чорнило замерзало. Переписувати олівцем нечіткі документи на незручному столикові, за недостатнього освітлення, було дуже тяжко. Брати ж документи до дому для переписування — рішуче заборонялося. Наслідком того було, що кожний дослідник, знайшовши відповідний матеріял, приховував його в одежі та непомітно виносив з собою, — уможливлювалося се тим, що працювати в холодному архиві можна було лише в теплій одежі, що для такої контрабандної авантюри легко надавалася. Люде совісніші, списавши, що треба, приносили документи назад, а инші, аматори, залишали їх у себе. Таким чином поволі, але послідовно цінний консисторський архив розкрадалося з під носа його доглядачів завдяки тим нераціональним, неможливим для роботи умовам, які тут заведено. Як недбало охоронялося архив, видно з того, що під час його ремонту робітники виносили з нього документи оберемками та продавали за копійки в сусідні крамнички для обгортання краму. Відомий дослідник української старовини О. М. Лазаревський, довідавшись, що я працюю над матеріялом з історії церкви, передав мені велику пачку консисторських документів і росповів таку історію. Один студент, купивши щось у крамниці на Великій Володимирській вулиці, біля Софійського собору, завважив, що той крам завернуто в якийсь старовинний документ. Він поніс той документ до Лазаревського. Заінтересувавшися його походженням, Лазаревський пішов у вказану йому крамничку і там довідався, що крамар купував старий папір у робітників, які ремонтували надбрамну башту Софійського собору, де переховувалася частина консисторського архиву. Решту того архивного паперу крамар за безцінь відступив Лазаревському.

Працював я пильно, захоплений роботою. Спланував її на широку скалю, мавши надію в дальшому монографічно її розробити, як магістерську дисертацію. З причин, які зараз оповім, той план розвіявся, але час від часу, коли дозволяли обставини, я повертав до сеї роботи, обробляючи бодай окремі її сторони. І ще в Києві, і після в Петербурзі я видрукував цілу низку статей з моєї кандидатської праці — в „Записках Наукового Товариства“ та у виданнях російських („Русская Старина“, „Историческій Вѣстник“ та ин.).

Коли я вже скінчив кандидатську працю, сталася подія, що дала моїй, так би мовити, життьовій карері трохи инший напрям, ніж се натурально вже вирисовувалося.

Ще на третьому курсі проф. І. Малишевський дав для семестрової праці тему з ділянки устрою української церкви. Тема мене заінтересувала, — я попрацював над нею довше і більше та обробив

по українському і послав до „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка“. Книжка з тою статтею вийшла в світ і прийшла в академічну бібліотеку вже коли я скінчав академію. Бібліотекарем академії був галичанин-москвофіл А. Криловський. З ним ще перед тим вийшла у мене гостра сутичка. Коли я одного разу брав з бібліотеки якісь галицькі книжки, він зауважив зліcливо:

— Собачий язик!

— Та ваш рідний, — одповів я. — То ж зробіть собі з сього належний вислід.

Він прикусив губу і з того часу на мене гнівався. Коли прийшла книжка з моєю статтею, він, мабуть, показуючи її професорам взагалі, показав між иншим і Малишевському. Але ефект з того, — принаймній, у початковій стадії, — був зовсім не такий, як того москвофіл сподівався. Малишевського захопило те у бік кращий, він узяв книжку з собою і перечитав мою статтю. І от за якийсь короткий час по тому, по прочитанню в Раді Академії прихильної рецензії на мою кандидатську працю, він почав говорити з захопленням, що автор тої праці вже друкується, і навіть по закордонних виданнях, та назвав і те видання, де мою статтю видруковано. М. І. Петров, що оповідав мені про всю ту подію в Раді Академії, смикнув його під столом за полу. Але той, зрозумівши у своїй святій простоті, що Петров таким чином протестує проти похвальної оцінки моєї праці, переконуюче в голос завважив:

— Ні, Миколо Івановичу, стаття добра, дуже добра, і свідчить, що автор може науково працювати. Тож друкувало її Наукове Товариство у свойому науковому орґані!

Здається, тільки сам благенький Малишевський не розумів, у яку він халепу затяг мене. Мертву тишу, що запанувала потому, перервав ректор запитанням, що мало остаточно справу висвітлити:

— А якою мовою статтю надруковано?

— Малоросійською, — одповів той, — і додав так само з захватом: — А стаття добра, дуже добра.

Тоді ректор, єпископ Сильвестр, звернувшися до інспектора, доручив йому розібрати справу.

Інспектором був згадуваний угорі архимандрит Димитрій (Ковальницький). Як фаховий учений, до справи взявся він з підходом науковим: роздобув не саму лише інкриміновану статтю, але й почав збірати матеріял про „українофільський“ рух, аби вишукати арґументи, що ними міг би мене на путь правди наставити. Як міг я після бачити, з тих матеріялів пощастило йому здобути лише фелєтон „Неизвѣстнаго“ в „Кіевлянинѣ“, — сей автор, вправляючись в українофобських виступах на сторінках сього орґану, якраз недавно перед тим умістив черговий фелєтон, присвячений М. С. Грушевському з приводу переїзду його до Галичини. По сих підготовчих кроках покликав мене інспектор до себе й розпочав довгу і нудну промову, в якій, використовуючи вже відомі мені з „Кіевлянина“ арґументи, малював передо мною жахливими рисами жахливість „українофільства“ та його приклонників.

— Я сам, — додав він, — „малоросс“ і люблю „малороссійскій язык“, залюбки читаю нашого Івана Семеновича Левицького. Але й Іван Семенович тяжко потерпів, нерозважливо і несвідомо не ухилившися од стосунків з українофілами. А що до Грушевського, то се людина не лише політично неблагонадійна, але й нерелігійна, од нього віруючій людині поли врізати та втікати, — а він редаґує якісь українофільські „Записки“!

Років 35 тому, коли се діялося, мав я досить палку вдачу і дуже мені трудно було вдержатися, щоб не вибухнути з приводу сеї самовпевненої нісенітниці. Але відчув я важливість моменту, — в певній мірі — ісповідання віри — і, стримавши себе, відповів приблизно так:

— Джерела, якими ви користувались, і факти, які наводили, — дуже непевні. Я знаю добре І. С. Левицького, він ніколи і ніде не постраждав за свої українські переконання, а, вислуживши пенсію, спокійно собі пише по українському, як і раніше. Що ж до Грушевського, то я його добре знаю особисто і глибоко поважаю, се один з найближчих мені людей, а з погляду релігійного я мало знаю людей, щоб так щиро і глибоко вірили. Ви хочете, щоб я зрікся своїх блудів. Але я вже дійшов до повних літ, кінчаю вищу школу і можу вже других вчити, — то, очевидно, переконання вже усталив собі так, що змінити їх не можу. І не дозволю собі, з порога школи вступаючи в життя, кривити душею і вас обманювати. Я почуваю себе українцем, люблю український народ і бажаю, щоб він развивав ту свою національну вдачу, що витворилася на протязі його історичного життя. Працювати для його розвитку в сім напрямі хочу і, сподіваюсь, буду до кінця мого віку. І гадаю, що не роблю сим нікому ніякої шкоди, а навпаки.

Обличчя мого ментора, відколи почав я говорити, все більше захмарувалося. Його старання та добірні арґументи не привели до цілі, і увесь його замах врятувати блудну вівцю скрахував безрезультатно. Захмарений і надутий, він тільки промовив:

— Ви самі себе засудили.

Виїзжаючи з Київа (у літку р. 1896), я ще не знав, у чому полягав той засуд. Як виявилося потому, мені вписано в атестат „по поведінню“ — 4 і винесено постанову про небажаність моєї праці на педаґоґічному полі.

Укінчені академісти мали обовязок зявитися до свого єпархіяльного архиєрея і, так би мовити, оддаватися під його опіку, поки не дістануть призначення на посаду. Звичайно місцевий архиєрей і клопотався про приміщення кандидатів своєї єпархії.

Архиєреєм подільським в той час був Димитрій Самбикин, родом з Вороніжчини. В історії „Петербургскаго Комитета Грамотности“ (сю інтересну книжку цензура знищила) подано між иншим відомості, як студент казанської академії Самбикин (майбутній архиєрей) жваво провадив на Вороніжчині просвітню працю українською мовою і виписував українські видання Комітету. Розуміється, що к часу архиєрейства ті його українські стремління вивітрилися, але україно-

фобом він не був. Наче б, як відгук колишніх льокальних симпатій, заховав він інтерес до місцевої старовини, — написав кілька історичних статей в „Воронежских Епархіальных Вѣдомостях“, а пізніше на становищу подільського архиєрея допускався дуже сміливих історичних ґіпотез, виводячи походження назви м Хмельника від Богдана Хмельницького, м. Сатанова од Арсенія Сатанівського, не рахуючись зовсім з хронологією, а назву м. Брацлава філологічно виводив од слова „бряцать“, чому і в свойому архиєрейському титулі писався — „епископъ подольскій и бряцлавскій“. З огляду ж, що мав за собою де-що друкованого, з певністю уважав себе за фахівця в справах літературних і наукових та поводився меценатом в стосунку до всіх, хто писав. Коли я зявився до його, то зустрів він мене дуже тепло — і знов таки з тих самих літературно-наукових мотивів. Незадовго перед тим канонізовано було нового святого Феодосія Углицького, і я доводив, що той Феодосій походив з Поділля, з Уланова. З огляду, що мої домисли передруковано і у всеросійському церковному орґані („Церковныя Вѣдомости“), єпископ Димитрій уважав то за остаточну санкцію і оголосив відпуст в Уланові, ускладнення ж, що виникало з наявности на Поділлю двох Уланових на ріжних кінцях краю, він просто вирішив тим способом, що роспорядився завести відпусти в обох Уланових разом. То ж, розуміється, поставився він до мене з найбільшою сприятливістю. На авдієнції він сказав мені, що дуже хоче поговорити зо мною, але зараз на перешкоді стоїть єпархіяльний зїзд духовенства, тому запросив мене на вечір до себе на дачу, за містом.

Пробалакали ми цілий вечір про ріжні літературні плани. Як я вже згадував, у Камянці тоді був літературний гурток на чолі з о. Юхимом Сіцінським, — єп. Димитрій ставився до праці тих літературних працьовників сприятливо; завдяки тому вони безборонно друкували свої історичні праці в місцевих „Єпархіяльних Відомостях“, що стали в значній мірі орґаном історії Поділля, а також в „Трудах Історично-Статистичного Комітету“, що здобули репутацію поважного історично-наукового видання. На мене, як на свіжу силу, архиєрей покладав особливі надії і планував всякі нові підприємства. Видно було, що з молодою людиною переживав він власні „очарованья юных дней“. Що ж до мого приміщення на посаду, то він заборонив мені про се клопотатись, обіцяючи, що улаштує мене в Камянці. В одній з духовних шкіл там була вже тоді вільна посада, але він уважав її за невідповідну для мене і радив пождати до вересня, коли звільниться значно краща. Розсталися ми якнайтепліше і в найкращих надіях. Але надії ті небавом розвіялися досить траґікомічним способом.

Того ж року приїздив до Київа царь, і багато архиєреїв сусідніх єпархій зїхалися туди для урочистої зустрічі. Приїхав і архиєрей подільський. Для тих архиєреїв давав обід ректор академії, з огляду на те, що багато з них були вихованцями київської академії. Підігріті з зовні і з середини гості за тим обідом виголошували промови, висловлювали незабуті чуття до своєї колишньої alma mater. Розі-

грівся, очевидно, і мій архиєрей, виступив з промовою, в якій зазначив, що хоч він не звязаний з київською академією безпосереднє своєю особистою наукою (учився в казанській), але має проте постійний звязок з нею через своїх співробітників, а ще й сього року відчув до неї вдячність за той дарунок, який щойно одержав. Перське своє красномовство завершив він, назвавши моє імя та висловивши свої найкращі надії що-до моєї особи.

Присутні члени академічної корпорації почулися ні в сих, ні в тих, а врешті хтось з них, правдоподібно — інспектор, пояснив мойому панеґіристові, що той скарб, яким він хвалиться, підмочений репутацією „українофіла". Інформація була, очевидно, докладна і переконуюча, бо наслідки її сталися недвозначні.

Тимчасом я, не чуючи ніякого над своєю головою лиха, переживав найщасливіший час в життю. У літку одружився, — весілля одбулося в Сидірівці, дружбами моїми були приятелі — Сергій Липківський та Микола Міхновський, а потому ми з дружиною щось більш місяця їздили по родичах — на Поділлю та Київщині. По тих блуканнях батьки закликали мене знову до Браїлова, де саме тоді улаштовувано ювілей місцевого манастиря. Програма святкування вимагала історичної записки, і мене, з репутації місцевого історика, посажено ту записку складати. Вшанувати ту урочистість мав сам архиєрей своєю присутністю, повертаючись з Київа по царській зустрічі.

Коли прибув він до Браїлова, підійшли до його в числі инших і ми з братом по благословенство. Він, звертаючись до свого небожа, з яким їхав, каже до нього, на нас очима вказуючи:

— Яка дивна гра природи: два рідні брати, але один — „Виктор Игнатьевич Лотоцкій", а другий, — „Олександер Лотоцький". Чи так? — звернувся до мене.

— Так, ваше преосвященство, — одповів я коротко.

Коли по ходу урочистости ювілейної треба було читати історичну записку, знову звернувся він до мене стиха:

— А ви як будете читати: як „Лотоцкій", чи як "Лотоцький"?

— То, — кажу, — нероздільне.

Ну, що ж, читайте.

По прочитанню подякував, за вечерою мило ми розмовляли, а як ішов він спати, я попросився до нього на коротку авдієнцію, бо другого дня виїздив він зраня. Питаю його, чи не змінив він своєї думки що-до пропонованої мені посади. Він зніяковів:

— Бачте, на ту посаду проситься учитель семинарії З., він вже давно служить, не можна йому одмовити.

— А на його посаду, владико, маєте кандидата?

— Та справа ще не зясована.

Я попросив пробачення за турботу, попрощався і вийшов. Справа була ясна. Шлях до педаґоґічної праці та, очевидно, для всякої праці в духовній ділянці було для мене закрито. В сьому я переконався скоро, поїхавши до Київа та поінформувавшися з джерел академічних.

Мене зовсім не приголомшило, коли так справа повернулася. Правда, я не був приготований до того, — укладав собі план педаґоґічної служби, маючи на увазі провадити на сьому полі працю національного освідомлення моїх майбутніх учнів. Але я добре знав той терен, на якому мав працювати, дуже несмачна мені була духовно-шкільна атмосфера, і ясно вбачав я надзвичайні труднощі та підводні скелі й рифи, на які конечне мав колись напоротися життєвий корабель мій. То ж, коли зясувалося те, що сталося, я зітхнув з полехченням. І почуття моє не змилило. З близьких мені людей, які, скінчивши академію, вступили на духовно-шкільну службу, в дальшому одні були примусово видалені, а инші самі покинули ту службу (де-кого з них я після улаштовував на иншу працю), а хто залишився там, то або був засланий в такий глухий кут, де у його опускалися руки щось робити, або сам опускався так, що ніякої не могло бути од нього користи. Я сею профілактичною хворобою дуже щасливо переболів зразу ж, на самому початку мого життєвого шляху, і гадаю, що тим доля мені сприяла[1]).

Отже не маю жалю на єп. Димитрія. Се був архиєрей, один з кращих на Поділлю. Виріс він все ж на українському ґрунті, — я вже згадував, що замолоду провадив він просвітню працю українською мовою на Вороніжчині, і та заправа не могла залишитися без сліду і в дальшому. За його часу зявилося в Камянці „церковне древнехранилище“ (після-музей) з бібліотекою. Ворожнечі до українства він не виявляв. Інцидент зо мною, коли брати його цілком обєктивно, був необхідною даниною обставинам часу. А час був лютий. Повздержуючись писати про те, що має самий особистий інтерес для мене, я все ж росповів подробиці моєї пригоди тому, що в ній, як у малій краплі води, відбилися обставини того часу. Справді. Академія покарала мене лишень за те, що праця моя була видрукована в мові українській, — лише за саму мову мого нещасливого твору, бо зміст його походив з такого найблагонадійнішого джерела, як проф. Малишевський. І коли так трактувала справу установа, що з своєї академічної позиції мала бути найбільш безсторонньою, то що би мав робити духовний адміністратор, який з формального обовязку повинен „основи“

[1]) Років через два по тому трапився випадок, що загрожував повернути мене на шлях педаґоґічний. До Київа приїхав з Черновець проф. Степан Смаль-Стоцький, що в якості віце-маршалка краю був тоді, так би мовити, некоронованим королем Буковини, — вплив його на хід справ у Буковині був надзвичайно великий. На богословському факультеті черновецького університету під впливами проф. Стоцького, що був професором того університету, засновувано тоді дві кафедри українською викладовою мовою — церковно-славянської мови та пастирського богословя. Сю останню кафедру і запропонував він мені зайняти. Я над тим питанням застановився поважно. З огляду на той блискучий поступ національного розвитку, який виявила тоді Буковина, присутність моя в Чернівцях одкривала мені дуже милі перспективи національної праці. Але в дальших пертрактаціях у тій справі вияснилося, що в якості професора богословського факультету я конечне мусів би прийняти духовний сан. Се не перечило моїм релігійним поглядам, але надто обмежувало мені в дальшому участь у ширшій громадській праці. Тож мої переговори в тій справі перервалися. Згадані кафедри обійняли о. Євмен Козак та о. Денис Єремійчук. На Буковину все ж доля привела мене пізніше — в час великої війни.

обороняти та всякий на них замах одхиляти. А українство уважалося за замах найшкідливіший. Тож, примушений з тим рахуватися, мусів він одмовитись од тих планів, які звязував з моїм співробітництвом, та одмовити мені, як співробітникові.

Але на фоні єпархіяльних норовів тогочасних на Україні і зокрема на Поділлю се був архиєрей не найгірший. Як уже згадував я, архиєреї-москалі мали подільське духовенство та свою подільську паству за якісь partes infidelium, за чужинців, з погляду не лише народности, але й віри. Бо се були не тільки хахли, а й католики, пересякнуті польсько-католицькими звичаями. Наші традиції церковно-народні — лише тому, що неподібні були до московських, — уважалися за наплив чужонаціональний і чужовірний. За такі їх уважали і всіма способами викоріняли[1]).

---

[1]) Архиєреї-москалі дозволяли собі на Поділлю те саме поводження, до якого звикли у себе вдома. В той час, про який згадую, вікарний архиєрей Миколай просто бився. Досить у свій час розголос дістала справа учителя дунаєвецької церковної школи, який поскаржився у синод за те, що архиєрей побив його підчас ревізії в школі. А дяків він лупив реґулярно, коли приходили до його за посадами. Сам архиєрей не соромився такого поступовання свого; коли його підчас обїздів єпархії запрошували до столу, він промовляв цинічно: „добре, тут поснідаємо рибкою, а там дячком закусимо". Але доводилось йому часом і вскочити. Росповідали, напр., про гумористичну бійку його з намісником Троїцького манастиря в Камянці, де він жив. Бійка роспочалась стільцями, а закінчилася навкулачки. Намісник був здоровший, чи вправніший, то його преосвященству таки дісталося. Взагалі, гідне, свободолюбиве духовенство подільське не потурало московському грубіяці. Раз підчас ревізії присікався він з якогось пустого приводу до старого, поважаного протоієрея П. Стрільбицького, що більш 50 літ благочинним був.

— Та чого ти кричиш? — відповів йому Стрільбицький. — Та в мене вже внуки такі, як ти. Встидав би ся ти, твоє преосвященство!

Той принишк і хочби слово.

Московське культуртреґерство духовне на Поділлю фактично провадило до пониження тут освітнього рівня духовенства. Широко провадилася система оддавати парафії, — розуміється, за хабарі, — не тим кандидатам, що пройшли відповідну школу, а неукам, що могли заплатити; а для формального полагодження установлено було для тих недоуків специфічні іспити — „в знаніи того, что нужно знать священнику". Се були елементарні відомості, що позертали освітній рівень духовенства на літ чотириста назад — до часу заснування Могилянської Академії. Статистика останніх трьох десятків літ до революції викриває послідовне пониження освітнього цензу подільського духовенства. Я у свій час проробив відповідні статистичні викладки і видрукував результати тих викладок в журналі „Образованіе".

Духовенство обурювалось таким поступованням духовної влади, протестувало на єпархіяльних зїздах та виливало свої обурення і у віршованих сатирах. Мій колеґа, свящ. Вас. Ясинський, склав одну з таких сатир:

Не тра більше нам науки,
Щоб дяк зразу став попом!
Най лиш має повні руки
Та най повзає вужом.
Скачіть, дяки, як телята,
Що діждались свого свята.
Знаю трошки я „Псалтиру",
Знаю трохи „Часослов",
На молитви дам всім щиро
То й я буду богослов...
Щоб співати „паки й паки",
Душу дяк оддав би всякий.

Ой продам я гуси й свині,
Ой продам я і телят.
Продам шмаття господині,
Назбіраю грошенят
Та в Камянець потаскаю,
Свого щастя попитаю!
Ой там, кажуть, серед міста
Богословю продають.
Щоби мозок мав хоч з тіста,
З грішми й дурня там приймуть.
Підеш туди остолопом,
А вернешся протопопом.

Говорячи про подільське духовенство, не можна поминути найвидатнішу серед нього постать — о. Юхима Йосиповича Сіцінського. Народившись на Поділлю та врісши в подільський ґрунт всіма фібрами своєї душі, він не міг розстатися з рідним Поділлям, хоч і пропонували йому спокусливі карерні перспективи по інших місцях. Минуле й сучасне Поділля він знає, як ніхто. Пів-сотні літ працює він тут як учений та як громадський діяч — увесь час „во время люте“ — колишнє і сучасне. Марка „українофіла“ незмінно тяжила над ним за царського режиму, — і найтяжче давала вона себе знати якраз в ділянці духовній, де в стосунках адміністративних панували не право, а найбільше — самоволя й самодурство. Навіть за часу революції та української державности, в тодішній столиці Камянці, підлягає він найтяжчій для духовної особи карі од місцевого самодура в митрі єп. Пимена, який забороняє його у відправі богослужби за українське успособлення в церковних справах. Як доходять чутки, не лехче й тепер, під червоним режимом, живеться йому, людині у віку по-над 70 літ, що вже досить перестраждала під усіма попередніми режимами. А се тому, що на пункті українства ішов він завше просто і твердо, не збочуючи та не ослаблюючи свого поступовання.

Серед того українського оточення, про яке мова в иншому місці, се — людина глибокого, ідейного переконання, що завше добре розуміла найдальші перспективи української справи і для яснішого її майбутнього, не покладаючи рук, працювала. Праця та головніше тому викликає поваги, що се була праця здебільшого дрібна, мозольна і непомітна, що замість признання давала самі — більш чи менш дошкульні — скорпіони, що се була праця з самої лише субєктивної певности, що „добрі жнива колись-то будуть.“ Як учений дослідувач Поділля, як редактор місцевого єпархіяльного орґану, як співробітник українських наукових видань в Галичині, як учасник місцевих церковних та національно-просвітних орґанізацій (напр., на духовному становищу був членом управи подільської „Просвіти“ — в час найбільших адміністративних репресій на сю установу) — всюди і завше скромна, лагідна, але тверда в національній свідомості постать о. Юхима Сіцінського була тим зразком,

---

На Поділлю взагалі поширені були такі віршовані — як називалося „містерії. Одна з них починалася таким закликом камянецького соборного попа:

„Сюди, сюди, в храм соборний!
„Тут є образ чудотворний, —
Він рятує нас од смерти,
„Але сам стоїть обдертий,
„Як святий турецький.
„Люде камянецькі
„І ви, славні подолине,
„Православні християне!
„Зносьте гроші нам проворно
„На сей образ чудотворний!
Серце є в вас, ми це знаєм,
„Но ми серця не приймаєм, —
„Ви його собі тримайте,
„А нам тільки гроші дайте!“

Той цінізм поступовання, що знаходив собі відгук в таких „містеріях“, у значній мірі був наслідком чужинської господарки в церковних справах Поділля. По-за самим Камянцем, де ті чужинські впливи позначалися менше, менші були і неґативні їх наслідки.

на якому виховувалися та на якій рівнялися молодші покоління національно-свідомих подолян.

Ю. Й. Сіцінський був товаришом по академії мого старшого брата, — з сього завязалися наші взаємини, що трівали увесь час до мого одїзду закордон. За перших моїх спроб літературних він спонукав мене до співробітництва в „Под. Епарх. Вѣдомостях," яких був редактором та яким надавав виразний місцевий характер — в супереч більшості инших таких єпархіяльних видань, що трактували речі загально-церковного, здебільшого богословського, характеру. Пізніше, в Петербурзі, його листи з Камянця були для мене тою живою цівкою, що звязувала мене з рідним Поділлям в його адміністративному й культурному осередкові. І поміж рядками тих листів з радістю читалося про скромно заховану, непомітну навні, але неперестанну й невтомну працю самого кореспондента.

СЛУЖБА В ДЕРЖАВНОМУ КОНТРОЛІ.

Скоро по розмові з подільським єпископом подався я до Київа — шукати праці. Зайшов до О. Я. Кониського, і почали ми перебірати, які єсть установи у Київі, що до них можна було б вступити.

— Казенна Палата, — почав він.

— Ні, кажу, се геть. Палата та ще й казенна, — фе!

— Акциз.

— Гм, репутація якась сумнівна.

— То було раніше. Ну, то от — контроль.

— Се, звичайно, ліпше. А де він? — питаю.

— Та біля університету.

І місце хороше. Пішов, помахуючи паличкою, до університету, питаю городовика:

— Де тут контроль?

— Мабудь, контрольна палата? На Караваївській вулиці, отут зараз за університетом.

Знов таки палата. Та все одно, піду.

Знайшов, вхожу. Вперше був я у такій взагалі установі. Бачу курєра в уніформі. Питаю, чи можна бачити „предсідателя".

— У нас, — каже, — не „предсідатель", а „управляющий".

Ну, все одно, треба мені бачити управляющого.

— То попереду належить до секретаря зголоситися.

— Добре, зголошуйте.

Покликано мене до секретаря. Росповів йому, хто я і для чого прийшов.

— А ви, — каже, — який родич Віктора Лотоцького?

— То мій брат.

— А я, — каже, — його колєґа по академії. Дуже буду радий вам служити. Думаю, що ви тут улаштуєтеся. Принціпал наш перейшов через духовну школу і має добру опінію про робочі здібності нашого брата. Зараз піду, скажу йому.

Се був Максим Михалєвич, волиняк. Скінчивши академію року 1886-го, в час найчорнішої реакції Побєдоносцева, не важився йти в духовні педаґоґи. Тут таки ж, в контрольній палаті, служив товариш його — Арсеній Селєцький, автор кількох історичних праць, друкованих у „Київск. Старині".

Покликав мене управляющий — Олександер Николаєв. — Спитав, що спонукує мене обрати цивільну карєру. Росповів йому

отверто, що та карєра, до якої я готувався, закрита для мене. Вислухавши, одповів:

— Ну, се мене не обходить. Я у вашу душу не лізу, ваших поглядів не торкаюся. Спробуйте тут попрацювати. Думаю, що ви не втратили, позбавившись педаґоґічної служби.

— Ну, все ж таки, — кажу, — як педаґоґ, я зразу сто карбованців діставав би.

— Але сто літ діставали б все тих самих сто карбованців.

Умовились, що вступаю для проби, не зобовязуючи сим ні установу, ні себе.

Вступив я в загальний („касовий") відділ, через який переходили всі документальні звіти, — тож знайомився я тут з основами контрольної справи. Справа була не складна, і тому натурально було, злехковаживши її, і надалі засвоїти собі сталу традицію лехковажіння. Але на перешкоді тому став Николаєв. Він часто кликав мене до свого кабінету, роспитував, що і як я роблю, давав вказівки, особливо ж вимагав, щоб я вивчив „касові правила" — систему касового порядку для всіх установ, що підлягають державному контролеві. Навіть час від часу робив мені іспит з тих правил. Взагалі, поставився до мене дуже уважливо і навіть сердечно, оскільки було серця у сього досить таки сухого бюрократа.

Постать Николаєва була досить ориґінальна на бюрократичному фоні, і він таку значну ролю одіграв у мойому дальшому життю, що маю на сій особі трохи спинитися.

Тульський семинарист, скінчив московський університет і, вступивши на службу в Державний Контроль у Петербурзі, робив собі карєру великою пильністю праці. Не мав родини, круг знайомих був у його обмежений, — увесь жив службовою працею. Переведений на видатну посаду управляючого великою — окружною — установою контролю в Київі, він і тут жив так само — самотно в приватному життю, присвячуючи всі свої духові сили службовій праці. Але за тою зовнішньою корою бюрократа - карєриста ховалися риси інтеліґентної і толєрантної людини. Багато читав — книжки і журнали ріжних напрямів. А що найхарактерніше, — бувши переконаним консерватором, навіть реакціонером, виявляв він дивну терпимість до чужих поглядів і переконань, і не з байдужости, а справді се була шляхотна риса його вдачі. На першому ж кроці поставившись толєрантно до моїх поглядів, він ніколи не міняв сеї позиції за увесь довгий час нашої співпраці — і в Київі, і після — в Петербурзі. Се було дуже щасливою обставиною для мене, що я попав так випадково у міністерство, найбільш далеке од політики, та під начало до людини, що так терпимо ставилась до чужих поглядів. Се назавше мене звязало і з контролєм, і з Николаєвим. З останнім ми хоч кілька разів розставалися, але в межах того самого міністерства, завдяки службовим пересуванням, а з контролєм я так і не розстався, не вважаючи на де-які життьові незручності та сторонні спокуси.

Що-далій Николаєв все більше втягав мене в таємниці службової праці, даючи мені спеціяльні доручення. Не раз доручав він мені

розібрати і написати доклад в тій чи иншій справі, що повставала на раді („Общее Присутствіе“) контролю. Врешті перевів мене у відділ, що ревізував операції горільчаної монополії, — зробив се з огляду на те, що новий мій шеф відділу, хоч був добрим ревізором, але зовсім нездатний був щось написати.

Матеріяльно було мені трудно жити. Удержання моє підвищувалося дуже помалу, бо майже на протязі цілого року я не займав штатної посади. А було се з причини неуреґульованости моїх матеріяльних відносин з духовним відомством. За проживання в академічному інтернаті я обовязаний був або відслужити 5 років в духовному відомстві, або заплатити одноразово біля тисячі карбованців. На духовну службу мене не пускали, а разом не міг я вступити на службу державну, поки не вирівняю свого боргу синодові. Я не міг заплатити зразу свого боргу, почалася канцелярська тяганина в справі розсрочення на рати і закінчилася аж у літку дальшого року. Дістаючи тим часом всього 40 карбованців місячно, я мав доробляти таку суму, щоб можна було існувати. Довелося приватно взяти обовязки бухгалтера в трьох педаґоґічних установах, що були під керовництвом одного директора, — а саме — в жіночих ґімназіях подільській і фундуклеївській та в пансіоні графині Левашової. Директором тих установ був мій земляк-подоляк Данило О. Сініцький (автор одинокої до сього часу праці про устрій української церкви — в „Вѣстникѣ Юго-Западной Россіи“), людина хороша, але дуже роскидана в роботі, особливо ж що-до грошових рахунків. З огляду на те касу провадила його дружина, провадила дуже примітивно. Карою божою для мене було безперестанне, часом по кілька разів на день, зясовування готівки кожної з трьох шкіл окремо, а потреба в тім повставала з того, що горе-скарбівниця, переводячи виплати, звичайно переплутувала коробочки, в яких переховувалася готівка кожної установи. З контрольної служби виходив я о 3-ій годині та, ледве пообідавши, на 4-ту годину поспішав на другу працю і до дому повертався о 9-10-11 годині вечора.

З Сініцьким були ми у відносинах добрих, але були обставини, що утруднювали мені виконання праці у нього. Шеф мого відділу Ш-й, хоч і скінчив вищу школу, але був типовим неінтеліґентним чинушою, а як людина — недобрий і заздрісливий. Натерпівшися багато в життю, він не міг примиритися з тим, що я досить вигідно улаштувався на приватній праці. І от він, довідавшись, що я з обовязків мої праці маю бувати на засіданнях економічних комітетів на початку кожного місяця, припасовував саме на той час службові командировки на провінцію — для ревізії ріжних скарбових кас та монопольних складів. Подорожі ті були вигідні, — кожна давала збереження на командировочних коштах рублів по 25 за 3-4 дні, але так само їздити можна було і в инший час, виїзди ж мої на початку місяця (звичайно перед першим днем нового місяця) робили мені прикрі ускладнення. В дальшому я, правда, знаходив той вихід, що заздалегідь підготовляв усе і лише доручав секретареві канцелярії прочитати за мене звіт на засіданню, але секретарь не був у курсі

справи і з того виходили непорозуміння. Тому, як скоро вирішилася моя справа з синодом і я дістав штатну посаду в контролі, я зараз од приватної праці одмовився.

В таких умовах, розуміється, трудно було провадити якусь иншу працю, крім тої, що її виконувано для шматка хліба. Ще в академії я досить угруз в громадську та літературну роботу. Коли, скінчивши школу, оселився в Київі, то мав бути фактичним осередком для тих молодих товаришів, що вже розпочинали свою громадську діяльність. Тоді вже створювався той гурток духово злютованих людей, що справді могли сказати про себе: „смерть одна розлучить нас“; той гурток складали натурально, крім мене, Єфремов, Доманицький, Матушевський, Дурдуковський, які були ще школярі-пролєтарії і не мали ще иншого, крім у мене, пристановища, де можна було згуртуватися (один Матушевський був уже „буржуй“ — педаґоґ, але жив у Черкасах, у Київ лише наїзжаючи). Ся наша компанія вже розпочинала видавництво „Вік“. Вимагали опіки семинарська й учительська громади, особливо після одїзду Луки. Повстала в Київі загально-українська орґанізація, попередник „ТУПА“, де я входив членом у головну управу. Все се потрібувало часу та певного матеріяльного забезпечення, а на ділі не було ні того, ні другого. Але за те було багато сил, віри та товариської співпраці А головне — в родинному життю мав я ідеальну опору, що давала мені сили понад мої особисті можливості.

ГРОМАДСЬКІ ОРҐАНІЗАЦІЇ В КИЇВІ.

Українське громадське життя в Київі в 90-х роках минулого століття не мало властиво громадського характеру, бо не обіймало ширших течій громадської думки та акції, — загнане в темний куток русифікаційним режимом, визначалося лише рисами вузького гуртківства. Всі ці гуртки були нелеґальні, в усякому разі і найлояльніші з них — таємні, на прилюдний кон, як орґанізації, не виступали. З погляду національно-громадського се було не життя, а якесь сіре животіння. Сучасна людина психолоґічно не може собі уявити, як могло існувати громадянство без прилюдних орґанізацій, без виступів навні, без голосу преси. Та для пояснення скажу, — те пригнічення громадської думки, що впроважено його нині, по суті не ріжниться від самодержавного режиму часу, про який говорю, ріжниця лише та, що за тих часів українською мовою можна було друкувати безбарвну та пусту белєтристику, а тепер можна друкувати лише барвисту і так само пусту публіцистику, і як з першої старанно викреслювалися навіть „козацькі вуса“, то в другій за ті самі вуса козацькі, як за ухил націоналістичний, автор рискує опинитися там, де козам роги правлять. Се, правда, може доводити нам на прикладі, що „перебули пригодоньку, перебудем другу“, що ніякий політичний режим не може вбити сили національного духа, але не зменшує густого шару — червоної чи чорної — фарби того або другого становища. Таке порівняння, що його наводжу для зясування тодішнього становища, зовсім не перебільшене. Бо ж гірко сказати: тодішня галицька „Зоря“ була мало не одним приступним для широкого загалу чинником національного життя на Україні. „Народ“ з одного боку, „Правда“ з другого — то вже була контрабанда, якою живилися дуже нечисленні елєменти тогочасного українського громадянства, що більше механічно, хоч не без запалу, рефлєктувало на тогочасні галицькі відносини і ділилося на непримиримі партії „народовців“ та „радикалів“. Але скоро (р. 1894) перервався й той короткий, якийсь незрозумілий, антракт „полехкостів“, коли національний рух вливався на Україну слабенькою цівкою галицької „Зорі“, — сю останню перестали пускати в Росію. О. Кониський звертався до управи міської бібліотеки в Київі з проханням передплатити в бібліотеці яку українську та польську закордонну ґазету для загального користування, але було в тому одмовлено. Українців засуджено живитися друкованим словом московським. Але се останнє старанно обминало українську стихію, — в пресі, як і серед громадянства

російського, не чулося якого-будь виразного — прихильного чи бодай навіть неприхильного, але з поважним трактуванням справи — голосу про українство. Коли не лічити кількох фахових професорських статтів О. Потебні, М. Стороженка, О. Бодуена де Куртене в товстих місячниках, то взагалі українську справу звичайно збувалося в пресі неповажним, глумливим блягузканням. У 80-х роках, яких я не був свідком, українське життя в Київі било ще живим ключем, — була тут і своя преса, хоч і російською мовою, — „Заря", „Кіевскій Телеграф", але за яких 15 літ, за Олександра III та Миколи II, все те безслідно зникло. Десь в половині 90-років „Кіевское Слово" запросило до співробітництва де-кого з українців, — і се вже було подією, що російська ґазета не визначалася цілковитим нехтуванням українських справ та подавала де-які інформації з українського життя, особливо про галицькі справи. Тож значною на той час сенсацією була полємика з приводу заснування кафедри історії у львівському університеті, - полємика між „Кіевским Словом" та „Кіевлянином", що надрукував непристойну статтю „Секреты галицкаго украинофильства". Але ті випадкові сполохи не змінювали загального напрямку життя в українській столиці, як і взагалі на Україні. Єдиним місцем, де часом українська справа знаходила собі оборону, була „Кіевская Старина", коли конечна необхідність вимагала ставити на риск саме існування журналу, аби лише подати голос з приводу якого поза-чергового найпідлішого нападу. Таким конечним виступом була, нпр., полємика „Кіевской Старины" з Т. Флоринським з приводу довгої низки його статтів, друкованих в „Кіевлянинѣ" (вийшли потім окремою відбиткою) п. з. „Нѣсколько словъ о малорусском языкѣ (нарѣчіи) и новѣйшихъ попыткахъ усвоить ему роль органа науки и высшей образованности". Вже самий такий карячкуватий заголовок ясно зраджував тенденції, що конечне вимагали відповіді й одсічі. Отож вистрілила „Кіевская Старина" зразу з двох гармат — статтями В. Б. Антоновича — „К вопросу о галицко-русской литературѣ" и В. П. Науменка „Рѣшен-ли проф. Флоринским вопрос о книжной малорусской рѣчи". Обидві статті були дуже на часі, першу можна поставити за зразок влучної й дотепної полємики, і той прилюдний, хоч і небезпечний для журналу (бо виходив з призначених для нього рямок), голос в українській справі дав певну сатисфакцію опінії громадянства, обуреного несумлінними виступами професора-сікофанта.

Настала на Україні темна ніч безнадійного життя, що, здавалося, і краю їй не буде. Система звязаних рук дома, китайська стіна від закордонного українського світу і, як наслідок того, повна неосвідомленість навіть що-до самих фактів національного життя, нерозуміння дійсних потреб часу, — все це зводило українське громадське життя в глухий кут нереальних, теоретичних суперечок на вузько-гуртківському та особистому ґрунті. То було якесь існування лиликів у вохкій темряві забутого льоху, куди не доходить ні свіже повітря, ні ясний промінь сонця. Тож не перебільшенням було з боку Осипа Маковея, коли він, одвідавши Київ, так після висловлював у віршах жалі свої:

Тремтить моє серце: не чую нігде
Тих слів, що учила нас мати...
Де ви поховались, мої земляки,
Що вас тут нігде не видати?

І справді, громадське життя в Київі не мало навні характерних українських рис національних, дістаючи лише часткове забарвлення в певних ділянках.

Тим забарвленням були українські концерти і вечірки, спектаклі приїзжої української трупи, народні читання „Комитета Грамотности" на теми української історії й ґеоґрафії, але російською мовою, реферати українського змісту в „Обществѣ Лѣтописца Нестора" та „Литературно-Артистическом Обществѣ". Вже в кінці 90-х років українські ознаки життя починають виступати виразніше; здається, р. 1899, на Шевченкові роковини, дозволено було одправити панахиду в Софійському Соборі і навіть оголосити про це в пресі; тоді ж був урочистий, з приводу роковин, літературний вечір в „Литературно-Артистическом Обществѣ" з рефератом О. Кониського, з декламаціями М. Старицької та з відповідними співами. Жвавіше потому провадилися там і инші літературні вечірки, — в тому ж сезоні були вечірки, присвячені М. Максимовичеві з рефератами В. Антоновича та В. Науменка, Є. Гребінці з рефератом А. Кучинського та Г. Скороводі з рефератом моїм. У вечірках приймала участь і М. Заньковецька.

Але тими слабкими цівками пробивалися навні лише певні сторони життя культурного, — літературного й артистичного. Українське життя громадське ховалося від недреманого ока, що уважно чигало на його. Тож не дивно, що в обставинах, так би мовити, неприлюдности громадського життя українські гуртки навіть між собою здебільшого звязку не мали, не інформувалися взаїмно і — натуральна річ за таких обставин — взаємовідносини їх частенько визначалися антаґонізмом, навіть ворожнечею.

Таке сумне становище української справи не можна ставити на рахунок самому лише українському громадянству тодішньому. До того становища натурально приводив обєктивний збіг обставин. Україна зазнавала більших репресій, ніж инші пригноблені краї в Росії, бо коли, напр., поляки, грузини, вірмени, могли коли не розвиватися, то принаймні культурно існувати під російським режимом, то всі ознаки культурного життя українського піддано спеціяльним репресіям. Вищу ознаку національного життя — українську мову — засуджено на загибіль через заборону уживання її в школі, адміністрації, суді, через заборону преси, наукової і навіть популярно-наукової літератури в українській мові. В такому загрозливому для української культури становищу вимагалося особливих зусиль, щоб якось перебороти небезпечні перспективи та затримати бодай які ознаки культурно-національного життя, аби воно не переривалося в своїй традиції. Сизифова праця в сьому напрямі вимагала так багато, що втягала людей, які тим займалися, без останку. Отже оборона національного слова, як такого, незалежно од змісту словесної

творчости, стала самостійним завданням в тих нелюдських обставинах. Уряд використовував сю ситуацію, яка була сильною в його руках зброєю, тим способом, що з найменшого приводу посилював скорпіони на українське слово, цілковито, бувало, припиняючи ту слабеньку цівку, якою воно ледве слезилося у вузенькому річищу „изящной словесности". Се закривало людям, які працювали на культурному полі, ширшу участь в політичній акції, бо найменше підозріння вже згори засуджувало на неуспіх усі заходи „неблагодійних елементів". Треба зрозуміти усю глибину переконання та відданости національній справі з боку тих людей, що вперто провадили культурно - національну працю, не зражаючись незначними, часто — просто таки нікчемними її наслідками, в святому побоюванні, що поки сонце зійде, роса може очі виїсти, — традиція національного життя може перерватися.

Але такі наслідки тої праці дуже, взагалі, знеохочували працювати на культурному полі, витрачуючись на дрібниці. Більш показною, імпозантною була праця політична, скерована на повалення того режіму, що утворював таке становище. Молодь здебільшого „йшла в революцію", оддавала свої сили боротьбі політичній, не тільки залишаючи без уваги національні інтереси свого народа, але й з призирством ставлячись до тих „вузьких культурників", що присвячували себе „малим ділам" перед величним сходом революційного сонця. На ґрунті отих фатальних для української справи обставин російські політичні партії збірали великі жнива серед української інтеліґенції, ослаблюючи її акцію національну, кидаючи зневажливе, але вірогідне в очах „самоотверженных малороссов" гасло, що всі ці національні потреби прийдуть на порядок „другого дня після революційної перемоги".

Така ситуація була головним чинником, що шкідливо одбивався на праці та навіть на самому складі українських національних орґанізацій, які, переборюючи непоборимі перешкоди в ділянці культурно-національній, провадили в тих обставинах суто-політичну роботу, постійно проте наражаючись на закиди у „вузькому культурництві".

Найстаршою громадською орґанізацією в Київі була Стара Громада. Я не був членом Старої Громади і з більшістю її членів знайомий був лише зовнішнє, а з рештою, коли й близче, то не в звязку з приналежністю їх до сеї орґанізації. За мого часу Стара Громада вже не жила, а животіла. Збори її відбувалися досить реґулярно, але діловою стороною тих зборів не всі члени інтересувалися, — де-які, коли приходили завчасно перед вечерою, то лягали до вечері спати, оживлюючись вже в час вечері — інформаціями та анекдотами з сучасного громадянського життя та з минулого і т. ин. товариськими розмовами. Такий жанр часом додержували старо-громадяни і на прилюдніших виступах, яких взагалі було дуже небагато. Пригадую такий випадок. Коли удалося, нарешті, вперше, по довгій перерві, одслужити в Софійському Соборі панахиду по Шевченкові, в роковини його смерти, то по панахиді улаштовано було „комерс" в отелю „Древняя Русь", напроти собору. На комерс той запрошено

було людей старшого віку, переважно старо-громадян, з молодших запрошено, здається, лише В. Доманицького, що був свій чоловік у редакції „Кіевской Старины“, та мене. На сих перших публічних зборах з такого випадку почався за столом обмін споминами, що відповідний був лише у найбільш інтімній компанії (аж до того, напр., що один одному пригадували: „а в тебе були тоді рябі штани“). Досить для враження од тих розмов сказати, що я взяв під руку Доманицького, і ми вийшли з-за столу. Бідний Доманицький прийшов до мене другого дня якийсь скулений, — видно, дуже влетіло йому від старих.

Тодішні старші громадяне, живучи в кращому випадку спогадами про щасливі часи Аранжуеца, поволі одривалися од живого, сучасного їм життя, тратили розуміння тих явищ, що складали живу українську дійсність. От хоча б такий приклад. По нараді нашого тісного гуртка „віковців“ В. М. Доманицький взявся „омолодити“ „Кіевскую Старину,“ завівши туди відділ „Текущія извѣстія и замѣтки“, де мали міститися, поруч з відомостями археологічного та історичного змісту, також вістки з сучасного культурно-національного життя. Найстаранніше вибіраючи ті відомості з текучої преси, для чого переглядалося її цілі оберемки, Доманицький видобував звідти все, що мало значіння, все інтересніше з ділянки культурно-національної, і ми, „віковці“, на своїх зборах з захопленням знайомились з тим матеріялом та нетерпляче ждали, коли буде він видрукований, бо, не стоячи в супереч характерові журнала, мав він бути однаково інтересний для всіх, кого інтересували факти нашого національного життя. Але появлялася книжка, приносив її на збори Василь, в таких випадках скулений, зморщений, — і в ній містилися самі історично-археольогічні звістки. Коли я звернув на се увагу одного з найвпливовіших керманичів „Кіевской Старины“, то він з глибоким переконанням зауважив мені, що ті дрібниці, які подавав Доманицький, нікого не можуть інтересувати.

— От, напр., — казав він, — пропонується друкувати, що цензура перестала пускати „Дзвінок“ з Галичини. Ну, скажіть, Бога ради, кому інтересно, що цензура той „Дзвінок“ колись пропускала, та кого може інтересувати, що тепер перестала його пускати?

Так трактувалася заборона єдиного українського часопису для дітей, який зроблено було спробу припасувати для користування дітей на Україні та який цензура й заборонила власне з причини тої спроби.

В самій громаді почувалася певна її заплісняві́лість, і повстала тут думка „освіжити“ склад її, що варився у соку все тих самих осіб, які почали вже й вимірати поволі. Для омоложення прийнято було до Старої Громади Є. Х. Чикаленка, О. Г. Черняхівського, І. М. Стешенка та С. О. Єфремова, що тоді звернув на себе увагу своїми живими літературно-критичними статтями в „Кіевской Старинѣ“. Але останній, по кількох сеансах, перестав ходити на збори громади, — очевидно, відчуваючи невідповідну для себе там атмосферу.

Більшість старо-громадян своїм молодшим віком належала до

часу 60-70 років, коли ще життя українське як не било ключем, то все ж значно оживилося, відновлюючи традиції попереднього часу — часу Кирило-Мефодієвського Брацтва. То з осередку тої ґрупи, з якої склалася Стара Громада, вийшли такі національні декларації, як лист В. Б. Антоновича в справі національного самоозначення автора, як лист киян до редакції „Основи“ — з зародком якоїсь національної програми; з тих самих кадрів вербувалися працьовники для недільних шкіл у Київі, серед них працював і з їх благословенства та по їх обіцяних зобовязаннях виїхав на еміґрацію Драгоманів. Але ж по тих роках весняного пробудження наступила така убійча негода з дрібною й брудною системою адміністративних ущіпок та причіпок, що ті самі люде поволі, оглядаючись на кожному кроці, розгубили і молодий жар душі, і ті ширші ідеї, якими жили раніше. Нинішнє покоління, що памятає себе вже з часу першої російської революції, над якої появою слушно співали „осанна“ старші українці, не можуть собі уявити отруйної атмосфери, в якій мусіло жити, що-дня, що-хвилі задихаючись, старше покоління. Се не була боротьба, — бо як боротися з отруйним ґазом? Се було повільне завмірання громадського почуття та громадської думки, як завмірає поволі, блимаючи, світ лямпи, коли не має свіжого повітря.

Ота отруйлива атмосфера незмінно дошкульних обставин примушувала до тих обставин „припасовуватись“, аби й робити щось, хоча б невеличке, і разом уважати, щоб не зруйнувати справи, як вона тоді виглядала, та й свого особистого життя, що було в постійній небезпеці від ріжнородних скорпіонів, звідусюди спростованих на „українофільство“ та на „українофілів“. Лише в тих підлих умовах натурально мав виробитися такий гнучкий тип, як старо-громадянин В. П. Науменко, що, все життя хиляючись між Сцилою та Харибдою дошкульних обставин, врешті на межі землі обітованої стратив чуття національного обовязку о-стільки, що на початку революції заперечував українізації Київського Общества Грамотности, перешкоджав, в якості попечителя київської шкільної округи, тодішньому ґенеральному секретареві освіти І. М. Стешенкові українізувати ґімназії в Київі, не завагався вступити, всупереч загальному обуренню, в склад „федеративного“ уряду Скоропадського та навіть, колишній український громадянин і педаґоґ, сприяв формуванню бойових відділів з київської шкільної молоді для боротьби з українським повстанням Директорії. Майбутній психолоґ та соціолоґ, в поясненню такої сумної трансформації сього українця, що має в минулому безперечні заслуги, мусить спинитися на тих обставинах, що витворювали таку викривлену психолоґію. В той лихий час люде науменківського типу були конечне потрібні. І Науменко на початку не був такий, яким став на останку.[1]) Се був справжній патріот, що

---

[1]) В. П. Науменко увійшов в Стару Громаду ще за молодих літ і фактично провадив тут найвідповідальнішу працю. Через нього та Я. М. Шульгина Громада держала зносини з Драгомановим. З початку 90-х років він став редактором „Кіевской Старины“, був головою „Кіевскаго Общества Грамотности“, що мало в Київі

взяв на себе нелехкий тоді обовязок фактично представляти українство перед офіціяльними та неофіціяльними чинниками, бачити постійно втуплений в тебе зір усіх тих чинників, що стежили за кожним кроком, постійно ходити по линві і балансувати, — хто ж би видержав безкарно такі моральні тортури? Кожний, хто мав марку „украйнофіла", наче під шкляним ковпаком знаходився, і йому „всякое лыко в строку" ставилося. Тому зрозуміла ота надзвичайна обережність старших тоді людей, аби не встрягнути з молодшими в яку справу, що з неї потому цілий не вискочиш. І та обережність додержувалася не лише що-до справ з характером політичним, але навіть що-до найневиніших національно-культурних справ, що тоді однаково трактувалися за шкідливі, немов би нарівні з політично-революційними виступами. Такий, наприклад, безперечно твердий і мужній громадянин, як О. І. Левицький, од якого маємо пересякнуте українською свідомістю його листування з молодих літ та який виявив себе таким терпінням та жертвами під большевицьким обухом, — сей самий О. І. Левицький молив редактора „Записок Н. Т. і. Ш.", аби пояснив друком, що ініціяли О. І. Л. під замітками й рецензіями в „Записках Наукового Т-ва" (се були мої ініціяли) не належать йому, — і таке оголошення появилося, бо мені вже все одно було збірати на свою голову одну чи дві копи лиха, а йому се поважно загрожувало з погляду службового. Що се не була пуста, неоправдана лякливість, доводить хоча б у-горі наведений приклад зо мною ж в академії, — з приводу видруковання моєї статті в тих самих злонамірених „Записках". Оцінюючи факти тогочасного життя українського, конче треба мати на увазі тодішні нелюдські умови, в яких воно відбувалося. Моє життя лише краєм захопило ото „время люте", і я по чистій совісті не дозволю собі заплямлювати моїх старших попередників „насмѣшкой горькою обманутаго сына над промотавшимся отцом". Визнаючи хиби наших „батьків", мусимо признати, що вони перенесли нам, бодай надщерблені, українські традиції через непроходиму прірву найгіршого нашого лихоліття; вони виконували певний мінімум української акції, що для того часу був фактично максімумом, провадили такі немаловажні для свого часу справи, як видання „Кіевской Старины", „Кобзаря", як улаштування могили Шевченка, як плекання української національної традиції в єдино можливій тоді формі наукових історичних та філолоґічних дослідів, і т. и. Стара Громада — так чи инак — а й зовнішнє представляла тоді українську течію, занедбану та звідусюди винищену, — на випадок якої лояльної маніфестації чи приїзду когось потрібного з-за кордону; памятаю, напр., урочисте прийняття в Громаді з приводу приїзду до Київа з Болгарії проф. І. Д. Шишманова. Урочисті традиційні панахиди в день Шевченкових роковин у Софійському соборі відновилися завдяки старанням

народні авдиторії та провадило виклади (власне — читання ухвалених для того брошур) на українські теми (розуміється, російською мовою). В праці на тих своїх становищах і засвоїв він оту леґальність до дна душі, в якій нарешті втопилося остаточно почуття української національної гідности.

Старої Громади. До сього треба додати, що в складі Старої Громади були особи, що, звязані старими товариськими звязками з її членами, в час тодішнього лихоліття використовували її для тої чи иншої акції української, виявляли і персональну ініціятиву громадської діяльности, активізуючи бодай ці слабенькі цівочки українського життя, яке загрожувало просто завмерти. Такі були: В. Б. Антонович, Т. Р. Рильський, Я. М. Шульгин, М. В. Лисенко, К. М. Михальчук та ин.

Стара Громада була орґанізацією аполітичною. Протилежним бігуном її було радикальне уґруповання, що зосереджувалося біля Миколи Васильовича Ковалевського. Се була людина, віддана всією душею революційній справі, в якій перевагу оддавано моментам загально-революційним, себто всеросійським. Він з однаковою експресією і революційно працював проти правительственного режиму, і ненавидів своїх противників навіть на суголосних теренах революційної праці, доходючи до певного революційного сектярства; але через свою безоглядну відданість справі, якій служив, здобув повагу однаково — і прихильників, і ворогів по громадській праці. До чого доходило оте загострення відносин між сими протилежними течіями, може свідчити такий факт. По смерті Ковалевського, що вмер у тяжкій нужді, збіралося пожертви на його похорон. Один із збірачів зайшов і до Кониського, — хоч, з огляду на відомі всім відносини між сими двома діячами, такт вимагав до нього не заходити. Кониський дав карбованця, той взяв і пішов. Розуміється, се була невеличка пожертва, але, як на матеріяльні засоби Кониського, які я знав, він взагалі не геть то більше міг би дати. І от, коли виносили домовину з тілом небіщика з Благовіщенської церкви, той добродій, таки на паперті, звертається до Кониського і оддає йому назад його карбованця. Зроблено се було по нараді з иншими прихильниками Ковалевського, які хотіли тим чином підкреслити ідейну прірву між сими двома людьми. Я був у О. Я. в день сього ганебного, дикого вчинку. Вперше і в останнє я бачив, що він плакав...

Не більш гідні були виступи, з того ж кола, на адресу М. В. Лисенка в буковинському часописі „Буковина“; ті виступи носили вже цілком пасквілянтський характер.

Біля М. В. Ковалевського гуртувалося кілька, не багато, молодих сил, з яких я знав П. М. Тучапського, що грав певну ролю в студенських колах. Сього останнього можна уважати за типового представника драгоманівського радикалізму на Україні, — з преваляцією в нім моментів політичних та соціяльних над національними. Під криптонімом Е. С. (другий його псевдонім — Лукашевич) надрукував Тучапський закордоном (у виданню І. Франка) брошуру про Шевченкові ідеали та українську дійсність, де традиційно та ще й з аляповатим посиленням повторює звичайні драгоманівські зневажливі твердження про Шевченка, — аж до того, що Шевченко не мав сталих громадських і політичних поглядів, не мав ясного, певного світогляду, який міг би дати йому право стояти на чолі україн-

ського руху. Працювавши спершу з М. В. Ковалєвським, як український радикал, після вступив він до С.-Д. Спілки, що стояла на ґрунті російському. Помер Тучапський вже за большевиків р. 1922-го, і по його смерті видруковано його спогади за девядесяті роки та дві його статті про Драгоманова.

Прихильників Ковалєвський мав серед молоді, що взагалі спочуває більш революційним стремлінням. Близька до нього — якраз що-до революційности — була ґрупа „тарасівців", що саме тоді утворилася з представників досить ріжнородних уґруповань; але ґрупа ся инше, першорядне місце давала українському національному чинникові (проґраму тої ґрупи — „Profession de foi молодих українців" видруковано в „Правді" за р. 1893-й). Радикальна течія Ковалєвського на Україні була фактично фракцією галицького радикалізму, на чолі якого стояли тоді, за Драгомановим, Франко та Павлик

Поміркованіше становище займала давніше утворена, без формального звязку орґанізаційного, ґрупа, що осередок її складали В. Антонович, О. Кониський, Т. Рильський, М. Лисенко, пізніше М. Грушевський. Се теж у певній мірі була фракція галицької політичної течії — „народовської", що мала в Галичині представниками В. та О. Барвінських, Ю. Романчука, К. Левицького. Спільною акцією львівського та київського уґруповань сього напрямку створено у свій час т. зв. „нову еру", що мала стати початком нової сторінки польсько-українських відносин. В сій справі провадилися листовні переговори між Львовом та Київом і приїздив до Київа Олександер Барвінський, з яким я тоді познайомився.[1])

Нездорове загострення громадських відносин саме на Україні пояснюється тим, що тут не було нормального політичного, зокрема партійного життя, — Українці жили відбитим світом політичного життя галицького, перетравлюючи галицькі суперечки. Але ґрупові сі змагання були вже передсвітом власного політичного життя на Україні, — коли не насінням, з якого виросли тут політичні партії, то педаґоґічним ґрунтом, на якому виховувалися перші їх завязки.

Коли вже йде мова про громади чи взагалі групові обєднання українські в Київі, то не можу не поминути одну, що особисто мені була найблизша. Ніякого формального звязку між її членами не було, — самий лише моральний звязок особистих відносин — близьких, щирих і глибоких, що від початку до кінця залишилися незмінними. Сю, міцну своєю духовою єдністю, ґрупу складали, крім мене: Василь Миколаєвич Доманицький, Федір Павлович Матушевський — обидва вже знайшли вічний спокій по невтомній праці; Сергій Олександрович Єфремов, Володимир Федорович Дурдуківський. Спаяні між собою єдністю переконань та настроїв, ми справ-

[1]) Знайомство з О. Барвінським зробило на мене глибоке враження і було дуже для мене корисне для орієнтації в справах галицької політики. На протязі двох днів я йому показував Київ — місцевості, памятки, музеї — і за той час мали ми можливість широко обмінятися взаїмно інформаціями про політичне й громадське життя в Галичині та на Україні.

ді, не утворюючи ніякої формальної орґанізації, фактично сходилися на спільній участі в ріжних справах — і тимчасового значіння, і більш трівалих. Пізніше у нашу компанію увійшов молодший віком Дмитро Іванович Дорошенко, з яким я спізнався вже в Петербурзі. З того, так дорогого мені, товариства — „одних уж нѣт, а тѣ — далече“.

ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДЯНСТВА 90-х РОКІВ.

ПРОФ. В. Б. АНТОНОВИЧ.

Через імлу більш як тридцяти літ встають передо мною київські постаті згадуваного часу — 90-х років. Одні з них — невеличка жменька — залишилися „по той бік добра", то ліпше їм дати спокій; инших, — а їх значна більшість, — забрала вже доля туди, де їм моя згадка не може пошкодити. Тож, хоча й як сумно, роспочнемо проходку між тіней минулого, що встають в памяті без терпких вражінь сучасности, коли вже осіло шумовіння біжучого життя, і події та люде освітлюються через очистну призму часу.

Про де-кого з київських громадян того часу я вже згадував. Як і раніше, не маю на цілі давати характеристик, — а лише кілька фактів і рис, з своїх особистих вражінь, що, може, придадуться для ужитку в більш широких характеристиках.

Коли говорити зокрема про тодішніх діячів українських у Києві, то на першому місці — з погляду і особистих здібностей, і фактичного значіння в тодішньому життю — треба поставити проф. В. Б. Антоновича, — одного з найбільших людей української справи. Од політики він навні ухилявся та й справді у, так би мовити, щоденних політичних стосунках участи не брав; але із здорового, ясного розуму, широкого досвіду історичного і сучасного життя він глибоко орієнтувався в обставинах, і його висліди виявляли не лише глибоке зрозуміння минулого й сучасного, але й давали науковий проґноз майбутнього.

Доля його, як і инших видатних діячів українських, відбила на собі фатальні сліди того мертвотного московського режиму, що під ним провадився український національний рух на протязі останнього століття. Людина, що знайшла в собі високу духову силу самовизначення національного, автор незабутньої в історії українського руху „Сповіди", людина глибокого переконання та сильної волі, В. Б. на протязі пів-століття своєї діяльности наукової та громадської, хоч як твердо йшов до одної незмінної цілі, але під непереможним тиском режиму мусів зміняти тактику та звужувати шлях своєї діяльности, аби зовсім од життя не усунутись. На полі науковому він мусить покинути ті ділянки української історії, яким на початку віддає свою увагу, в яких виявлялася орґанічна сила української нації. Від подій і доб великого національного підйому був він примушений перейти до нейтральніших обєктів наукового досліду, впір-

нає в архивну роботу і нарешті майже замикається навні у вузькій ділянці археології. Як се взагалі було в тодішньому життю під самодержавним режимом, робота Антоновича — наукова й громадська — переходить в таємні підвали життя. Виклади його, як професора, відбуваються в приватних помешканнях, нелеґально. Праця громадська так само переводиться в таємних орґанізаціях. Врешті В. Антонович та спільники його по національно-громадській роботі приходять до думки забезпечити можливість і здобутки української національної праці на терені иншої держави, де частина українського люду все ж користувалася певним мінімумом національної свободи під охороною державної конституції, бодай би й такої, як австрійська.

Вперше побачив я В. Б. Антоновича на приватних викладах з історії козацтва, в роках 1889-1890. Історія національно-громадських рухів українських вже не могла викладатися з університетської кафедри, і виклади ті відбулися таємно — спершу в помешканні Василя Никодимовича Вовка-Карачевського (на Мало-Володимирській вул.), а після в помешканні мійської школи (по обіді, коли школярі розходилися) десь в районі Дмитровської вул., — в тій школі учителювала дружина українського поета Мусія Степановича Кононенка (псевдонім — М. Школиченко). З нинішнього погляду здається дивним, що люде знаходили охоту й інтерес конспіруватися для такої справи, як виклади з історії. Але для того часу це було не лише нормально, а й цілком необхідно, бо лише таким способом можна було здобути певне й систематичне знання рідної історії. Курсів української історії тоді ще не було, — рука московського режиму не пускала їх, а в курсах загальної та російської історії наша минувшина фальсифікувалася в напрямі московської державної ідеології. До знання рідної історії доводилося приходити самотужки, перетравлюючи сировий матеріял, що містився в „Архивѣ Юго-Западной Россіи“ та дрібними окрушинами — в журнальних статтях — здебільшого „Кіевской Старины“. Тож цілком зрозуміло, що щасливою нагодою послухати систематичний курс — повний чи частковий — української історії з уст ученого-громадянина тодішні земляки дуже дорожили, і ті виклади відбувалися так повно і широко, як це було можливо з обставин вмістимости помешкання та з погляду зовнішньої безпечности. Незалежно від того, виклади В. Б. інтересували і самі по собі тим науковим змістом своїм, який вкладав у них знаменитий учений. Молодих слухачів, що здебільшого інтересувалися сучасним політично-суспільним життям, дуже захоплювали ті соціяльно-економічні та політичні підклади народніх рухів, які виразно перед ними викривав лектор. Не кажу вже про те, що виклади, не визначаючись зовнішніми ефектами, робили велике враження на слухачів натхненням творчости, що світилася з слів та навіть з обличчя лектора, осяяного внутрішньою працею творчої думки. На щастя, ті курси не зовсім пропали і для нащадків — частину їх записано і видано закордоном п. з. „Бесіди про часи козацькі“.

Як згадував я, виклади відбувалися таємно. Дуже дивно, що досить часті і численні збори ті не було викрито, — пояснюється це великою дисциплінованістю відвідувачів, що вже пристосувалися до відвідування всяких нелеґальних зборів. Лише один раз заскочив поліціянт збори в школі пані Кононенкової. Вглянувши несподіваного слухача в дверях, В. Б., не міняючи тону і темпу свого викладу, поволі, влучно перевів мову на археологічні знаходи, почав показувати на карті місця археологічних стоянок, — бо було умовлено, що в такому, як стався, випадку, лектор читатиме реферат для підготування слухачів до майбутнього археологічного зїзду. Господиня запросила того гостя до їдальні свого помешкання в тому ж будинкові та, частуючи його вином, пояснила, що то професор підготовляє своїх співробітників до участи в археологічному зїзді, який мав за кілька місяців відбутися. Коли на прощання поліціянт дістав у руку червінця, то залишився з усього того інциденту дуже задоволений, і справа на тому стала. Це було на останньому чи передостанньому викладі курсу. Так колись — та й не дуже давно — українці здобували історичну освіту...

В ближче співробітництво наукове з В. Б. увійшов я в праці над біографічним словником. Не знаю, з чиєї власне ініцятиви виникла думка скласти біографічний словник діячів-українців та чужинців, що яким-буть способом спричинилися в своїй діяльності до української справи чи навіть взагалі працювали на українській території. План цієї праці задумано дуже широко, увівши в її обсяг діячів з найдавніших часів історичних. Отже мимо свого значіння як справочника, ця праця мала задовольнити потребу в певному історичному компендіумі, якого тоді так дуже бракувало. Провід у цій праці належав В. Б Антоновичу при найближчій допомозі молодого ще тоді професорського стипендіята М. С. Грушевського. Крім того, співробітниками були видатніші українські історики — В. І. Щербина, І. М. Каманін, М. П. Василенко, А. І. Істомин, К. М. Мельник, пізніше — В. М. Доманицький, С. О. Єфремов, Г. Л. Берло, Г. П. Ямпольська.

Мені доручено було орґанізувати гурток співробітників, що опрацьовували біографії діячів з церковного поля. В той гурток входили мої товариші по київській академії: згадуваний вже С. О. Липківський, С. М. Іваницький (автор моноґрафії про Гервасія Лінцевського), М. А. Шпачинський (автор моноґрафії про Арсенія Могилянського), Г. А. Ярошевський (після — перший митрополит православної автокефальної церкви в Польщі), Е. К. Червінський, В. І. Селін, П. Г. Петрушевський та инші, більш випадкові, співробітники.

Робота провадилася жваво. Про обшир її можна гадати з того, що словник доведено до літери О, а на кожну літеру припадало 200-300 життєписів.

Скоро після того, як М. С. Грушевський перенісся до Львова, вирішено було видрукувати, в числі праць Наукового Т-ва у Львові, перший том словника, що мав обіймати біографії на перших пять літер алфавиту (А-Д). Малося на меті спершу видрукувати словник

українською мовою у Львові, а після — російською на Україні, коли б се з цензурних обставин можна було зробити. Складено редакційну комісію з пяти осіб, яка мала остаточно зредаґувати матеріял першого тому що-до його змісту. За кілька місяців комісія (р. 1897) скінчила свою роботу. Через те, що в праці брало участь багато людей, стиль усіх розправ був дуже ріжнобарвний, а крім того ориґінали де-яких окремих біоґрафій писались російською мовою й перекладалися після вже; треба було зредаґувати й саму мову словаря. Та, на жаль, людина, якій було се доручено, затягла роботу аж на кілька літ, матеріял через те перестарівся, і для друку треба було його знову переглянути та освіжити новими джерелами. Річ це була надзвичайно складна, і тому справа з друком спинилася. Ориґінал (здається, врешті і з українським перекладом) передано Науковому Т-ву у Львові. Праця та, гадаю, не стратила своєї цінности, і колись буде її використано, коли стане на чергу справа видання біоґрафічного словника діячів України.

Дуже шкода, що в тодішніх умовах, за яких пропадало так багато не лише добрих намірів, але й доброї праці, не доведено до краю та не видано сього біоґрафічного словника українського. Проте, підприємство це мало корисні наслідки бодай посередні. На протязі кількох літ ґрупа молоді науково працювала, бувши введена в саму кухню наукової праці, під проводом та при участі найкращих наших істориків на чолі з В. Б. Антоновичем. Із згаданих у горі розправ де-яких з тих співробітників видно, що участь їх в даній праці не була безплідна. Науковий провід В. Б-ча був надто цінний для тих, хто ним користувався. Він не давав своїх готових вислідів, що давили б на молодий, невправний розум. Одсилаючи безпосереднє до самих джерел, він давав лише натяки в формі поставлення тих проблєм, які належало вирішити.

Ледве чи не більше мали ті збори значіння політично-громадського. Звичайно по скінченню наради над словником гостинний господарь запрошував до їдальні, де гості розсаджувалися за добре киянам відомим круглим столом. Тут починалися розмови иншого змісту — політично-громадського: переказувалися новини з життя українського й загально-російського, які не могли попасти в тодішню підцензурну російську пресу, провадився обмін думок в актуальних сучасних справах, фактично означалися лінії й засади українські в сучасному життю. Господарь здебільшого не сидів на місці, а обходив гостей круг стола, частував, кожному знаходив сказати щось інтересне, дати раду і вказівку що-до якоїсь праці — наукової чи громадської, а разом слідкував за загальною розмовою, яка за столом точилася, кидаючи своє влучне слово, що звичайно освітлювало ситуацію. Такі збори конче були потрібні в тодішніх умовах. У Київі в той час були два політичні салони, що були лабораторіями української політичної думки: салон О. Я. Кониського, де що-дня збіралися в його помешканні (на Бібіковському Бульварі, 36) місцеві й приїзжі українці, та отой салон В. Б. Антоновича (на розі Жилянської та Кузнечної вулиць). В обох цих місцях, крім зга-

даних ширших зборів, відбувалися й тісніші наради великого, як на той час, політичного значіння.

В той час було в Київі ще кілька салонів, значно численніших — у родин М. В. Лисенка, М. П. Старицького, О. П. Косач, — але останні мали характер більш літературно-художній, тут українська молодь усвідомлювалася з боку культурно-національного і вже потому вводилася в коло інтересів національної політики.

В праці громадській стикався я з В. Б., беручи з ним участь в Раді тої всеукраїнської орґанізації (таємної), що утворилася в р. 1897 в Київі і після дістала назву ТУП'а (Товариство Українських Поступовців). В. Б-ча на перших установчих зборах орґанізації вибрано почесним членом. Залишаючись на цьому становищу до самої своєї смерти, В. Б. не номінально носив цю гідність, а фактично й дуже активно працював в орґанізації. О-скільки в ній Лисенко мав ролю вольового стимулу через свою імпульсивну вдачу художника, о-стільки Антоновичеві належав провід ідеї та орґанізації. Значіння даної установи та участи в ній В. Б-ча було величезне, — і до того не можна підходити з міркою нинішнього часу. Треба мати на увазі, що в той час українська політична робота на російському терені що-йно лише ставала на ноги, бувши головно рефлексом аналоґічних течій в Галичині. Своєрідні політичні орґанізації на Україні (не заводячи сюди таких по суті неполітичних обєднань, як „Стара Громада" в Київі) виникають десь на початку 80-х років у таких несміливих проґрамах, як згадуване „Profession de foi молодих українців", в орґанізації „тарасівців" у Київі та в кількох невеличких гуртках по инших українських містах. Перші партії політичні — с.-рівська в Петербурзі та пізніше РУП (Революційна Українська Партія) не були ні виразні, ні активні. Тоді діяльність ТУП'а набірала значіння подвійне: чинника реальної української роботи в умовах російського життя, переважно культурно-національної, і певної лабораторії спеціяльно політичної думки й акції на Україні. В обох напрямках практичний розум та широкий політичний світогляд В. Б. прислужилися найбільше для успішної діяльности ТУП'а. Пригадую, що в найтрудніших, найбільш складних обставинах знаходив вихід та виводив справу з темних нетрів все той ясний, практичний розум В. Б-ча.

З надзвичайно скромної натури своєї В. Б. ухилявся од політичних виступів зовнішних; коли ж обставини примушували його до того, то ті виступи були яскраві і блискучі. Досить пригадати виразну „Сповідь", що назавше залишиться памяткою в історії нашого національного руху. За мого часу сильне враження мали статті В. Б-ча з приводу проти-українських уступів в романах Г. Сенкевича та — особливо — проти українофобських статтів проф. Т. Флоринського; відповідь В. Б. сьому останньому мала велике практичне значіння, не лише з огляду на авторитет автора, але й дійсно по силі річевих арґументів. З погляду річевої арґументації засад українства вплив мали також висліди з його лекцій (приватних, на зразок згадуваних вище) п. н. „Три типи народности" (друковані ано-

німно в „Правді"); арґументи цієї статті здобули собі широкий вжиток для тодішньої полємики — літературної й словесної — в українській справі.

Великий учений, В. Б. Антонович був разом реальним і далекоглядним політиком, для чого служили йому і природний хист, і історичний досвід ученого, і розважлива думка над сучасними подіями. Що-до перспектив української справи в самій Росії В. Б. мав ясне уявлення, що той колос, не опертий на добрій волі народніх мас, мусить упасти; але до того моменту потрібно заховати максімум української національної сили, ту силу розвинути бодай культурно, коли не можна політично. Тому В. Б. всіма можливими способами сприяв культурно-просвітній праці в українських гуртках — в середніх та високих школах, українському видавництву (йому досить завдячує на перших кроках своїх в-тво „Вік", не кажучи вже про „Кіевскую Старину"), українське книгарство (за його допомогою повстала спеціяльна українська книгарня під фірмою „Кіевской Старины") та всякі спроби поширення української книжки. Лише такі способи української праці, та й то з великим обмеженням і небезпекою, були у той час можливі, — всі ж инші — полягали в таємній пропаґанді серед селян та робітників, пропаґанді здебільшого бунтарській. До цих останніх способів В. Б. не був здатний вже навіть з огляду на свій вік похилий, і за це в останні літа життя довелося йому зазнати прикрих докорів від молодшої ґенерації, коли по революції 1905 року виявилися ширші можливості політичної праці — вже за кілька літ до його смерти в дуже поважному віці.

Не вбачаючи можливости поважних досягнень національних в межах Росії, як уже згадувалося, В. Б., разом з другим провідником української справи О. Я. Кониським, прийшли до висновку поширювати ті можливості на терені галицькому, де ґрунт для того в певній мірі давали конституційні умови австрійської держави. З тих його планів повстала польсько-українська угода 1893 року — т. зв. „нова ера". В свій час радикальні галицькі елементи, проваджені М. Драгомановим, жорстоко нападали на „нову еру" та на творців її. З погляду тактичного такі напади були оправдані й корисні, бо не давали заспокоїтися на певних, досить невеликих, досягненнях Але річево ті напади не мали ґрунту, бо власні сили галицького національного руху були ще не великі і самі по собі, без певних компромісових угод, не могли дати позитивних досягнень, — нинішній стан українського життя в Галичині, — через 35 літ по тих бомбастичних докорах творцям „нової ери" — досить ясно це доводить. Головним наслідком „нової ери" було заснування української кафедри Східньої Европи у львівському університеті, яку мав обійняти В. Б. Але фізичні сили вже не дозволили йому взяти на себе великий тягар цеї праці, дуже відповідальної з огляду на умови її в Галичині. Замість В. Б-ча ту місію взяв на себе учень його М. С. Грушевський. Вибір був дуже щасливий, — і коли б „нова ера" обмежилася лише цим досягненням, то наслідки діяльности проф.

М. Грушевського в Галичині вже самі по собі цілком виправдують ту політичну акцію, що її творцями були Антонович, Кониський, Барвінський.[1])

В приватному житті В. Б. був надзвичайно, феноменально скромною людиною. В своїм поводженню він завше ховав своє особисте „я“, цим даючи зразковий та, на жаль, мало наслідуваний приклад своїм сучасникам. Скромність його була просто анекдотична, — з нею звязувано багато анекдотів, що здобували особі В. Б-ча якийсь напів леґендарний характер.

Коли своїй долі я взагалі завдячую, що звела мене на життьовому шляху з людьми, од яких зазнав я багато щастя, то в першій лаві тих людей були О. Я. Кониський та В. Б. Антонович. Від останнього дістав я науку не стільки книжну (він не був моїм професором), скільки життьову, бо дійсно був він провідником на перших кроках громадського шляху мого. Образ цієї людини ніколи не забуде той, хто мав нагоду її пізнати.

Останній раз бачив я В. Б. за рік до його смерти. Переїхавши з 1900 року до Петербурґу, я наїздив лише в гостину на Україну. Одвідуючи близьких людей у Київі, я не лише з обовязку ввічливости, але й з глибокої моральної потреби бував і у В. Б. В останнє побачення В. Б. духово був незмінний, — так само був його „дух бодр“, той самий виявляв він свіжий інтерес до справ громадських, так само вражала ясна його орієнтація в подіях - в нових перспективах українського життя в Росії. Але час помітно руйнував його фізично, і серце стискалося, бо видно було, що почислено вже дні людини, якій українське життя завдячує великими придбаннями.

---

[1]) Зносини з Галичиною в той час були дуже утруднені, і відбувалися вони через спеціяльних посланців (що бувало не часто), а як листовним способом, то такою „езопівською мовою“, що нераз виходили з того прикрі непорозуміння між кореспондентами, які не в силі були розгадувати чи розгадували неналежно загадувані взаїмно езопівські шаради. Дуже трудно було і в друку подати якісь ширші відомості про стан української справи в Галичині, — цензура пильно над сим чатувала. Першим щасливим виломом з того китайського муру була видана в кінці 90-х років у Петербурзі книжка Левона Василевського „Современная Галиція“. Книжка ся містила докладні на той час відомості про Галичину — про її стан економічний, про політичні обставини, про рух культурно-національний. Матеріял сеї книжки використано для статті „Пробуждающійся край“, що появилася в „Кіевской Старинѣ“. Книжка Л. Василевського була цінним придбанням для тодішніх українських шкільних громад, де вона була конечною необхідністю кожної громадської бібліотеки і де читалося про неї реферати.

О. Я. КОНИСЬКИЙ.

Другою видатною постаттю на київському та й взагалі на тодішньому українському обрію був О. Я. Кониський. Власне се був орґанізаційний осередок тодішнього українського життя. Його ролю в історії українського національного руху досі не досить оцінено. Се тому, що мимо тої глибокої конспіративности тодішньої політичної української акції, в якій гинули персональна участь окремих людей та їх роля в тій акції, сама особа Кониського мала в собі такі специфічні риси, що відбивали од нього людей, на початку до нього прихильних, і приводили в дальшому до іґноранції його особи і його праці. Се була людина, що не знала компромісів у національній справі, і кожне розходження з ним у тій справі, яку він справді брав завше засадничо, було для нього підставою для розходження особистого. Так він рвав з людьми найближчими, і були моменти, коли залишався він майже одиноким. Так було з ним, коли надії, звязані з створенням „нової ери", якої він був ініціятором, не дали сподіваних наслідків. Кониський, який мав великий вплив на українську політику в Галичині і Буковині, мав до диспозиції у тих краях орґани преси „Правду" і „Буковину", почав тратити тут попереднє значіння; в звязку з сим і на Україні, де чутливо відбивалися закордонні настрої, коло людей, що гуртувалися біля нього, почало меншати, переважала орієнтація радикального напряму, ширились радикальні „Життя і Слово" та „Народ", політично випираючи народовську „Правду", яка врешті і припинилася. Не було на Україні преси, не було й обєктивних підстав для громадської опінії, — з кінцем „нової ери", яка все ж дала результати позитивні, політична роля Кониського стала помітно примеркати й на Україні. Але він і тоді не випускав з своїх рук ініціятиви та з надзвичайною енерґією, що мала в основі невичерпаний жар патріотичного чуття, мав провід в українській справі аж до повстання першої сталої української орґанізації, майбутнього ТУП'а, якої він таки був ініціятором та першим орґанізатором.

У 80-х та майже до кінця 90-х років нитки української справи були в руках Кониського, що в переведенню справ своєї ініціятиви умів використовувати ясний і далекоглядний політичний розум Антоновича. З якимсь дивним чуттям умів він знаходити співчуваючі елементи, умів роздмухати искру там, де вона пригасла в епіґонах давнішого українського руху, і защепити українську ідею в новому поколінню, особливо в кругах молоді, серед якої він своєю живою,

енерґійною вдачею видавався наймолодшим. Листування провадив він дуже широке і завше був у курсі подій національного життя на всьому просторі українського розсіяння. Перший і негайно реаґував він на ті події, і до його авторитетного голосу з однаковою увагою прислухалися як у Київі, Львові, Чернівцях, так — і згодом навіть більше — по всій Україні, од більших міст до містечок і сіл, та по обох російських столицях. Мені дісталася в спадщину та його кореспонденція, якої не можна було використати в часи царизму, бо були ще живі люде та свіжі події, в тій кореспонденції трактовані, і яка загинула в Петербурзі разом з усім моїм багатим архивом. Кореспонденція та, її характер, як і обшир, примушує мене з повагою схилитися перед особою сього патріота українського, що сам горів українською ідеєю і з невтомною енерґією розгрівав її в душах своїх земляків, з якими мав діло.

Все життя Кониського нероздільно сполучене було з життям України. Я не знав людини, що більше, ніж він, жила життям батьківщини, страждала її горем, була щаслива з її щастя.

Можна любить Україну так як її любив Кониський, — але більш, як він, — любить не можна. Він не жив, він горів тою любовю, увесь вік свій, не покладаючи рук, в поті чола працював на користь єдине дорогого йому діла, працював здебільшого — з тяжким болем в душі, під тягарем трудних обставин, під ворожими замахами „чужих“ і „своїх“. І се не спиняло його праці, — а, здавалося, наддавало ще більшої сили святому вогню його енерґії. Серед великого моря суєсловів та дилєтантів української ідеї небіжчик на всю постать свою стояв живим для них докором — своєю невтомною та несхибною працею. Я не знаю ні одної більш-менш значної української справи, яка не повстала би, коли не ініціятивою, то при діяльній участі небіжчика. До останніх хвилин життя не давав він собі спочити, працюючи з запалом невтомного юнака. Лежучи на смертному ліжку, складав він нові плани нової, широкої роботи і вмер, як і жив, з тою самою живою думкою. Політичний противник О. Кониського І. Франко так писав про нього з приводу його смерти: „В хвилях тяжкого занепаду українського духа й українського слова він не раз бував майже одиноким незломним, бував „гласом вопіющого в пустині“. А в хвилях оживлення і росповсюдження українського руху він усе стояв у першій лаві робітників. Справі рідного слова він присвятив своє перо.[1]) Справі розбудження українського духа віддавав свої сили і свої помисли“.

Познайомившись з Кониським в тих курйозних обставинах, про які я росповів, я до кінця заховав з ним близькі стосунки. Його кімна-

---

[1]) Як багато і ріжнородньо писав він, свідчити може такий — зовсім ще не повний — перелік його псевдонімів: Бурхун, Вакула з Лубен, Верниволя, О. В., В-р-ля, Горовенко, Горголя, Дрібний, Дрозд, Жук, Семен Жук, Журавель, О. Я. К-ий, К. О., Кн., К. Маруся, Кошовий О., Красюченко, Крутень, К-ський А., Лесько, Лисий, Одовець К., Перебендя, Переходовець, Полтавець, Сирота, Стрижень, Стодольський, Хуторний О. Я., Чигирь, Шкода, Яковенко О. — і все те здебільшого було писання, що, задовольняючи пекучим потребам хвилі, гинуло затим у безвісті без сліду...

та на Бібіковському Бульварі, проти памятника Бобринському, була для мене тим місцем, куди я приносив свої радості і жалі з приводу сучасних подій українського життя. Підходючи до воріт (де незмінно чатував у-вечорі горбатий Василь, відданий свойому господареві двірник, висліжуючи шпиґів з охранки), я вже почував себе в атмосфері тої лабораторії української думки й акції, що викликає спротив з боку темних сил, але отверто змагає перемогти ті сили. І ту стальову твердість, що завше мене міцнила у найгірших обставинах, я завше знаходив у тій скромній кімнаті, в твердому слові її господаря, що був втіленням безустанної праці, боротьби і віри в перемогу.[1])

За кілька літ до смерти О. Я. почав хорувати, — почалися в його тяжкі приступи астми. Їздив він з поради лікарів у Крим, але полекшалося йому мало, — та й засоби не дозволяли йому посидіти там довше. В рр. 1898-99 ті приступи дуже посилилися. Лікував його О. Г. Черняхівський, тоді ще молодий лікарь. На ту хворобу, характеру переважно нервового, впливає душевний стан хворого, — то здебільшого О. Я. лікувався тим, що підчас припадку дивився на феноменально спокійне, незворушливе, кругловате обличчя свого ескулапа, і се вкінці так заспокоювало його, що приступи проходили. Та врешті і сі ліки своєрідні перестали помагати. Атаки астми стали такі нестерпимі, що хорий не раз, сподіваючись кінця, присилав по мене свого вірного Василя. Одного разу, ледве діждавшися ранку, просив мене оповістити ближчих йому людей, — родину Вовк-Карачевських, І. С. Левицького та инших, щоб прийшли попрощатися; я, щоб надати йому духа, глузував з нього, але бачив, що можна всього сподіватися. В осени 1900 р. О. Я. ще й застудився, захопив запалення легенів. Мені тимчасом треба було переїздити до Петербурґа на постійне життя. Прощався я з ним з дуже тяжким серцем, не будучи певний, що ми ще з ним побачимося. Дійсно, 29 листопада 1900 року дістав я телеґраму, що О. Я. Кониського не стало.

Родинне життя О. Я. не було щасливе. Оженився він на московці, бувши на засланні у Вологодщині, і сей міжнародній союз не міг бути трівалим для такої, як О. Я., людини, що весь і завше горів інтересами своєї нації. Дружина його Марія Олександрівна мала невеличкий капітал, але й сам О. Я. в молодші роки заробляв добре адвокатурою, — диплома він не мав, то приставав у прийми до управненого адвоката. Знаменитий свого часу адвокат (і польський громадський діяч) В. Д Спасович казав мені після, що О. Я. діставав великі гонорари і зокрема дістав більш 10 тисяч за справу, яку вони у двох переводили. Переїхавши до Київа, Кониські купили дім та стали тут жити. О. Я. вже не заробляв, оддався цілковито національно-громадській праці, живучи з ренти. З родиною розійшовся він, так би мовити, на половину: жив у тім самім домі, але окремо, в одній кімнаті, і як дружина, так і діти відвідували його. Врешті дім вони продали, поділилися грішми, і Марія Олександрівна купила

---

[1]) Наші з ним видавничі клопоти описав О. Я. в юмористичному оповіданні „Трівоги автора і видавника".

инший, менший дім на Благовіщенській вул., де О. Я. наймав у неї кімнату. В цю пору відносини між ними навні мали такий вигляд, що, здавалося, справа дійшла до примирення. Але то було так тільки на око. О. Я. уважав, що його зобовязання до родини після розділу майна, остаточно зліквідовані, і свою частку, якою володів він окремо, положивши її в банк на своє ймення, він рішив обернути, по смерті, на українські справи. В сім напрямі склав він заповіт, призначивши мене виконавцем своєї духовниці. Сума була, в процентових паперах, невелика — трохи більше 20 тисяч, що знаходилися в Київському Кредитовому Товаристві.

О. Я. Кониський залишив два заповіти. Одним, року 1898-го, заповів мені право на свої літературні твори. Заповіт сей походив з побоювання, що родина його, неприхильна до його поглядів, могла ставити перешкоди що-до видання його творів. В слідуючому 1899-му році Кониський склав ще одну духовницю, якою все своє майно, в ріжних процентових паперах, доручив мені, як виконавцеві своєї духовниці, поділити головно на українські справи. Десять тисяч карбованців призначив він на українську академію наук у Львові, коли її буде засновано не пізніше, як за десять років по його смерті, в противному разі гроші ці поверталися на власність Чернигівського Губерніяльного Земства, яке повинно заснувати в с. Переходівці (місце народження О. Я.), ніжинського повіту, сільсько-господарську школу імени небіжчика. 5 тисяч карб. призначив він Науковому Т-ву імени Шевченка у Львові, або, коли виконавець його духовниці визнає за найбільш відповідне, — університетові у Львові, на заснування стипендії імени небіжчика на філософічному факультеті, на умовах, які має установити виконавець духовниці. Одну тисячу руб. заповів він Наук. Т-ву ім. Шевченка на премію тому, хто на столітні роковини народження Шевченка складе найкращу його біоґрафію. Півтори тисячі карб. визначено Т-ву на премію за найкращу історію української літератури XIX віку і на видання тієї історії; гроші ці можна було витратити на зазначене видання тільки тоді, коли історію літератури буде складено за три роки по смерті заповітника. Пятьсот карб. призначено також Наук. Т-ву на видання і поширення популярної дешевої книжки про права і обовязки людини, яко громадянина свого рідного краю. На побільшення засобів бібліотеки і на придбання нових наукових видань Т-ву ім. Шевченка небіжчик призначив 500 карб., добродійному Т-ву ім. Шевченка у Петербурзі — 500 карб., дочці, п. Киричинській, — 3000 карб., і особам, які доглядали його за часи його недуги, по 500 карбованців, — разом 1500 карб. Усе те, що мало б залишитися по виконанню його наказів, доручив виконавцеві духовниці пороздавати на благодійні справи.

Роспорядитися своїм майном гірше, ніж це зробив О. Я. в своєму заповіті, було неможливо. Головніші свої призначення — на Наукове Т-во, на біоґрафію Шевченка, на історію літератури — він обмежив ріжними термінами, по упливі яких сума або діставала инше призначення, або певного призначення зовсім не мала і таким чином

переходила у власність родини. Сим термінуванням призначень він, очевидно, мав на увазі спонукати до скоршого переведення його волі, але самий характер таких призначень не надавався до скорого переведення. Напр., 10 тис. карб. призначено було Наук. Т-ву ім. Шевченка, коли воно стане академією наук, а як за десять літ того не станеться, то гроші призначаються Чернигівському Земству на заснування хліборобської школи в с. Переходівці. Справа затвердження заповіту з огляду на протест родини, затяглася майже на 15 літ, — затверджено його аж в році 1914. Призначену суму, з відсотками, що наросли за той час, перебрало Чернигівське Земство. Мої інтервенції про заведення хліборобської школи в Переходівці розбилися об фактичну неможливість того плану: заснування такої школи вимагало капіталу в 100-200 тис., а докладати таку значну суму на школу в глухому кутку земство не могло. Иншим призначенням терміни теж минули, — премію на біоґрафію Шевченка можна було оголосити менше, як за рік, до кінця терміну, і її не написано. Врешті по виплаті всіх належних видатків звільнилося біля 1.500 карб., які, по нараді з ближчими людьми, оддано на видавництво „Вік“, в роспорядження С. О. Єфремова.

Так Бог зна куди розвіялись засоби, що їх з найкращими намірами і, очевидно, по довгих роздумуваннях визначила на патріотичні цілі людина, що мала тим на увазі матеріяльно підперти справу, якій все життя служила. Мені справа з виконанням заповіту О. Я. Кониського обійшлася дуже дорого, завдавши моральних прикростей, ледве чи не найбільших в мойому особистому життю. Дружина О. Я-ча не визнала заповіту його що-до роспорядження грішми (проти заповіту що-до права літературної власности не змагалася) і роспочала позов. Помимо шляхів формальних, роспочала вона аґітацію особисту серед кол українських, де небіжчик, як згадував я, мав досить неприхильників. Почався натиск на мене з боку ріжних особ українського світа, — натиск в тому напрямі, щоби задовольнити бажання вдови. Судитися з родиною близької людини — взагалі не лехко, а в даному разі справа йшла про родину дуже дорогої мені людини, про родину, з якою я був особисто добре знайомий. Але мимо зобовязання даного слова, мимо певности в праві небіжчика, мимо співчуття його національним намірам, вже самі формальні обставини примушували мене на крок не одступати од букви заповіту. Фактичними спадкоємцями були здебільшого не персональні особи, з якими можна було дійти до порозуміння в спільних інтересах, а особи юридичні, в ріжних державах, та й вони не мали формального права зрікатися своїх прав, бодай в часті, — як мало напр., зрікатися своїх прав Чернигівське Земство та ще в контакті з одіозною, з погляду політичного, закордонною українською установою? Отже заповіт подано було до затвердження суду, але вдова почала в київському окружному суді справу, прохаючи уневажнити духовницю небіжчика. Представником моїх інтересів був на початку І. Л. Шраг, але йому, так само як і мені, особисто було тяжко провадити сю справу, бо він також був особисто звязаний з родиною небіжчика,

— то порадив мені замість себе свого приятеля, знаного в Київі адвоката, Л. В. Хржановського, який півтора десятка літ провадив ту справу в судах.

Як формальну підставу для уневажнення духовниці, висувалося спершу те, що ніби то свідки підписали її не так, як треба по закону. Далі, в першому засіданні суду в цій справі уповноважений п. Кониської, адвокат Є. Левинський, додав, що духовницю Кониського не можна затвердити ще й тому, що Кониський був психічно хорий. Таке своє твердження адвокат виводив із змісту заповіту: Кониський, казав він, забув за жінку і дітей, а все своє майно оддав громадським установам та чужим людям, а такий вчинок, на думку адвоката, може зробити тільки психічно хвора людина, яка не дбає за своїх кревних. Другою ознакою психічної хвороби Кониського адвокат уважав його „українофільство“ та його „тенденції“, які він висловив і в своїй духовній. Адвокат намагався також довести, що всі гроші, які зосталися по смерті Кониського, належали не йому, а його дружині.

Справа затяглася; нарешті позов пані Кониської суд одкинув, у всіх її домаганнях було одмовлено, але п. Кониська оскаржила постанову суду і перенесла справу до судової палати, яка дотягла справу трохи не до самої революції. Як уже згадував я, більшість призначень на національні цілі за той довгий час вигасла.

М. С. ГРУШЕВСЬКИЙ.

М. С. Грушевський почав брати активну участь в справах громадських ще років за пять до одїзду свого з Київа в Галичину. Спершу його діяльність полягала головно в орґанізації наукової праці, а що далій приймала і політичний характер. Став він натуральним і непремінним співробітником Антоновича і Кониського, створюючи з ними чинне тріо в тодішній політичній акції. Коли з „новою ерою“ народилася кафедра східньо-европейської історії на львівському університеті, що фактично мала вона бути кафедрою української історії, то власне єдиним кандидатом на кафедру був Грушевський, бо Антонович, очевидно, не міг її взяти, — не тільки з огляду на вже похилий вік свій, а й тому головне, що по своїй вдачі не надавався він на те, щоб угрузнути у складні тоді галицькі обставини так, як се пасувало бойовій натурі Грушевського.

Спізнався я особисто з М. С. вже тоді, коли він скінчив університет і на становищі університетського стипендіята працював над дисертацією („Барское Староство“). Виразно бачу у своїй памяті тогочасного Михайла Сергієвича. В глибокій задумі вид його робив сумовите й навіть трохи суворе враження, — з глибоким поглядом очей і вже тоді довгою бородою, що ми називали її „бородою св. Онуфрія“. Але як бував він серед людей, жива вдача його зразу відмінялася: на обличчю у його світилася характерна його усмішка — і юмористично-іронічна, і разом привітно-тепла; усмішка та живі искорки в очах робила цілком натуральним мяхкий, напів жартовливий характер бесіди, тим непомітно скрашуючи „гірке зерно“ часом сухого змісту розмови.

Якого небудь докторального тону, у якому чулося б magister dixit, зовсім не було в його. Бувши найстаршим між нами (мав щось коло 25 літ) і стоячи незмірно вище над нами своєю талановитістю, громадською свідомістю і науковою ерудицією, — він в суті діла був для нас magister, — наливав наші душі свідомістю і знанням, заохочував і вчив працювати. Але разом то був щирий товариш, зо всіма рівний у свойому поступованню. Найнаївніша думка не дратувала його. Він завжди вмів вивести опонента, що заліз у безнадійні нетри, з самого прикрого становища, і все завершувалося веселим сміхом, у якому брав не останню участь і сам „потерпимий“. Бувало після гарячих розмов пізньої ночі вертаєшся з рогу Тарасівської та Шулявської вулиць в піднесеному настрою, окрилений ясними думками, і з такою лехкістю плигаєш через високі, білі

мури Братського манастиря, де знайшла собі притулок моя alma mater, — наче ти переміг і всі инші перешкоди на своїм шляху...

Експлоатували ми його досить. І здебільшого він сам тому був винен. Він так охоче задовольняв усі наші потреби та прохання, що почуття ніяковости якось мимоволі пропадало перед його безпосередньою щирістю. Він був „наш“, — і се було так натурально для нашого молодого еґоїзму, що ми експлоатували його з чистим серцем. Разом з нами складав він проґрами самоосвіти, а в особистих розмовах додавав поради кожному зокрема, відповідно до його індивідуальної вдачі; складав теми і визначав джерела для окремих рефератів громадського і наукового змісту, заохочував до літературної праці в тодішніх галицьких періодичних виданнях, до популярно-наукових народніх видань. З тих українців, що почали тоді писати, не один мусить завдячувати Михайлові Сергієвичу, як і О. Я. Кониському, згадуючи перші свої літературні кроки. Взагалі, ще в Київі М. С. виявив орґанізаторський хист та громадську ініціятиву, що так широко дали себе знати в його діяльності на галицькому ґрунті. Рухлива його вдача, що ніколи не задовольнялася самою кабінетною працею, давала себе тоді знати може більше, ніж коли инше.

Скільки се від нас залежало, ми все ж його жалували й берегли. Він утилізував кожну свою хвилину на наукову і літературну працю, — то щоб одбірати у його найменше часу, взяли ми тверду постанову: ходити до його лиш у певні часи. Так само під свій догляд взяли ми і бібліотеку — предмет нашої невинної заздрости; ми вже самі нагадували забутливим книголюбцям, щоб вертали взяті книжки. І я не думаю, щоб у наших руках пропала яка крихта книжкових скарбів, що так спокусливо визирали з двох щільно заставлених стін тихої келії молодого вченого.

А до бібліотеки Михайла Сергієвича доводилося звертатися часто. Джерела майже для всіх праць, які пропонував він, черпалися з його ж книгозбірні. Особливо ж одбувалася вона з того часу, як роспочалася колєктивна праця коло українського біоґрафічного словника.

Згадую день, коли обороняв М. С. свою дисертацію на маґістра. Була неділя, весняний соняшний день. Оповіщення в ґазетах про маґістерський виступ професора львівського університету зібрало численну публіку у велику актову залю київського університету; переважали київські українські сфери, хоч досить було й сторонньго люду, багато було академічної молоді. Декан, проф. Т. Флоринський, вичитав curriculum vitae маґістранта. Памятаю те почуття морального задоволення — і, як після показалося, то й не в мене одного, — коли ворожі для українства уста, читаючи curriculum, не могли там поминути фактів співробітництва М. С. у „Записках Наукового Товариства ім. Шевченка“ та йменовання його на професора української кафедри у львівському університеті. Як тоді мало треба було для „втіхи“!

Вступив на кафедру і сам диспутант, привітаний гучними оплесками. Трохи схвильований напочатку, скінчив він своє вступне слово вже зовсім свобідно. З сивоголового факультетського ареопаґу почав

перший говорити проф. В. Б. Антонович, офіціяльний опонент. Говорив він так сердечно та тепло, що й тепер мило згадувати ту промову знаменитого історика України. „Ми з вами, — так пригадую собі, почав говорити проф. Антонович, — разом працювали, разом шукали наукової правди; коли помилялися, то теж разом. Ми з вами — люде одних поглядів, одних наукових висновків, — то й опонувати вам я в самій суті діла не можу“... Схарактеризувавши наукове credo молодого вченого й бажаючи йому успіху в його дальшій праці, професор запитав пояснення на якусь дрібницю з дисертації та на тому й закінчив своє опонування. Закиди инших опонентів теж не мали нічого поважного, і скоро декан, зібравши голоси від присутніх членів факультету, оголосив М. С. маґістром історії. Гучні оплески довго не замовкали. Новоявлений маґістр щасливо всміхався, приймаючи поздоровлення з усіх боків. Між иншими, декан Флоринський, поздоровлюючи Михайла Сергієвича, сказав йому: „маю надію, що й докторську дисертацію оборонятимете у нас таки; а проте, — мабуть, — докторську напишете вже мовою українською“.

У вечорі того ж дня був у нас банкет — кропили нового маґістра. Споружали банкет ми, молоді прихильники Михайла Сергієвича, і мобілізували всі свої сили, щоб якнайкраще повітати свого учителя-товариша. Господиня дому, де жив М. С., оддала нам на той день усе своє помешкання, і в наших руках, таким чином, був цілий дім з досить великим садом. Далеко ще до вечора почали сходитися запрошені гості; де-які з них навмисне прибули на сей день з провінції. В садку під грушами було сервіровано чай; частина гостей розмістилася на килимах в садку, а то й просто на траві, частина в хаті. Жвава розмова, жарти, сміх, оплески, часом і співи, серед яких виразно чувся дзвінкий тенор нашого присяжного соліста Макара, — все те сприяло дуже гарному настрою публіки.

Головну частину проґрами пошанування складала вечеря з промовами. На тости і промови ми звернули особливу увагу; призначили між собою, коли і кому говорити. Проґрами тої все ж не можна було цілком додержати головно через дуже балакучого та промовистого К. М. Михальчука, що з приводу кожної промови говорив сам цілих дві і тим повертав у нівець усі наші заходи коло „порядку“.

Перший почав говорити В. Б. Антонович. Він сказав, що нині університет по заслузі вшанував М. С-ча, як ученого, але для нас, українців, не меншу вагу має і друга сторона діяльности М. С-ча, як українського громадянина, що всю душу й увесь хист свій оддає на користь рідної справи. Далі говорив О. Я. Кониський. Зазначивши загальне значіння того факту, що талановитий і дипломований учений виїздить за кордон, щоб бути там представником української науки, бо се цілком неможливо в межах Росії, він закінчив свою промову, оскільки пригадую, такими словами: „В університетській залі я дивився на портрет Миколи Першого, і в душі моїй мимоволі виникало радісне почуття морального задоволення. От в присутності того, хто так тяжко наложив свою руку на українське слово, закинувши на заслання ґеніяльного поета України — Шевченка, се

покаране імя промовляється тепер з повагою, як імя патрона наукової установи, а університетська колеґія вінчає науковим титулом українця, що перейнятий тими самими національними українськими ідеалами, які вперше так виразно виявив Шевченко".

Багато ще говорилося промов, які врешті знов звелися на теплу товариську бесіду, що затяглася до самого ранку. Верталися ми додому вже о годині восьмій. Небо було повите оливяними хмарами, з яких раз-по-раз починав сипати великими краплями теплий весняний дощ. Але се не впливало на наш ясний настрій, якого не могли б охмарити ніякі сторонні причини...

Наближався день відїзду Михайла Сергієвича за кордон. Думка про се все більше й більше смутила нас. Ми тратили в йому доброго порадника і разом дорогого товариша. Моральні звязки між нами не могли перерватися, але ж — річ очевидна — нашим безпосереднім відносинам настав край: від Київа до Львова шлях не близький, особливо, як уважати на спеціяльні кордонні перешкоди.

Почалися збори. Зо всього подорожнього маєтку Михайла Сергієвича найбільший клопіт робила йому книгозбірня, якої він, за ріжними справами, що збіраються звичайно перед виїздом, не міг сам упакувати. Користувавшись так широко тою бібліотекою, ми не могли припустити, щоб чужі руки ходили коло неї; у двох з товаришем Сергієм Липківським взялися ми впакувати книгозбірню та пустити її в далеку дорогу своїми руками. Днів два чи три укладали ми книжки. Товариш мій був людина педантична та ще й до того платонічно закохана взагалі у книжку. Треба було бачити, як старанно пристосовував він книжку до книжки, дбаючи про економію місця, з якою ніжністю перекладав він папірцем палятурку від палятурки, щоб, бува, не потерлися в дорозі; наклавши повну книжками скриню, він жалісно похитував головою і прицмокував, а, вганяючи молотком цвяхи в дерево, ми почували себе трохи так, наче забивали в труну когось близького...

Настав і самий день відїзду. Якось неясно і смутно пригадую собі той день. З ранку і до самого вечора не можна було бачити Михайла Сергієвича, — він їздив прощатися з своїми численними знайомими, а ми вешталися, як мухи в осени. Прибув він до дому скоро перед тим, як треба було рушати на двірець. Їхали ми з ним на візникові у двох разом. Хотілося сказати щось розважливе, жартовливе, але голос тремтів якось ненатурально, розмова обривалася й перескакувала з предмету близького розстання до дрібних справ подорожі.

На двірці вже ждало досить земляків, що виїхали вирядити подорожнього. Місце у ваґоні було вже залагоджене, клопоту подорожнього не оставалося ніякого, і ми обступили його на пероні тісним гуртом. Що тут говорилося, — не пригадую добре, бо не міг слухати уважно. Єдине, що наприкінці виразно заховалося в моїй памяті, се постать М. С., що, стоючи у дверях ваґону й сумно всміхаючись, кланявся та махав нам на прощання шапкою. Потяг рушив...

У нас з М. С. були близькі стосунки товариські, що заховалися аж до революції 1917 року, коли зразу обірвалися з причин його тогочасної політичної тактики, несподіваної тоді для близьких до нього людей і послідовно після доведеної до свого логічного кінця. Але в Київі та за увесь час перебування його в Галичині був він для мене одним з найдорожчих людей. Листування наше було дуже рухливе, а, приїздючи до Петербурґа, звичайно спинявся він у мене, і ті хвилі належали до найбільш для мене радісних. В дальшому ще матиму нагоду говорити про М. С. Грушевського.

І. С. ЛЕВИЦЬКИЙ.

Прибувши до Київа, я застав уже там І. С. Левицького, що, вислуживши учительську пенсію, скромно жив на Ново-Єлисаветинській вулиці і продовжував свою літературну працю. Моє перше побачення з ним дуже мене схвилювало, — так святобливою була для мене постать автора „Хмар“.

Роля І. С. Левицького у національному вихованню земляків була велика і головне тому, що сей плодючий письменник друкував свої твори не тільки, а навіть власне не стільки в Галичині, як на Україні. Друкував він і здебільшого на свої скромні засоби, і його книжки фактично можна було здобути і на тодішньому, так бідному книжковому ринкові українському в Росії. Твори Левицького продавалися не лише в крамницях, але продавав їх і сам автор, — тоді се був добрий спосіб побачити його. При тій нагоді, купуючи у його книжки, я й познайомився з ним і після того досить часто заходив до його аж до виїзду свого з Київа.

Жив І. С. одиноко. Надто почувався в ньому „старий кавалір“ у всіх звичках. Замкнутість у свойому обійстю домашньому доводила його все більше до цілковитої одлюдности, — став він жити в сфері самого писаного та друкованого слова, мало реаґуючи на події життя або ж реаґуючи на них з великим запізненням. Дуже сміялись ми з О. Я Кониським, коли оповів він мені такий випадок.

— Зустрічаю, каже, — Івана Семеновича на Фундуклїївській вулиці, — вийшов проходитись. По перших словах привітання звертається до мене, схвильований:

— А знаєте, шкода чоловіка, хороший був, розумний.

— Про кого се ви? — схвилювався — каже — і я, гадаючи, що хтось з близьких людей що-йно помер, і я ще не знаю.

— Та Карно ж. Втрата велика!

— Але ж се було більш року тому!

— Та вже ж, — пояснює Іван Семенович. Але я, бачите, беру у знайомих „Вістник Європи“ за цілий рік зразу, як там уже всі його прочитають. Тому що-йно сьогодня рано довідався про се. Шкода, дуже шкода!

Була се людина надзвичайно хорошої душі, — така у дійсності, як просвічує у чистих, незахмарених життьовим брудом, творах сього письменника. Наївний у своїй одірваності від практичного життя, він зворушував своєю надзвичайною внутрішньою делікатністю, просто якимсь побоюванням, як би часом не завдати людям клопоту своєю особою та своїми справами.

Одного разу присилає до мене рано Іван Семенович, — просить негайно прийти. Бачу, — блідий, знеможений.

— А я, каже, ледве-ледве не помер. Ото, бачите, у мене страшенний катар шлунка. Я тільки й держуся тим, що весною їм суниці, — заправляюся та й до нових суниць жду. Останнім часом було вже мені дуже тяжко. Але отсе у перше принесли мені вчора гладущичок суниць. Я зрадів тай усі й зїв. А в ночі так мене розібрало, що, — думав, — помру. Лежу отсе, сили нема вже й поворушитись, от-от край. Та як пройняла мене думка: А я ж „Вікові" посвідки не дав, що не вимагаю од них гонорару за своїх „Батюшок"! Помру, а мої спадкоємці будуть од них вимагати. Так мене аж у піт вкинуло. От би, гадаю, хоч до ранку діждати. Та отсе ранком послав по вас. Візьміть осьде мою росписочку, що гонорар од вас я отримав (в дійсності ніякого гонорару він, розуміється, не брав). Та й не будете мати клопоту. Ото й добре тепер.

Збіраючись умірати, думав він лише про те, щоб не завдати клопоту видавцям своїм, — чи ж не свідчить се яскраво про духове успосіблення сеї людини? Лише одинокість в обставинах життя, самотність „старого кавалера" що далій накладала на його психіку своє неґативне тавро. Одірваність од життя що далій витворювала в письменникові досить хворобливі риси. Мабудь, із старої психолоґічної спадщини своєї учителя словесности дістав він якусь нетерпиму зарозумілість що-до де-яких форм граматичних. Створив він теорію „тринадцяти граматичних форм", які треба уживати, і що було по-за сими формами, те викликало дуже дивне для сеї лагідної людини почуття ворожости, навіть якоїсь ніби ненависти до всіх, хто не визнає його теорії. Ту нетерпимість свою у найбільшій мірі скерував він чомусь у той бік, де він мав найбільші симпатії та повагу, — проти учасників видавництва „Вік", головно проти С. О. Єфремова й мене. Найтяжче од того доводилося Сергієві, бо І. С. вимагав, щоб йому присилати коректури книжок, які друкував „Вік", і в ті коректури заводив свої чудернацькі „тринадцять форм". Найгірше було те, що старий дуже тим хвилювався, сердився, взагалі переживав усе те дуже тяжко, скаржився знайомим, що його кривдять, примушуючи на старість по овечому „мекати" (по одній з сакраментальних тринадцяти форм треба було писати „міні", а не „мекати", писавши „мені"). Старий поважно росповідав, що компанія „віковців" вирішила попсувати українську мову, перевернувши її на кшталт галицький, а для того — друкувати без додержання „тринадцяти форм" видання „Віку" у Київі, для псування книжок у Петербурзі „віковці" послали туди Лотоцького, що мав переводити те завдання у петербурзькому видавничому товаристві. Щоб перешкодити тій моїй праці, старий письменник і мені писав спорадично довжелезні листи по кілька аркушів кожний та остерігав у Петербурзі мого колеґу П. Я. Стебницького. Поруч з сими хворобливими ухилами психолоґії, художня творчість Левицького упадала все більше, а він продовжував писати й друкувати. Ще перед моїм виїздом з Київа читав він мені з задоволенням останній свій твір „По модньому". Карикатури

і шаржі, що перед тим лише припадково вдиралися в його твори, тут уже дістали право повного й навіть виключного громадянства. Се вже була агонія художньої творчости заслуженого і так улюбленого на Україні письменника... Адміністративні репресії, зокрема режим цензурний, звужували круги українського читача, творили безодню між письменником і громадянством, духово нищили не лише се останнє, але й самого письменника. Доля така се — типова доля талановитого українського письменника в убійчих умовах російського життя.

І. С. Левицький має заслуги не лише, як художник-повістяр, але де-які його писання відограли чималу ролю і в історії української політичної думки та взагалі визвольного руху. Низка його прекрасно написаних брошур популярних про перших князів українських, про татарський та литовський погроми, про унію та Петра Могилу довший час були майже єдиною лектурою для народа, широко використованою свідомим українським учительством; з своєї недовгої учительської практики з вдячністю згадую, як мені ті брошури в пригоді ставали. Стаття про українські літературні прямування подала власне першу спробу освітлення ідейних течій в українській літературі. Найбільше політичне значіння мала більша його праця „Літературні позви з Московщиною“ (псевдонім — Баштовий), широко закроєна (на жаль, не доведена до кінця) апологія українських культурних та політичних змагань; довгий час се була одинока книжка в сьому напрямі, уважно і широко читана, не вважаючи на свої, ухилені в бік, надто довгі та нудні уступи.

Серед фактів, які залишають у моїй душі болючий слід кожен раз, як їх згадую, єсть згадка, що, повернувшися в 1917 році до Київа, серед клопоту тодішних політичних обставин, я не навідався зараз до старого письменника, якому зобовязаний ясними вражіннями молодих літ. А він тоді доживав останні дні, забутий та у великій нужді матеріяльній. Першу допомогу письменницьку Центральна Рада призначила І. С. Левицькому. Та було вже пізно, щоб скрасити останні хвилини нужденного життя його.

М. В. ЛИСЕНКО.

З видатніших людей згадуваного часу встає в памяті характерна незабутня для тих, хто знав її, постать Миколи Виталієвича Лисенка. Не складна се натура, вся перед очима — ясна, чиста, як кришталь. Ледве чи можна додати щось річевого до тих характеристик, що вже їх подано про сю видатну особу нашого національного життя. Артист милостю Божою, він жив більш емоціями чуття, і трудно сказати, який обсяг чуття більш опановував його, — чи властиве його артистичній натурі чуття художнє, чи почуття українського патріотизму. І сама художня його праця набірала колосального значіння власне для української справи, бо вкладав він у неї безмежну силу патріотичного переконання та посвяти. З сього святого — инакше не можна його назвати — джерела черпав він завше молоду силу для неослабної і нелехкої, в тих обставинах, праці. Тяжка була річ орґанізувати хори і давати концерти в Київі та в розїздах по Україні — з людей нефахових, що не могли мати хліба з української музики, з постійними дефіцитами підприємства, з великими труднощами з погляду адміністративного. Але ті концерти були справжніми огнищами, які запалювали патріотичне чуття тодішніх людей, приспане режимом, що все нівелював, присипав порохом забуття й байдужости. Як театр, так і концерти Лисенка були тріумфом українського мистецтва, елементарністю ж свого значіння та приступністю зрозуміння впливали на тодішнє громадянство тим більше, що театр та концерти се були тоді власне єдиною формою зовнішнього вияву українського національного життя, бо такі конечні його чинники, як школа, книжка, преса, публічні громадянські орґанізації, — були для українців заказані. Лисенко глибоко розумів творчу силу впливу української пісні і присвячував творчості пісенній свої сили не лише з художнього почуття, але й з патріотичного обовязку. Як концерти, за всієї популярности Лисенка, вимагали матеріяльних жертв (бо треба було перевозити хор, а для більшої приступности концертів і для людей бідніших ціни призначати обмежені), так і друки музичних його творів не давали йому прибутку, бо попит на все українське був невеликий. Отже вся його українська праця, що вимагала стільки часу, сили, енерґії, була надробком над тою буденною працею, що провадив він для шматка хліба, зароблюваного лекціями по київських школах та по приватних людях. Київське музичне товариство з музичною школою, як і всі инші галузі культурного життя, були під спеціяльною русифікаційною

опікою — адміністративною і матеріяльною, знаходилися в руках, що з засади й обовязку ставилися неприхильно до всього українського, — і там не могло бути місця ні для Лисенка, ні взагалі для українського мистецтва. Щоб заповнити цю прогалину і задовольнити художнім потребам українського національного життя, Лисенко вже на схилі літ засновує власну школу, що плекає українську музику, українську сцену. Се була високо-посвятна праця — не лише художня, але й патріотична.

В життю громадському виявляв Лисенко горіння великого чуття. В кожну справу, якою він займався, вкладав він не тільки працю, але й душу, і се надавало тій праці значіння творче. Коли не могли відбутися ніякі публічні збори з українським забарвленням, такі збори, — правда, в обмеженому складі, — відбувалися в просторому помешканню Лисенка. Зокрема, традиційно відбувалися в його хаті Шевченкові роковини, де збіралося біля 50 людей, аж доки не можна було перенести ті роковини в Літературно-Артистичне Товариство, засноване при участі Лисенка літературними родинами Старицьких та Косачів.

Діяльну участь приймав Микола Виталієвич в Раді ТУП'а. Не був він здатний, з своєї художньої натури, до адміністрування, тим більш жертовною була його праця в Раді, що займалася дрібними справами тодішнього скромного українського життя. А коли траплялися якісь ухили, чи недбальство, чи преваляція особистих розрахунків над річевою стороною справи, то з чистої свідомости палкої душі художника-патріота вибухала з такою ясністю засаднича сторона української справи, що підклоняла собі усі сторонні напливи. Сю його ролю морального цензора відчув і я одного разу. Коли, як я оповідав раніше, тяжко й незаслужено ображено було Кониського під час похорону М. В Ковалевського, передо мною повстало питання, чи можу я з тою, що допустилася сього вчинку, особою бути разом в Раді ТУП'а. З доручення Ради Лисенко мав з сього приводу розмову зо мною, і я не міг встояти перед його моральною пресією, — справу було полагоджено. Характерний був звичайний вислів його обурення з приводу чийогось громадянського переступу чи недбальства. „І що він собі думає?" — схвильовано вибухав у таких випадках М. В. Він просто не міг уявити собі психології негромадянського вчинку чи нехтування громадською справою.

Тяжка праця з постійним горінням виразною рисою проходять через усе життя Лисенка. Зневажливим виразом „панська хвороба" характеризував він лінощі та взагалі ухиляння од праці, од виконання національного обовязку. І так до самої смерти, а помер він 70-ти літ, помер нагло, в повні духових і фізичних сил. Духова сила одбивалася на зовнішньому його вигляді так, що з того вигляду не можна було пізнати вже поважного його віку. Щоб не давати людям матеріялу для здогадів у сьому напрямі, М. В. допускався невинних хитрощів — прикрашував своє посивіле волосся. Всі те знали, але не помічали. Та одного разу — за одну ніч — „посивів". З якогось дурного приводу його було арештовано та продержано в буцигарні

цілу добу. За той час не мав він можливости ужити своїх звичайних косметичних засобів, і земляки, що урочисто провожали його поворот з буцигарні та ще й збіглися на той випадок до його дому, мали можливість на власні очі переконатися, що М. В. „посивів“. З того часу хоч косметику уживано вже у значно поміркованій кількості, але свіже обличчя, молоді рухи, енерґічний вираз очей найліпше виправдували оті невинні хитрощі.

З переїздом до Петербурга я вже бачив М. В. лише хвильово, наїзжаючи до Київа. Але один раз довелося бачитися з ним довше. Під час його ювілею петербурзькі земляки улаштували йому урочисте свято. Як відомо, його кантата на Шевченкові слова: „Бють пороги“ вимагає для виконання дуже складного апарату — голосового та оркестрового. От і вирішили ми досягти максімума у виконанню сього величнього твору і разом показати красу його перед столичною публікою в її високім художнім та інтелектуальнім складі. За допомогою композитора В. Ф. Заремби (поляка), що доклав багато сил, помагаючи нам, удалося сполучити для виконання хори державного театру, консерваторії та український студенський, оркестри так само того ж театру й консерваторії, при чому сольові партії виконували видатніші артисти тих театрів. Не думаю, щоб взагалі коли небудь, і за найкращих умов, кантата Лисенкова діждалася виконання в такому незрівняному ансамблі, а коли б се й сталося, то в кожному разі виконання те не досягне такого апофеозу, як того разу, коли сам автор кантати згодився диреґувати її виконням. Всі репетиції перевів Заремба, але на останку запропонував Лисенкові і навіть просив його, щоб він сам диреґував своєю кантатою. Враження од того вечора не зможуть забути ті, що були свідками тріумфу і самого композитора, і української національної музики. Страшенно стомлений (бо тільки того дня вранці приїхав він до Петербургу), автор сяяв од задоволення, що художня його мрія знайшла таке відповідне втілення. Се дало йому такий добрий настрій, що, памятаю, він багато й добродушно сміявся, коли перед відїздом ми з Стебницьким прийшли до нього, аби затушкувати один досадний інцідент, що завдав нам обом досить прикрости. Петербурзька громада вирішила пошанувати ювилята коштовним дарунком і доручила ту справу одному з своїх членів. Сей хороший, щирий українець, великий прихильник Лисенка, як більшість тоді столичних українців, досить кульгав на українську мову, проте без поради й цензури сам склав і замовив у ювеліра виґравувати напис на дарункові: „від петербурзьких земляків М. В. Лисенкові за його 35-літню некорисну працю.“ Словом „некорисну“ хотів у чистоті сердечній та в простоті своїй філолоґічній означити московське „безкористну“ і сам був після до відчаю доведений, що так неґативно оцінив корисність праці улюбленого композитора. Але переробляти вже не час було, дарунок з тим одіозним написом вже поступив до рук ювілята, який виїздив того ж дня до Київа. Тож ми з Стебницьким мали на собі місію залагодити враження од такого невисокого рівеня літературности петербурзьких земляків, що могла показатися гіршою

за нечемність. Але з огляду на добрий настрій Миколи Виталієвича, що, мимо всього, спочивав у Петербурзі од своїх київських клопотів, місію нашу випало нам полагодити лехко, навіть незалежно од тої умилостивної гекатомби екзотичних фруктів, що ми йому кошиком од Єлисеїва принесли на дорогу. Сам М. В. прийняв справу дуже добродушно, але фатальний той напис поїхав до Київа, а там його земляки на зуб взяли, і до нас відгук од нього дійшов уже у вигляді анекдота, що дуже невигідно трактував літературність петербурзьких українців...

В такому ясному світлі стає в памяті постать М. В. Лисенка, що в спогадах про неї спочиваєш, наче під вражінням теплого погожого ранку. Чарівна людина, великий художник, він разом був невтомним громадянином, що в нашому національному життю одіграв провідну ролю попліч з Антоновичем і Кониським.

М. П. СТАРИЦЬКИЙ.

Огрядна, мальовнича, характерно-українська постать Михайла Петровича Старицького... Вже своїм зовнішнім виглядом — типовим українським обличчям з довгими вусами, в сивій шапці, в синій чумарці з сивою смушевою оторочкою — се була жива реклама українця для того часу, коли все українське штучно заховувано або само воно соромливо ховалося. Де б не появилася та характерна українська постать, на літературних або громадянських зборах, чи просто навіть на вулиці, зараз звертала на себе увагу, і чулося звідусюди — „Старицький, Старицький".

Але ся, така вже навіть зовнішня, маніфестаційність сеї особи скупчувала на ній особливу увагу українофобських елементів і коштувала Михайлові Петровичу багато прикростей. Живою маніфестацією українства був він і тому, що доводилося йому виступати в найбільш показних ролях громадянської діяльности, як декламаторові, антрепренерові, драматурґові і взагалі українському письменникові, — бо українське письменство було тоді уділом надто обмеженої ґрупи людей, що з фанатичною впертістю „проти рожна" перли, нехтуючи всі непереможні перешкоди.

Найбільш прикростей мав М. П. Старицький з приводу своїх драматичних творів. Він добре знав і глибоко розумів сцену — її умови і вимоги, був вправним літературним техніком, але бракувало йому того, що Тургенів назвав „видумкою" — що-до сюжету. Тому він досить часто брав сюжети инших авторів, не досить сценічно оброблені, і вони набірали в нього значної сценічної ефектовности. Ся риса його літературної творчости завдавала йому часто і багато неприємностей, головно як раз тому, що ворожі українству елементи, бажаючи взяти М. П. за обєкт своїх нападів, раді були б і штучно утворити якийсь привід до того. Особливо вправлявся у злісних нападах на нього українофобський „Кіевлянин" в особі театрального рецензента Александровського, який у своїх рецензіях що-до Старицького допускався навіть обвинувачень в плаґіяті. З сього приводу підняв М. П. судове оскарження проти Александровського. В тодішньому становищу українства така судова справа мала в собі великі труднощі для сторони ініціятивної бо справа та в значній мірі залежала од вислідів літературної експертизи, а при загальному, неприхильному для українства, успособленню експерти з засади не схилялися в бік український, або боялися виявити свої „українські" ухили. Старицькому так і не довелося покарати напасника, і справу

закінчено миром, хоч уже згори ясно, що коли б сей останній мав би ґрунт під собою, то, за згаданих умов зовнішньої переваги, не запропонував би миритися.

Як мало тоді орґанізоване було українське громадянство та як бракувало елементарної солідарности тодішнім українським письменникам, видіти можна вже з того, що таких самих нападів та — головно — в так само недопустимій формі, поруч і попліч з ворожими напасниками, допускалися і українські автори. В „Зорі“ за 1897 р. Б. Д. Грінченко видрукував низку статтів, що стали приводом до третейського суду між ним і Старицьким. Ті негромадянські взаводи між людьми, що в даних умовах зобовязані були до солідарности, робили гнітюче враження. Враження ті довелося мені особисто пережити дуже боляче. М. П. Старицький запросив мене на суддю з його боку, і я мусів погодитись. З того часу М. П. щоденно приходив до мене і з таким хвилюванням посвячував мене у подробиці своєї справи, що в мене не вистарчило сили витерпіти оті ворожі герці між сими обома близькими мені українськими письменниками, і я врешті зрікся участи в справі. М. П. довго не міг мені того простити, але я так тяжко тоді перестраждав морально, що брати участь в тому прикрому суді було мені по-над силу. Перше, ніж зріктися, радився я з близькими людьми, як Кониський, Єфремов, і вони, бачивши мої переживання, признали мені рацію. Єфремов, бувши раз свідком розмови М. П. зо мною, сценізував картину з Франкового „Лиса-Микити“, коли той оповідає, як прийшов грізний медвідь

. . . . . з фуком, гуком,
З величезним в лапах буком,
Я ж — слабий, маленький звірь . . .

Суд врешті відбувся (головою суду був М. Комаров, суддями з боку Грінченка — А. Верзилів та Гр. Ковзленко, з боку Старицького — В. Антонович та О. Кониський) і, на загальне задоволення, закінчився миром.

Тим більше доводилося Старицькому терпіти од нападів та наклепів сторони, ворожої до українства. Другим приводом до того була перекладна письменницька його праця.

Засилля московської літератури на Україні, в наслідок цілої русифікаційної системи, зводило українське письменство до вузького обсягу „простонародности“. Беручи сюжети для своїх творів з народнього побуту, українські письменники звичайно не виходили з кола побутових селянських інтересів та в уживанню самих слів і термінів обмежувалися лексиконом народнім, фактично поминаючи те, що вимагало термінів, які увійшли в оборот інтеліґентного громадянства для вислову розумінь високої інтелекції. Отже треба було і таку термінологію утворити і збагатити українське письменство відповідними творами, — коли бракувало своїх ориґінальних, то заповнити недостачу поки-що перекладами з чужоземних літератур. Звідси пішла у нас літературна течія, що культивувала переклади на українську мову. Річ зрозуміла, що перші спроби в сьому напрямі, як взагал.

перші спроби, не були вдатні. Треба було творити нові слова, яких не було в українській народній мові, як не було їх на початку і ні в якій иншій мові народній. Той процес перетравлювання духового надбання людства переживається в мові кожного народу болісно та тріває довший час, на протязі не одного покоління, і всюди роля піонерів — тяжка та невдячна. Такими піонерами у нас в 70-ті роки минулого століття були М. П. Старицький та О. П. Косач. Їх переклади з чужих мов були актом о-скільки глибокої національної свідомости, о-стільки ж — і великої відваги, бо коли ще за яких 50-60 літ перед ними, за більш сприятливих умов, зазнав на собі відливого глузування російський новатор М. М. Карамзин [1]), то вже українські новатори тим більш мали стати обєктом глуму, що не лише москалі докладали рук чи язика до того, але й здебільшого свої „тоже малороссы", сі останні авторитетно доводили, що вони добре знають мову своєї якої-будь Полтавщини чи Чернигівщини, а ніяких „впливів", „засад", „поступу", а тим більше — „ідей", „абстракцій", „ініціятиви" і т. ин. ніколи серед народу не чули, — отже те все — українофільські штучні вигадки, що своїм джерелом мають якусь чужинську — польську чи навіть німецьку — інтриґу. В такій атмосфері переклади чужомовних класиків викликали не лише глум, але й глибоке патріотичне обурення як з боку москалів, так і не менше — „самоотверженных малороссов". Як, справді, могли поставитись люде такого успособлення до перекладів на українську „простонародну" мову творів Шекспіра, Байрона, Шіллєра, Ґьоте! Тож коли ще й тепер чуємо всякі несотворенні вигадки що-до української термінолоґії в часах української державної самостійности, то в час згадуваний вигадки ті мали характер чистих анекдотів. М. П. Старицького мальовано в карикатурах поруч з О. П. Косачевою: перший гатив великим молотом по ковадлі, коло нього молоточком стукала О. П. Косач, — а з під їх молотків искрами розліталися ріжні неподобні „ковані" слова. Зокрема М. П. Старицькому засвоювано такий переклад відомого монолоґу Гамлєта:

Бути чи не бути? Ось в чім заковика!

Розуміється, ті перші переклади не були бездоганні, штучних виразів та зворотів було в них досить, але літературне реаґування на них мало характер не критики, а нахабних збитків чи — як у наведеному прикладі — чистого наклепу. В таких умовах літературна праця вимагала не лише труду, але й саможертви, що виходила з великого переконання та відданости справі української літератури.

Та праця літературна, кругом зневажена і осмішена, твердо держалася й культивувалася, як я вже згадував, в літературних сальонах Михайла Старицького, Олени Пчілки (Косач), Миколи Лисенка, а з більш політичним характером — у Олександра Кониського. Коло співробітників не було тоді численне, — то були здебільшого

---

[1]) Досить пригадати, як дорікали йому з того приводу, що він вперше ужив слово „вліяніе" (вплив), — йому глузливо доводили, що можна „вливати" лише воду або квас у пляшку, а не ідеї в людей.

члени кількох літературних родин, де запопадливо культивувалися літературні традиції. Про родину, напр., Олени Пчілки в той час творення ріжних анекдотів переказувалося, що там за обідом давалося солодке лише тим дітям, хто напише віршика. В основі тої дурної вигадки був правдивий факт, що родина Косачів дала українській літературі кілька імен, серед них — першорядну письменницю Лесю Українку, а крім того — Михайла Обачного й Олесю Зірку, — всі троє — діти Олени Пчілки. Так само в родині Старицьких, крім самого Михайла Петровича, все більше вироблялася у значну літературну силу дочка його Людмила Михайлівна. Там дістав своє літературне охрещення і Іван Сердешний (Стешенко), зять Михайла Петровича.

З цим літературним салоном я мало мав стиків, бо культивувалося тут властиво письменство красне, і до літературної групи, яка купчилася, напр., біля Кониського, ставилися там досить згорда, називаючи нас усіх призирливо „ладаним елементом“. Тісніше увійшов я в співробітництво з колом Старицького, коли там повстала думка сталої літературної піддержки єдиного тоді дитячого журнала „Дзвінок“.

М. Ф. КОМАРОВ.

З по-за-київських людей з приємністю спиняюся спогадами на особі одесита Михайла Федоровича Комарова. Особа ся добре знана в історії українського руху, — тож, як і попереду, обмежуся лише де-якими окремими рисками і фактами.

Коли єсть люде, яких усі обставини життя просякнуто певною ідеєю, то до таких людей в першу чергу треба залічити М. Ф. Комарова. Українство так орґанично входило в його життя, що всюди, де кидала його доля, був він якимсь акомулятором української ідеї, всюди обростав він певним оточенням однодумців-співробітників і заправляв їх так міцно, що вони, і по його переїзді в друге місце, не лише дотримують тих самих засад, але вже й без нього трівало продовжують працювати в українській справі. Не кажучи вже про перебування його в таких великих осередках, як Київ та Одеса, де, особливо в останній, таки бився живчик українського громадського життя, навіть у глухому провінціяльному Умані він зумів достукатись до української свідомости тутешніх людей і утворити сталий кадр громадян, що опісля на протязі кількох десятків літ розвивали тут українську акцію та з свого боку досить виховали свідомих людей, чи, принаймні, заложили в них тверді засади національної свідомости, — напр., в місцевій духовній школі. Як я вже згадував, вихованці уманської духовної школи вступали в семинарську громаду у Київі, як елемент уже готовий для участи в громаді, — се була національно-виховавча праця уманських громадян, спадкоємців М. Ф. Комарова: доктора Л. Крамаренка, нотаріуса З. Краковецького, Л. Сікорського та ин. Сі люде не тільки ідейне охрещення дістали од Комарова але й пройшли з ним школу практичної, буденної праці, беручи участь в складанню російсько-українського словника, який був видрукований в Галичині під хитрою фірмою „Уманець і Спілка", що вказувала для „посвячених" на літературну участь Комарова і його уманських спільників. З уманської духовної школи вийшли добре там заправлені П. Д. Сікорський (архим. Полікарп), М. Г. Крамаренко (єпископ автокефальної церкви), С. О. Липківський, про якого згадував я раніше.

З Комаровим було у мене широке листування в громадських та літературних справах, — загибіль тої кореспонденції, разом з усім моїм архивом, змазала досить цінних рис для громадської та літературної характеристики сеї видатної постаті, а в памяті взагалі стираються біжучі факти тодішнього життя, закриті й забиті подіями

дальшого і зокрема недавнього часу. Пригадую спільно проваджену справу видання творів О. Я. Кониського. Видавництво „Вік“ уложило й провело через цензуру два великих томи оповідань Кониського, як початок повного видання його творів. Підняти на себе те видання не вистарчало нам коштів, і Комаров взявся видати сі книжки — коштом одеської громади (правдоподібно, то були кошти переважно його та Є. Х. Чикаленка). Людина вже з самого свого фаху дуже акуратна (був він нотаріусом), на цей раз чомусь він затяг друк першого тому, а між тим вже закінчувався цензурний термін (цензурний дозвіл мав важність лише на протязі року, а за тим треба було поновляти справу тим самим порядком та з можливими несподіванками, в залежності від погляду чи примхи того або иншого цензора). Я нагадав про се Михайлові Федоровичу, і дістав від його розпачливого листа з виразом великої скрухи, — бо до закінчення терміну можна було видрукувати лише половину книжки. Тож половина та вийшла, як перший том, а друга половина, яку пощастило без офіри вирвати з цензурних кіхтів, склала вже другий том. Наспіх видруковані, ті книжки мали досить незугарний зовнішній вигляд, і се завдало як авторові, так і нам досить прикрости. Третій том друкувався вже під доглядом самого автора в Ялті, де тоді, з огляду на недугу, перебував Кониський, — і видання вийшло значно краще

З переїздом моїм до Петербурга мені довго не довелося бачитись з М. Ф. Комаровим, бо в Одесу, де він стало мешкав, не доводилося мені приїздити. Але доля судила мені ще раз з ним побачитись.

Під час приїзду мого на Україну р. 1905 довідався я, що Комаров мешкає у-літку під Літином, купивши тут собі хуторець. Подорожуючи з С. О. Єфремовим по Поділлю, вирішили ми завитати до сеї милої людини, а разом мали і певну практичну ціль до того. Як відомо, М. Ф. К. був пильним українським бібліоґрафом. Ще в альманахові „Рада“ 1884 р. умістив він покажчик нової української літератури і з того часу, як ми знали, не припиняв своєї праці в тому напрямі, все її доповнюючи та поширюючи її обсяг: заводив він у свій покажчик не лише самі назви українських творів, але й критичні про них замітки. Та праця дуже розросталася і що-далій то кінця їй не було видно, — завше для завершення її бракувало якихсь даних. Ми й мали намір, відвідавши старого, переконати його, щоб він друкував свою надто капітальну працю окремими випусками, залишаючи собі надалі видрукувати її в цілості та в такій повноті, щоб його задовольняла. Знаючи характер бібліоґрафичної праці взагалі та зокрема уривковий спосіб праці нашого бібліоґрафа, що міг присвячувати їй лише уривані від иншого діла хвилини, ми згори були певні, що він ніколи не доведе свого покажчика до задовольняючого, що-до повноти й точности, стану, — тому ходило нам урятувати од ріжних можливих випадків бодай окремі, найбільш повно оброблені, відділи сеї дуже цінної і так потрібної праці.

З Винниці, де жила моя мати, найняли ми візника і одного погожого дня щось за три годині були вже у Літині, а звідти роспи-

тали шлях до Комарівського хутора. Старий був дуже втішений нашим приїздом і на знак своєї радости так нас поколов, цілуючись, щітиною своєї давно неголеної бороди, що ми з С. О. потому щось літ з десять згадували те їжаче цілуваннячко. Більш пів-дня провели ми в приємній розмові з сею інтересною людиною, обмінюючись звістками про українське життя в Київі, Одесі та Петербурзі, будуючи при тім ріжні плани й надалій, - спільних інтересів було у нас задосить і матеріялу після довгої розлуки надто багато. Української преси тоді не було, то в українських справах доводилось інформуватися або таким безпосереднім, або ж „пантофляним“ способом.

Ту справу, для якої найбільше ми подалися в подорож, пощастило нам залагодити скоро і лехко. М. Ф. цілком прихилився до нашої думки друкувати свою бібліоґрафичну працю окремими випусками і на перший раз прирадили ми пустити відділ про Шевченка. Так появилася цінна книжка: „Т. Г. Шевченко въ литературѣ и искусствѣ“, а за сим першим випуском, що був зустрінутий критикою дуже прихильно, автор розохотився на дальші випуски „Українська драматургія“ та пізніше — „Додаток“ до неї, а опісля — на „Бібліоґрафію творів М. В. Лисенка“. На видання цілого свого капітального твору бібліоґрафичного М. Ф. так і не спромігся до самої смерти, що сталася в серпні 1913 р., — все чогось йому для остаточного викінчення бракувало. Так десь і загинула та цінна праця — результат довголітнього, старанного труду. Добре, що пощастило врятувати бодай окремі його окрушини.

М. Р. РИЛЬСЬКИЙ. — Я. М. ШУЛЬГИН. — В. Н. ВОВК-КАРАЧЕВСЬКИЙ. — К. М. МИХАЛЬЧУК. — А. М. ГРАБЕНКО. — С. І. ЕРАСТІВ. — Г. Л. БЕРЛО. — Г. П. ЯМПОЛЬСЬКА. — П. Т. РЯБОШАПКА. — ТОРСЬКИЙ.

З почуттям душевної відради спиняюся думкою на особі Тадея Ростиславовича Рильського. Скромна, безпретенсійна людина, він, коли треба, виявляв надзвичайну міць духа. То він, разом з В. Антоновичем, Б. Познанським, своє національне самовизначення послідовно довів до повороту в лоно того народу, з якого походили та після од нього ухилилися їх предки (з сього погляду інтересна його стаття в „Основі", під псевдонімом Максим Чорний).

Т. Р. Рильський жив на селі, в свойому маєтку, органично злившися з народом до такої міри, що й дружину собі покохав — селянську дівчину, і після все своє життя на селі провадив в контакті з інтересами селянства. До Київа він лише наїздив по справах господарських та громадських. В ближчі стосунки з ним входив я в спільній участі в раді ТУП'а, де він виявляв, помимо живої енергії, велику практичність розважливої господарної людини, — мав тут серед інтеліґентів-громадян те саме значіння, що й згадуваний раніше В. Ф. Симиренко, який відвідував засідання ради надто рідко, привязаний до свого Сидирівського цукрового заводу.

Людина освічена, високо-інтеліґентна, Т. Р. не позбавлений був літературного хисту. Живши на селі, спостерігав він світогляд народній, і ті свої спостереження подав у інтересній розвідці на сторінках „Київської Старини". Як довелося роспочинати видання „Записок Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові", Рильський, на пропозицію Кониського, подав для першого ж тому „Записок" свої „Студії над розкладом багацтва." Коли повстала ідея українського видавництва для народа, що після знайшла собі втілення у видавництві „Вік", мені удалося спонукати його на хорошу брошуру про селянські випаси. Взагалі, се була людина, що її легко було спонукати на все добре, бо то було „добром налите серце".

Така лагідна, мяхка назовні, але тверда в свойому громадянському поступованню постать Якова Миколаєвича Шульгина, що дістав серед ближчого оточення характерну назву „евангельського юноші", — назву, що символізує безоглядну відданість сеї людини

українській справі... Хто знав Я. М. Шульгина, того найбільше вражали дві риси його — працьовитість і скромність. Його працьовитість не кидалася в очі своєю зовнішньою стороною, позначалася вона вже самими наслідками праці. В Старій Громаді, в якій більшість членів обмежувались лише присутністю на зборах, Я. М. був фактичним виконавцем планів і рішень громади. Він між иншим провадив листування громади з М. П. Драгомановим, — річ в тих обставинах відповідальна та разом небезпечна, особливо для педаґоґа.

Також скромно-непомітною, але важливою й корисною була і літературна праця Я. М. З його іменем відома власне його моно ґрафія про гайдамаччину, — історична критика навіть надавала їй перевагу перед аналоґічною працею В. Б. Антоновича. Крім ще кількох статтів в „Кіев. Ст.“, решта літературних праць Я. М. се — безіменні писання, головно в бібліоґрафичному відділі „Записок Наук. Т-ва ім Ш.“, заховані за криптонімами Л. Ч., — що для близьких людей значило „Любчин чоловік“. Так навіть літературний псевдонім символізував оту характерну для нього, надзвичайну скромність, постійне заховування свого особистого „я“.

В національно свідомій родині Я. М. Шульгина виховалися три сини: нинішний чільний діяч український Олександер, невтомний працьовник Микола (саме коли правлю сі рядки, прийшла тяжка звістка про його дочасну смерть) і Володимир, — многонадійна сила, що не встигла розцвісти вповні, — загинув смертю ґероя в траґедії під Крутами.

З почуттям великої поваги згадую Василя Никодимовича Вовка-Карачевського. Близький і давній приятель О. Кониського (він походив так само, як і Кониський, з Чернигівщини, — там у нього був маєток), він приймав живу участь у київських громадських справах. Між иншим, просторе його помешкання на Мало-Володимирській вулиці було місцем для численіших нелеґальних зборів, для приватних викладів Антоновича, для роковин Шевченкових, для ріжних ювилейних урочистостей і т. ин. Син його Василь (за мого часу — ґімназіст, що звичайно впускав до хати відвідувачів всіх тих зборів) був після членом першої державної думи і входив у склад української думської фракції.

Вирисовується передо мною прекрасна, але фатальна своєю долею постать Константина Миколаєвича Михальчука. Щирий і глибокий патріот, людина великих наукових здібностей та знань в ділянці філолоґічній (був членом кореспондентом російської Академії Наук, до його зверталися за порадою такі наукові авторитети, як академики Пипін, Шахматов, Соболевський), він якось незмірковано одружився без почуття національно-громадської спільности і до того ж повинен був заробляти на хліб на посаді знаної

в Київі пивоварні („Товарищество кіевских пивоваренных заводов"), убиваючи увесь час свого життя на сю тяжку зарібкову працю. Громадський темперамент його, разом з ґрунтовністю його наукового баґажу, виявився у його докладному (видрукований окремою брошурою) листі до академика О. М. Пипіна з приводу несподіваного виступу проти українства [1]). Красномовний промовець, Михальчук звичайно виступав з промовами на ріжних українських урочистостях. Гіркий досвід власного життя був причиною, що коли обмірковувався статут ТУП'а, то Михальчук дуже настоював, аби заведено було до статуту пункт, що забороняв би членам орґанізації братися з неукраїнками... Але, не вважаючи на такий наочно-сумний приклад, пропозиція та перепала.

Не можу обминути бодай кількома словами Андрія Михайловича Грабенка. Був він секретарем губерніяльного земства в Херсоні і на тім становищу багато прислужився українській справі. Усі корисні з українського погляду сторони діяльности херсонського земства — інспіровані сею авторитетною розумною та твердою особою. Особливо звертав він увагу на українські моменти в ділянці освіти. Під його редакцією являлися звіти земські про становище народньої освіти на Херсонщині, — ні одно земство на Україні не подавало таких звітів - цінних взагалі і зокрема з погляду українського; дані з тих звітів я використовував свого часу у педаґоґічних журналах. Завдяки Грабенкові пощастило улаштуватись на службі в херсонському земстві кільком українцям, в тім числі М. Ф. Чернявському, що став його співробітником саме в освітній справі.

А. М. був зразком українця-патріота що-до виконання своїх горожанських обовязків. Був звичайно делеґатом від херсонської громади на зїздах ТУП'а. По революції запрошено було його для відповідальної праці в українському Міністерстві Внутрішніх Справ, але залишався він там недовго, — по гетьманському перевороті повернувся до свого Херсону, бо „там, — казав, — я потрібніший".

Був А. М. аматором-музикою. Його „Найкращі українські пісні", текст з нотами, дешеве лубочне видання Фесенка, під псевдонімом А. Конощенко, — були широко уживані свого часу.

На зїзди ТУП'а досить постійно приїздив представником од кубанської громади Степан Іванович Ерастів. Се було живе

---

[1]) В своїй »Исторіи русской литературы« Пипін виявив максімум, як для москаля, безсторонности в зазначенню української стихії в літературі старо-руській; та коли появилася »Исторія літератури руської« О. Огоновського, де ту саму ідею доведено до її остаточних вислідів, Пипін виступив у »Вѣстникѣ Европы« з полемичною розвідкою п. з. »Особая исторія русской литературы«, в якій, всупереч своїм попереднім поглядам, одкидає факт окремішности української літератури. Коректну, але рішучу і докладну відповідь йому й подав Михальчук у свойому »Отвертому листі« (російською мовою).

втілення ініціятиви та планування. Завше він мав якийсь план, що ним українська справа мала здобути широкі засоби. Завше він шукав кандидатів на посади на Кубанщині, де українці могли б працювати в інтересах національної справи. Не завше, розуміється, ті проєкти справжувалися, але де-які (заложення одної бічної залізничої лінії, заснування цементного заводу) мали ґрунт під собою, а кілька українських людей (серед них — згадуваний Іван Тимофієвич Ротарь) завдяки Ерастову таки змогли улаштуватись тут на роботу.

В українських колах знана була Ганна Львовна Берло, з професії учителька ґімназії. Людина літературно освічена і сама не без літературного хисту, виявляла вона і значну мужність горожанську, бо провадила дуже компромітуюче, як для педаґоґа, знайомство з людьми — як тоді називали — „українофільського“ успособлення. Познакомилися ми з нею у Кониського, до якого мала вона особливу повагу, хоч і його не ощажала, коли треба було „добрим словом“ обізватися. На язик була дуже гостра і, як казали, злоязична, — вже хто, бувало, впаде їй на язик, то вистриже і виголить так, що за ним довго не одно крилате слово прилипне. За те її навіть побоювались, а часом одплачували тим самим способом, прикладаючи до неї також не дуже підхлібні епітети й характеристики. Одного часу, коли вона дуже досолила, хоч і цілком заслужено, молодому гурткові на чолі з Міхновським (той гурток в певному часі почав виявляти не досить гідне поступовання до де-кого з заслужених людей, як Лисенко, Кониський та ин.), до неї припасовано назву одного з злоязичних персонажів „Лиса Микити“, що залюбки провадив розмову „про культуру, боротьбу, літературу, стрій, політику і спів“ (цитати сього твору взагалі широко тоді уживалися, як крилаті слова).

Обертаючись в світі педаґоґічному, маючи широкі знайомства в професорських колах університетських, Ганна Львовна завше була добре поінформована в подіях життя з тої ділянки, і розмова з нею, людиною, що мала свій погляд, завше була інтересна, бо орієнтувалася в тодішніх обставинах того життя. В инших умовах та в иншій професії се була б не аби-яка громадянська сила, але в даних умовах всі взагалі сили безпослідно пропадали чи, принаймній, марнувалися. Ганні Львовні належить кілька літературних перекладів (розуміється, анонімних), історична розвідка про старий український рід Берлів, і вона ж брала участь в праці над бібліоґрафічним словарем, про який оповідав я раніше.

Разом з нею брала участь в тому словарі і Ганна Платонівна Ямпольська. Се була людина менш обдарована, але не в меншій мірі віддана українській справі. Наче б виткана з чистого альтруїзму, Ганна Платонівна, хоч і не мала потреби в заробітку, працювала, як сестра жалібниця, в шпиталю червоного хреста і з того

свого фаху дуже прислужилася доглядом за О. Кониським під час його неодноразової хвороби. Одного разу сама одвезла його в тяжкому стані здоровля в Крим. Під час своєї останньої хвороби Кониський оддав їй переховати, для передачі мені, свій заповіт та рукописи.

Не можу не згадати характерної для сього часу постаті крамаря-поета Павла Тарасовича Рябошапки. Життьово здібна людина, він майже без освіти вибився у добрі матеріяльні достатки, купив у Київі на Хрещатику велику цукерчану фірму Серебрякова і не зле провадив тут своє торговельне підприємство. Був свідомим українцем і мав „влеченье — род недуга" до віршописання. Віршів він писав силу, де-які з них друкувалися в „Правді" і, здається, в „Зорі" під псевдонімом „Павло Сич". Видав він навіть збірник своїх віршів під заг. „Розбита бандура". Уважаючи себе причетним до літератури, бував у Кониського і навіть присвятив Кониському, на ювілей його, вірша, що давав мені привід в доброму настрою іронізувати над старим письменником; в тім віршу, змальовуючи ювілята, як працьовитого й невтомного косаря, автор мальовничо описує, як тому „вітер чуба розвіває, як стіжок невкритий" (Кониський був собі лисий), і врешті додає:

Не покоси кладе — гори,
Але ж наклав — спереду і з-заду.

Про свій процес віршування він оповідав так:

— Стою собі за касою в крамниці та й складаю вірші. Коли не дається рифма, я не турбуюся. Підійде покупець, я здам йому рештку, перекинуся з ним словом-другим, або й довше розмовлюся, — а тим часом і рифма набіжить.

Взагалі ж се була хороша, патріотично настроєна людина, в справах українських захоплювався він навіть до глибини кишені, але ота хвороба віршописна як справляла йому втіху, так і псувала йому відносини і навіть взагалі життя. У мене з ним відносини попсувалися якраз на сьому ґрунті. Коли готувався до видання ювілейний збірник поезій „Вік", що мав обняти видатніші твори за столітню добу нового українського письменства, Рябошапка дуже вболівав, що там не буде його поезій і навіть пропонував значну субсидію видавництву, коли б уволено було його бажання — бачити свої вірші серед видатніших поезій. Відмову уважав він за велику що-до його несправедливість, вона його дуже огірчила.

Загинув Рябошапка жертвою своєї пристрасти до поезії. Зійшовся він, не молода вже і дуже розважлива людина, з такими ж, але безвусими аматорами поезії, завів у себе свій так би мовити салон поетів, де бувало досить всякого люду під претекстом літературним, замішалося туди трохи й таких, що їх мала на оці київська „охранка", а в наслідок того господарь салону попав до Іванової хати, відсижував там довший час, з незвички та гризоти занепав на здоровлю й помер. В ті часи небезпечною річчю була навіть така

невинна, безінтересовна, „некорисна“ справа, як писання віршів, коли ті вірші були — українські.

Згадую ще характерну постать Торського. З особистого життя його знаю лише те, що він був приватним адвокатом. На поверху громадського життя не було його видно, — той поверх був сумною привилеґією тих, хто мав більше горожанської сміливости чи просто фактичної можливости виступати навні в тодішніх „малих ділах“ українських („більші“, політичні, справи так само навні не провадилися). Торський, як і більшість українців, що в них жевріло почуття патріотизму, оцінював обставини життя, в обсягу своїх відносин, з свого українського погляду цілком самостійно, бо публічної української думки тоді не було, — то знов таки було привилеґією людей, що їм приступна була закордонна преса. Маючи пару знайомих рафінованих українців, люде типу Торського приходили до них, приносили їм свої практичні життьові спостереження і шукали відповіди на свої сумніви. Зникнувши потому в безвість практичного життя, отакі Торські зявлялися знову з своїми — часто цінними — спостереженнями та запитами — з обсягу все тих самих „малих діл“. Тож Торський — типова постать тої доби анабіозу українського життя, імя йому — леґіон. З таких людей формувалися ширші кадри українського громадянства, коли стало можливе публічне українське громадське життя.

КИЇВСЬКЕ ДУХОВЕНСТВО.

В описуваному часі певний інтерес, з погляду українського, уявляли кола духовні у Київі.

Я вже зазначав, яку русифікаційну політику провадила адміністрація духовна й цивільна що-до духовенства на Поділлю. Але ж Поділля з його далеким від адміністративних осередків Камянцем було, так би мовити, провінцією для широких русифікаційних замахів, та й духовенство тут, за першу сотню літ під російською владою, не було ще досить тою владою приборкане, заховуючи ще якісь традиції республіканського устрою. Инакше справа виглядала на Київщині. Се було саме серце України, і вже двісті літ московська політика в те серце ножа гатила, обравши Київ за адміністративний осередок краю. Тож поруч з иншими русифікацийними заходами вживалося тут способів — і навіть найбільше — на те, щоб, як ще Катерина говорила, „прибрать к рукам“ українське духовенство. Культурно-національну фортецю українську — київську академію — прибрано до рук так, що, як вже оповідав я, за моїх часів се вже була звичайна російська установа, в якій лише окремі, одсепаровані од умов тодішнього життя, елементи змагалися продовжувати національну традицію з давнього і, здавалося, навіки минулого. Київська академія, що в тому минулому була огнищем національної свідомости цілого народу, стала врешті знаряддям русифікації.[1]) Вона не тільки денаціоналізувала українську молодь, але й притягала на Україну молодь чужоплеменну, головно з Московщини, і сі приходьки московські, оглянувшися та акліматизувавшися тут, бралися з „хахлушками“ й осідали на духовних посадах. Так утворювалися тут московські кадри, що забірали поволі до своїх рук адміністративні нитки в справах духовних і змагалися зрусифікувати якраз той шар української нації, що стояв найближче до маси народньої та з огляду на більшу культурність міг із свого боку найбільше сприяти її русифікації. Се не було самим лише „побутовим явищем“ на тлі підяремного становища України, — се була планомірно накреслена лінія правительственої політики. В 60-х рр. ген.-ґу-

---

[1]) Як що академія, дотримуючи своїх наукових рямців, не приймала участи в доконанню політичних планів правительства, на неї сипалися недвозначні докори з боку урядових рептілій. „Кіевлянин“ писав, що „среди продолжающагося броженія національностей, среди усложняющихся элементов борьби все рѣже и рѣже раздается голос людей, которым ввѣрено наше духовное просвѣщеніе“.

бернатор Правобережної України Безак подавав проєкт, щоб синод, в цілях скоршого „обрусѣнія края“, усе правобережне українське духовенство переніс до ґуберній московських, а натомісць щоб перенесено було на Україну духовенство з Московщини. Сю ідею піддав йому митрополіт київський Арсеній Москвин, що 16 літ сидів на київській кафедрі (з 1860 по 1876 рр.), а сей останній запозичив її у відомого ідеолоґа московської церковної політики митрополіта московського Філарета Дроздова.[1]) Під підозріння взято було увесь духовний стан на Україні і наказано, аби в проповідях не торкатись „посторонних предметов“.

Тож не дивно, що, за такої планомірної політики та за московських її виконавців, серед духовенства київського аж кипіло московськими приходьками в той час, як елємент український, коли не був кількосно в меншості, то займав становище понижених ілотів, а коли хто й вибивався вище, то мав поводитись „тише воды, ниже травы“. Тон всьому давали протоієреї Златоверховнікови, Фаворови, Свєтлови, Оглоблини, Титови, Королькови.

Але було на духовних посадах ще досить і українців. За мого часу кафедральним протоієреєм був Петро Гаврилович Лебединцев, брат Феофана, видавця „Кіевской Старины“. Свої українські симпатії зраджував він дуже мало, — хіба що умістив у „Кіевской Старинѣ“, під криптонімами, працю про першого київського митрополіта; але вже й те мало значіння, що ся твердої й самостійної вдачі людина не плазувала перед митрополітанськими колами і не давала зайвих авансів московському елєментові. Взагалі користувався він репутацією не лише твердої, але й грізної особи, на яку й митрополіти мусіли оглядатися. За митрополіта Платона він фактично правив єпархією.

По П. Лебединцеві кафедральним протоієреєм був українець Олександер Браїловський, полтавець, людина надто рахманної та лінивої вдачі, але не без якоїсь стихійної української свідомости. Говорив він здебільшого по українському, в розмовах досить ущіпливо висловлювався на адресу „руських“, але якоїсь національної української лінії не провадив.

Тої ж вдачі був ключарь Софійського собору протоієрей Петро Орловський. Дуже типова, як для українця, його карєра. Скінчивши київську академію, зайняв він посаду священика при церкві київського шпиталю для божевільних, — для українця-академика кращої посади не знайшлося, бо обсаджувано кращі посади московськими зайдами. Мусів шукати кращої долі на чужині, у Варшаві, і вернувся до Київа вже в сані протоієрея та митру тут дістав аж по 50-ти роках служби в священичому сані. Мав виразні українські симпатії,

---

[1]) Архиеп. тверський Сава в своїх записках „Хроника моей жизни“ (т. V, ст. 777) пише між иншим: „Преосвященный митрополит (Филофей київський) недоволен духовенством кіевской епархіи, его немиролюбивым настроеніем и іезуитизмом. Митрополит Арсеній также жаловался на это духовенство и просил у покойнаго митрополита московскаго Филарета на этот счет совѣта. Тот совѣтовал больше принимать в епархію из великороссійскаго духовенства“.

що виявлялися в літературних його працях з історії української церкви XVII-XVIII ст, — цілу низку статтей, на основі незнаних доти архивних даних, умістив він в „Кіевских Епархіальных Вѣдомостях“, в „Трудах Кіевской Духовной Академіи“, в „Кіевской Старинѣ“. У його хаті збіралися студенти академії, переважно кияне, і розмова часто точилася біля тем місцевої історії. Помер він вже в р. 1913-му у дуже поважному віці — 87 літ.

Українським духом, хоч у меншій мірі, віяло й од протоієрея київської Олександро-Невської церкви Климента Фоменка, — в домі його зустрічав я не лише молодих земляків, але й старших українських громадян, — напр., історика О. І. Левицького.

Було ще в Київі та його околицях кілька священиків-українців на дрібніших парафіях. Найбільш виразною між ними українською постаттю був о. Федір Дурдуковський, священик Петропавлівської церкви на Подолі і разом духовник семинарії. Уся його мила родина мала цілком український характер, — син його Воломир Федорович — відомий громадський діяч і педаґоґ (засуджений большевиками в процесі 45-ти). Старий о. Федір до глибокої старости заховував живий інтерес до питань наукових, особливо ж інтересувався ділянкою християнської апологетики. Помер уже в часі великої війни.

Священик Василь Липківський (після-митрополіт Української Автокефальної Церкви) з Липовецького повіту перейшов священиком у Київ на Соломенку. Українські свої переконання ще тоді виявляв служенням панахид під час Шевченкових роковин, — се не було тоді безпечною річчю. Перед тим був наглядачем церковних шкіл в Липовецькому повіті і — що теж було характерно — в своїх статтях які містив у духовних виданнях, покликався на Шевченка.

Симпатиком українським був священик Константинівської церкви на Подолі — Петро Солуха, — два сини його були членами семинарської громади. Характерна була постать священика Покровської (на Подолі) церкви Дмитрія Никитина (з південної Курщини), з виразними українськими симпатіями. Приятелював він з відомими українцями — Петром Олтаржевським (після єпископ Феодосій) та Петром Сікорським (після — архим. Полікарп). Бували у його і студенти українці. Дяки в його церкві бували з укінчених семинаристів громадян і в хорі церковному співали громадяне. Яко наглядач церковних шкіл київського повіту, він протеґував свідомим українцям в одержанню ліпших учительських посад і взагалі тих посад, куди хто з них просився. Фактично се допомагало громаді комплектувати парафіяльний заряд своїми членами.

В родині священика Софійського собору Бариловича панував стихійний український характер життя; в його гостинному домі бувало багато української молоді — студентів і семинаристів, співано пісні. На Щекавиці священиком був Петро Тарнавський (після єпископ Української Автокефальної Церкви), на Лукянівці —

Тарасєвич, в Успенському соборі на Подолі — Іваницький. На парафіях печерських осіли українці: в Ольгинській церкві Лебединцев (брат кафедрального протоієрея), в Воскресенській — Петро Сєлєцький (з Харьківщини). Слід ще згадати священика Благовіщенської церкви (на Маріїно-Благовіщенській вул.) Вишневського, — в його церкві звичайно відбувалися похоронні служби по українських громадянах. В домі священика Михайла Єдлинського (Борисоглібська церква на Подолі) збіралися земляки білоруси.

Увійти в склад київського духовенства можна було лише одним способом — через женячку з дочкою якогось київського батюшки, — тоді вже ціла широко розгалужена родина своїми звязками втягала у свій склад нового свого члена. Врешті все численне духовенство київське (біля 50 священиків) творило якихсь 5-6 родин, що, розмножуючись, осідали в Київі разом з тими елєментами, що до них приставали. Найбільш використовували сей спосіб осідання в Київі наїзжі москалі, що скінчали академію, бо українці, як люде місцеві, мали ширші можливості оженитися й улаштуватися й по-за самим Київом, а москалі не мали звязків далій духовних кол міста. Отже священики-москалі Богородицький (Іллінська церква на Подолі) та Дмитрієв (на Подолі ж) жонаті були з дочками протоієрея Іваницького, Іван Троїцький (законоучитель ґімназії) — з дочою свящ. Фоменка, Колпіков — з дочкою свящ. Оґлобліна, Микола Клитин — з дочкою протоієрея Янковського, і т. д. До того ж і духовна адміністрація (митрополіт та єпископи) більше сприяли осіданню московського елєменту в українській столиці. Тому в складі київського духовенства значно переважали москалі, не кажучи вже, що в справах всякої „церковної політики“ саме вони перед вели.

Бувало, що одиниці з наїзжого елєменту, осідаючи в Київі, припасовувалися до умов місцевих, навіть національних. Напр., священик на Звіринці Іван Вишатін, рязанець з походження, жонатий з українкою та поставлений умовами служби серед чисте українське населення, добре знав українську мову і говорив по українськи ліпше за инших київських священиків-українців. Свящ. Іван Богородицький піддержував звязки з студентами-українцями та популярний був серед київських семинаристів (одночасно учителював у семинарії). Було ще кілька осіб, що невиявляли національної нетерпимости. Але то все були лише винятки.

Український елємент гніздився головно на нижчих щаблях церковного стану — на посадах дяківських. Спеціяльно про те старалися укінчені члени семинарської громади, і се їм удавалося. На дяківських посадах у Київі були вже почасти згадувані громадяне — Л. Скочковський, П. Сікорський, В. Скрипчинський, К. Пілінський, М. Мартиновський, Марко Грушевський і навіть укінчений академик Володимир Дурдуковський (в Чесно-хрестній церкві на Подолі). Діяконські посади займали українці — Ол. Дурдуковський (з знаної української родини) — в Феодосієвській церкві на Печерському та Ераст Гребінський — в Стрітенській церкві на Сінному

базарі. В церковних школах київських учителювали також українці, хоч і в меншій пропорції.

Дяківські посади не досить забезпечували матеріяльно, тому українці-дяки „доробляли“ службою в духовній консисторії. Служба тут давала певні впливи з погляду української акції і тому була вказаною в тактичній програмі громади. Фактично в консисторії на нижчих посадах не було москалів та не чути було тут иншої мови, крім української, — і з приїзжим із провінції духовенством і між собою. Само собою, українці-громадяне сприяли членам громади в справах, перш за все, обняття посад, тому й можна було укомплектувати в де яких парафіях увесь причт елементом українським. Перший показав шлях в сьому напрямі Лука Скочковський, бувши одночасно дяком в Йорданській церкві, утворивши тут в свойому службовому помешканню фактичний осередок української громади. Перебували в консисторії з громадян — П. Сікорський,[1]) К. Пілінський, В. Скрипчинський, М. Мартиновський, Наумович, Лебедович та инші. Стихійними українцями тут були і урядовці не з громадян, як Яків Грималський, Василь Мизерницький, Данило Левицький і серед них особливо довголітній скарбник консисторії Орест Левицький, знаменитий бас з „Сватання на Гончарівці“ (в Київі одночасно було пять Орестів Левицьких, серед них — знаний український історик). Де-які з громадян займали і впливові посади столоначальників, як Петро Сікорський (біля 20 літ) та В. Скрипчинський. Про наслідки їх громадської праці на сім терені говорилося вище.

Але самі верхи консисторського, як і взагалі всього церковного, Олімпу займали чужинці-зайди. Серед членів консисторії в згадуваний час було лише два українці та й то зовсім безбарвні, свящ. Конст. Терлецький та Ісакій Тарасевич (чернигівець), а решта були священики-москалі: Петро Преображенський (пізніше епископ чигиринський, знаний українофоб), А. Корсаковський та П. Вельмин (володимирці), Ф. Титов (з московської Курщини). Секретарь консисторії — „око“ синодального обер-прокурора — був москаль Вас. Соловйов.

---

[1]) Останній одночасно проходив курс на юридичному факультеті в якості вільного слухача, але на останньому семестрі, перед іспитом, мусив залишити університет на вимогу духовної адміністрації, що поставила йому дилему: або служити, або вчитися.

ГРОМАДИ СТУДЕНСЬКІ І ҐІМНАЗІЇНІ.

В наслідок реакції і сполучених з нею репресій та загального упадку громадянських настроїв певний час в київському університеті не було сталих студенських гуртків. З одїздом з Київа до Петербурґа К. Арабажина розбився, завдяки його ж деструктивній вдачі, гурток, який зосереджувався біля його та в якому участь брали А. С. Маршинський, Мик. Лапо - Данилєвський, А. С. Синявський, Євген та Олександер Деґени, Б. О. Кістяковський. Але з початку 90 - их років засновується студенська орґанізація, що виявляє і активність і певну міць орґанізаційну. Сюди входять люде, що в своїй більшості по скінченню школи творять спеціяльну орґанізацію („тарасівці"): Мик. Ів. Міхновський, Андрій Прок. Кучинський, Володимир Мих. Шемет, Іван Матв. Стешенко, Олександер Григ. Черняхівський, Олександер Олександр. Тулуб, Мальований (медик), Євген Конст. Тимченко, Мусій Степ. Кононенко та, можливо, ще де-хто. На початку гурток сей був у близьких стосунках з О. Я. Кониським та В. Б. Антоновичем; останній читав головно для нього приватний курс лекцій, що після Кучинський обробив його для друку під заг. „Бесіди про часи козацькі." З сього гуртка вийшла перша друкована програма українська, що появилася в 1893 році у „Правді" під заг. „Profession de foi молодих українців"[1]. В дальшому ті самі люде зазнали на собі впливів радикальнішого напряму з боку М. В. Ковалєвського і зайняли опозиційну, часом навіть дуже різку, позицію до своїх недавніх провідників; але сі останні настрої трівали не довго, де - які, як, напр., Міхновський, пізніше заявили себе настроями, з погляду соціяльного, досить правими; що ж до позицій національних, то всі вони ніколи не зміняли твердого українського ґрунту, на якому стали спочатку.

Ся молодь була в близькому звязку з тодішніми літературними салонами — у родин Старицьких, Косачів Лисенків. Сі салони були літературною школою, де виступали і вправлялися нові літературні сили — Л. М. Старицька, Л. А. Косач (Леся Українка) та її сестра О. А. (Олеся Зірка), Одарка Романова, В. О. О'Конор (після дружина

---

[1]) Редакція „Правди" надрукувала „Profession" з приміткою, де зазначалося, що се вперше письменно висловлюється національна проґрама молодих українців. Політичні програми складалися й раніше, лише не були оголошувані в друку; напр., гурток українців в Петербурзі (М. Галин, М. Васильєв та ин.) ще за десять літ до того склав програму с. - рівського типу та переслав її для ухвали закордон М. П. Драгоманову.

проф. О. В. Вілінського), а з студенства М. А. Славінський та І. М. Стешенко. Сей останній користувався особливим успіхом у своїх виступах, читаючи переклади, переважно з Беранже, та свої сонети. Сонети сі вражали гладкістю вірша, де кожне слово зокрема було зрозуміле, але в цілому не лехко було дошукатися змісту, — автора спокушала музична шумиха слів, що, при доброму читанню, і до вподоби слухачів припадала. Коли ж ті сонети почали в безконечних серіях друкуватися в „Зорі", то попереднє враження зникало, і стали появлятися смішливі на них пародії, що полягали у беззмістовному наборі гладкозвучних віршів. Стешенко перекладав і великі речі — з Овідія, з Шіллера, з Пушкіна (переклав „Бориса Ґодунова", — здається, не появлявся в друку), але доконував їх досить недбало, допускаючись речень, що після вживалися, як зразки курйозів, — напр., такий початок „Метаморфоз" Овідієвих:

Думка мені надиха заспівать про обертання тварі.

Отсе „обертання", ужите в значінню метаморфози, служило темою для сатиричних віршів, де те слово поруч вживалося в значінню кружляння навкруг себе. Але самі збори сих літературних гуртків сприяли заінтересованню літературою, спонукали до літературної праці.

М. А. Славінський разом з Л. Українкою перекладали і видали поезії Г. Гейне.

Студенський гурток улаштовував роковини Шевченкові, — нелеґально і в обмеженій кількості присутніх, користуючись для того помешканнями старших громадян, головно Лисенка та Старицьких. Одного року улаштував він роковини, з ширшим кругом присутніх, в помешканні церковної школи на Соломенці, де учителював член семинарської громади Конст. Волков. Хоч збори були конспіративні, але упорядчики повелися надто недбало що-до політичної репутації господаря, не додержуючи найменшої обережности. І вказівок запрошеним не дано було певних, а вони, йдучи, всіх і кожного про дорогу роспитували, і співи хорові роспочато, і навіть сторожі не поставлено. То ж, коли вже більшість гостей розійшлася, а решта співала й випивала, непомітно увійшов до школи поліціянт і слухав, — на щастя, бенкет був уже в такому стані, що для політики не було місця. Коли його помітили, то пояснено йому, що то святкують іменини учителя школи, — обстанова сприяла тому повірити, і страж безпечности прийняв активну участь у бенкеті.

Але до сього закінчення роковини відбулися по програмі. Першу промову мав сказати М. І. Міхновський, — се був перший в його життю публічний виступ. Почав він, хвилюючись, кількома реченнями, зупинився, підійшов до дверей і безнадійно схилив голову на одвірок. Так ще тоді не призвичаєні були люде публічно говорити, що спасував промовець, який після уславився своїм красномовством, як адвокат в суді і при ріжних громадських виступах. Зате присутні могли почути тут зразок галицького красномовства, що зробило сильне враження. На збори запрошено було, між иншими, Кирила Студинського, що тоді приїхав до Київа в наукових справах. Говорив

він трохи театрально, але відчувалася в його промові певна школа, вироблена в умовах конституційного життя.

З членів тодішнього студенського гуртка вийшли згодом громадяне, що заявили себе ширшою діяльністю. Міхновський був основоположником Народньої Партії, автором брошури „Самостійна Україна", що одіграла у свій час велику ролю у формуванню ідеї української державної незалежности. Не вважаючи на якусь відразливу театральність свого зовнішнього поступовання, за що ставав часто обєктом всякого глуму, се була людина великої енерґії та ініціятиви громадської. Між иншим, в той час цілковитої відсутности якогобудь компедіюма української національної ідеолоґії задався він думкою утворити щось подібне та оголосив у часописах проєкт книги „Русини з початком XX століття", що мала б дати огляд українського життя і містила б начерк ґеоґрафії та історії України, її становища культурного, економічного та політичного; книжку проєктувалося видати українською мовою в Австрії та російською в Петербурзі. Через романічну історію (одбив жінку у свого патрона-адвоката) М. І. Міхновський мусив залишити Ки в та перенісся на життя до Харькова. Тут провадив він активну громадську і політичну працю в національному (чи — як тоді називалося — націоналістичному) напрямі. Імя його звязувано з замахом зірвати памятник Пушкіна. За часів гетьмана Скоропадського Міхновський зайнявся орґанізацією військових частин українських в противність московським „добровольческим" формуванням урядовим. Заснував військовий клуб, який містився на Фундуклеївській вул. В час большевизму закінчив життя самогубством, щоб не оддатися в большевицькі руки. Через певні особисті риси гарячого темпераменту Міхновського, головно через надмірно-особисте забарвлення його громадських стосунків, громадська праця його часто не досягала тих результатів, на які він міг рахувати за своєї енерґічної та талановитої натури. Але, незалежно од того, була се людина дуже видатна серед українського громадянства.

З инших членів тодішньої студенської громади визначався І. М. Стешенко. Помимо літературної діяльности (псевдонім — І. Сердешний), брав живу участь в громадських орґанізаціях. Спершу нахилявся до ґрупи М. В. Ковалевського, але після разом з Лесею Українкою закладає гурток напряму марксистського, куди належали М. Коцюбинський з дружиною Вірою Михайлівною, М. Кривенюк, Кавун. Зазнавав багато прикростів від адміністрації, пересиджував у вязниці і, позбавлений можливости педаґоґічної праці, до якої найбільше нахилявся, з великими труднощами врешті дістав ту можливість працювати в київських школах середніх і вищих жіночих. З початком революції був першим секретарем освіти в першому Ґенеральному Секретаріяті України. Твердо і простолінійно переводячи українізацію школи, наражався на гострі напади з боку московських елементів, що знайшли собі підтримку в одному з найближчих співробітників Стешенкових — у тодішньому попечителеві київської округи, українцеві В. П. Науменкові. Про мої стосунки з Стешенком при

спільній участі в Ґенеральнім Секретаріяті України оповім далій. Року 1918-го траґічно загинув у Полтаві од кулі незнайденого убійника, — яким був, безперечно, якийсь аґент московський, що мстився за українізацію шкіл на Україні.

Був у Київі і гурток ґімназійний, заложений на самому початку 1894 р., головно з учнів IV ґімназії (був гурток ще в попередньому році, але не український, а просто ґімназійний самоосвітний). Провід вів Дм. Вол. Антонович, син проф. В. Б. Учасниками гуртка були діти старших українських громадян — Гліб Лазаревський, Волод. Лучицький, були ще Василь Доманицький, Кость Маціевич, Іван Руденко, Петро Холодний, Сергій Примаченко, Модест Трегубенко, Сергій Щасний, брав участь в якості гостя — Всев. Чаговець. Більшість їх того ж року скінчили ґімназію, головно четверту (Трегубенко третю). В-осени 1894 р. К. Маціевич виїхав до Александрії, П. Холодний та С. Щасний вийшли з гуртка, але гурток поновився новими людьми. В академічному р. 1894/5 до гуртка належали студенти Іван Руденко та Модест Трегубенко і ґімназісти — Сергій Примаченко, Дмитро Антонович, Василь Доманицький, Гліб Лазаревський, Олексій Васютинський. В дальшому році всі покінчили ґімназію, і до студенського гуртка належали: Д. Антонович, М. Трегубенко, С. Примаченко, В. Доманицький, Г. Лазаревський, Олександер Головінський та ще кілька чоловік. В-осени 1896 р. Д. Антонович виїхав з Київа, і гурток сей поєднався з другим, де між иншими були Совачов та Базилевич. Пізніше скінчили колеґію Галагана та вступили до студентської громади: Андрій Микол. Лівицький, Мих. Ткаченко, Петро Канівець, Феофан Кожушко, Сергій Ганський, Євген Милковський, Ростислав Лащенко, Датунов, Михалевич та ин.

В. М. ДОМАНИЦЬКИЙ.

Одного з видатніших членів студенської громади В. Доманицького вже не має на світі, — тож дозволю собі на сім місці присвятити кілька слів його світлій памяті.

Василь Миколаєвич Доманицький народився р. 1877, скінчив університет 23 літ р. 1900, помер р. 1910, мавши всього 33 роки. Отже на справжню роботу мав він усього яких 10 літ, а з них не менше 5 літ прожив він, або ховаючись по всяких нетрах від недреманого ока тодішньої російської адміністрації, або примушений був жити на чужині, рятуючись од тяжкої хвороби — од сухот, що звели його дочасно в могилу. З сього простого розрахунку лехко бачити, що Доманицький дуже мало мав часу для роботи і, очевидно, не встиг ні виявити всіх своїх здібностей у повній мірі, ні дати тої суми своєї праці, на яку він спромігся б за инших обставин та бодай трохи довшого часу. Проте наслідки його роботи показалися такі, що їх вистарчило б і на довге та й не одно життя, і українське громадянство по заслузі поставило його ймення серед імен найчільніших своїх діячів.

Громадська діяльність В. М. Доманицького починається дуже рано. Ще ґімназістом та студентом у Київі бере він діяльну участь в українському гуртку разом із згаданими вгорі товаришами, що після теж заявили себе на полі громадської роботи. Ще тоді яскраво стали виявлятися дві характерні властивості його вдачі — глибокий інтерес до знання, до науки й разом гарячий громадський темперамент. Один з найбільш улюблених учнів В. Б. Антоновича, він пильно студіював історію та археолоґію під його проводом та заявив себе після поважними науковими працями на полі сих дисціплін. А з другого боку оддається він всією душею громадській роботі. Він був душею студенського гуртка, — писав або допомагав писати чи справляв реферати, зводив та мирив тодішніх безвусих „марксів“ та „бельтових“ і взагалі брав найживішу участь в роботі гуртка, сам завше залишаючись в тіні загальної уваги. З великою активністю сполучав він надзвичайну скромність своєї вдачі, завжде уступаючи другим зовнішні виграшні ролі Громадська рухливість його просто дивувала. Університет одвідував він з паками книжок під пахвою і в антрактах між викладами розсовував ті книжки чи членам свого гуртка, чи стороннім людям, — бо завше він когось заґітовував до української справи. Під час університетських ферій він розвозить паки українських книжок по селах, просто з незрозу-

мілою рухливістю перелітаючи з Київщини на Чернигівщину, з Чернигівщини на Полтавщину і т. д. Особливо кохався він в народніх спектаклях і не знав у сьому ні втоми, ні спину. Вишукує серед хлопців і дівчат, навіть серед неписьменних, талановитих артистів, заохочує їх до гри, виучує з ними ролі; під час жнив, коли артисти були зайняті роботою на полі, він ходить з ними на поле і, поки вони жнуть, виучує з ними ролі, увечорі робить репетиції, а в святочні дні ставить спектаклі, споружаючи для сього сцену, здобуваючи бутафорію та сам ґріміруючи доморослих артистів. Сі українські театральні вистави відограли велику ролю в національному освідомленню не лише самих артистів, але й усього селянства, що з живим інтересом ставилося до вистав рідною мовою і вперше задумувалось над ролею рідного слова в народньому життю. Але от Доманицький десь безслідно зникає на два-три тижні: се значить, що він натрапив на інтересну бібліотеку чи на родинний архив в якомусь маєткові й жагуче припав до того добра, як бджола, висисаючи звідти солодку поживу для себе. До бібліотеки, до книжки взагалі у Доманицького була спеціяльна пасія. Він пильно дослідив бібліотеки усіх своїх знайомих та любовно дав лад не одній такій бібліотеці, працюючи в ній. Кожну копійку, що заводилася у його, він в першу чергу витрачав на книжку; в сьому специфічному марнотратстві не могла з ним нічого вдіяти ніяка сувора товариська опіка.

Літературні й наукові інтереси при живій, активній вдачі Доманицького рано спонукують його до літературно-наукової праці. Я вже згадував про працю Доманицького в „Кіевской Старинѣ“, де він своєю твердістю переміг архивну зарозумілість провідників журналу і впровадив сюди актуальний матеріял з тодішнього українського життя. Не буду тут говорити і про літературну й наукову працю його в ділянці археолоґії, етноґрафії, історії літератури. Не в цім полягає його значіння (хоч і то були праці не аби-якого значіння), — але, головно, в його діяльності, що мала близький звязок з життям українського села. Першими кроками тієї діяльности були його народньо-популярні брошури. Темами своїх популярних брошур він обірає звичайно моменти національного визволення й пише брошури — про Івана Гуса, про Галичину, про Буковину. Особливе значіння для національного освідомлення народніх читачів мали сі дві останні брошури, що просто і яскраво подавали процес і наслідки національно-визвольної боротьби на сих українських землях. Сам скромний В. М. визнавав, що він сими брошурами „одкрив Галичину та Буковину“ для народнього читача.

Поволі в своїх популяризаторських працях підходить Доманицький до економічних інтересів народа — в міру того, як все ближче й безпосереднє знайомиться він з селом, з матеріяльними умовами і потребами народа. Наслідком того близького підходу до народнього життя появляються книжечки Доманицького — „Як хазяйнують селяне по чужих краях“, „Про сільську кооперацію“, „Про товариські крамниці“.

Як видно з сього короткого та неповного формуляра В. М. До-

маницького, се була людина дуже широкого літературного діапазону. Поруч з ученим-істориком, археолоґом, етноґрафом, літературним критиком, уживався в йому народній популяризатор та ґазетний публіцист. Відомості з поля наук історично-філолоґічних та етноґрафічних сполучаються в його із знанням з досить далекої до того сфери наук політичних, соціяльних та економічних. Отже се була освічена, ріжностороння людина з широким світоглядом.

Постійно виявляючи якусь нелюдську жадобу роботи, набіраючи на себе тої роботи по-над усяку міру, він, щоб переробити її, фактично не мав часу ні на спочинок, ні навіть на їжу. Весь в роботі, він цілком забував про себе, нехтуючи найнеобхіднішими потребами життя. Ще за студенських часів він взяв собі за звичай не обідати — не тому, що не мав за що, а тому, що не мав часу, і ніякий родинний чи товариський примус не мав що-до сього найменшого на нього впливу.

Завжде кудись поспішаючи, він не ходить, а літає, — ми, його приятелі, так і обізвали його „Вітром“ за ту постійну манєру літати. Навіть слабий, з високою температурою, він працює 10-14 годин на добу; навіть прикований два роки до ліжка, він виявляє робочу продуктивність, про яку можна скласти собі думку хоча би вже по тому, що за сей час він лише до Наук. Т-ва у Львові послав біля 80 друкованих аркушів своїх праць, а в сей самий час він ще був діяльним співробітником майже всіх періодичних видань на Україні. Орґанізм дуже міцний від природи, але перевиснажений працею та штучно утвореними лихими умовами життя, наче ждав лише першої бурі, щоб похилитись та звалитись, як сухе, поточене дерево. І та буря прийшла у вигляді плєвриту, що звалив його з ніг в осени 1901 р. Майже на три роки ся хвороба з її звичайним наслідком — туберкульозом — одриває його од Київа, від України. Живучи послідовно в Ялті, на о. Корфу, в Раґузі (Далмація), В. М. не міняє свого робочого режіму і, розуміється, все більше занепадає на здоровлі*). Врешті життя на чужині стало йому нестерпимим, і він — будь що будь — оселяється 1904 р. в рідному Колодистому, у батьків.

*) Заслабнувши вперше, В. М. поїхав у Крим. Нудьгував він там на самотині тяжко. І от вирішили ми, щоб хтось з нас поїхав до його, аби трохи підняти його настрій. Поїхав Ф. П. Матушевський, що тоді був студентом в Дорпаті, — звали ми його по приятельському „Шпонька“ або ніжніше — „Шпоня“. Поїхавши, побачив, що недужий позбавлений самого необхідного комфорту, і зараз сповістив про це приятелів; одїздючи ж, прохав знайомих подавати докладні звістки про здоровля Василеве. В. М. якось довідався про це і, обурившись, розіслав своїм приятелям такого „соборного“ листа:

Пресучая журба мене ізсушила,
Анахтемська Шпоня мені удружила.
Не можу у вічі тепер людям глянуть,
Од сорому щічки мої ніжні вянуть...
Ой плеще ж скрізь Шпоня, мов тая сорока,
Що з Вітром-Зефіром страшенна морока:
Що в його на ліжку матраца бракує,
Що буцім на дошках він любо кейфує,
Що навіть подушка — річ зайва для його,
Що — мамцю! — на тілі немає нічого, —

Два з половиною роки життя В. М. на селі се — апоґей його громадської роботи, і не тому, що він проявив тут немов би то більше енерґії, а тому, що він дістав тут можливість ближче торкнутись рідної землі, увійти у ближчі стосунки з рідним народом. Культурну працю в Колодистому провадив він і раніше — наїздами з Київа. Року 1901 за його порадами засновано тут ощадно-позичкове товариство. Але, осівшися тут на довше, він глибше увіходить в економічні та соціяльні інтереси села.

Економічна безпорадність села, занедбаного в своїх основних господарських потребах та з усіх боків експлоатованого, спонукує

Мов той запорожець, у рваній шматині, —
Ой, шліть йому „льолю“, нещасній дитині...
Як тільки прочули про це щирі друзі,
Усі засмутились, усі були в тузі...
Ой, клятая Шпоня, ти Шпоня з Дорпату!
Не варт після цього пустить тебе в хату!
Як би ти надумав мене поспитати,
Охоче я міг би свій скарб показати,
Що в мене убрання на трьох би хватило, —
Було б усе тихо, було б усе мило.
А нині кияне в великих турботах:
Хоч всі до одного у тяжких роботах,
А, чую, про мене потрохи вже дбають:
Убрання „голоті“ зготовити мають...
Ой, клятая Шпоня, ти Шпоня з Дорпата,
Для мене вчинив-єсь лютіше від ката!
Тепер мені годі про Київ маріти:
Не можу я людям у вічі глядіти.
Про себе не буду я більше писати, —
Повинні вас шпиґи про все сповіщати.

Надзвичайна скромність Василя Миколаєвича не дозволяла йому займати кого-небудь своєю особою, навіть із найблизчих приятелів, і лист через те досить сердитий, не вважаючи на жартовливу форму. Але то бувало дуже рідко, і звичайний тон віршованих листів його — добродушно-веселий. Після тяжкої інфлюенци з запаленням легенів він збірається переїздити з Закопаного з Криворівню та, просючи переслати йому залишені у мене на горіщі де-які свої речі, додає до листа картку з таким віршем:

Гей, не плачте, не журіться
(На горіще ж заберіться!):
Дідько мя ще не вхопив,
Вітер-ледарь є ще жив.
Ще жиє, ногами дриґа,
Їсть і пє (під ніс му хвиґа!),
А за кілька день у мить
З Закопаного летить.
Він летить на Коломию
(Най уломить собі шию!),
В Криворівню, славний кут...
Отуди мій дух несе ся,
А за ним тіло трясе ся,
Там я буду спочивать,
Веселенько поживать.

Одірваний од рідного краю та близьких людей, здебільшого прикований хворобою до ліжка, раз-у-раз у тяжких матеріяльних обставинах, які вимагали напруженої праці навіть при високій хворобливій температурі, — він завше держав у своїх приятельських листах такий тон, наче те все його ані трохи не обходило. Глузуючи з свого становища, він, коли попускала йому хвороба, як бачимо, листувався навіть віршами.

В М. Доманицький взагалі був людиною дуже лагідної вдачі. Завше скромний, уникаючи показних ролів на людях, він в особистих відносинах чарував своєю мяхкою, делікатною вдачею. Разом з тим з близькими людьми це був дотепним, жартовливий товариш, що так і сипав приском живого, щирого юмору. Тим самий жартовливим юмором пересипане його листування.

Доманицького зайнятися пропаґандою тут кооперативної справи. Познайомившись з відповідною літературою, він переходить до самої практики і, вчившися на самому ділі, провадить кооперативні установи дуже успішно. Засновується товариська крамниця, в якій В. М. не лише провадить бухгальтерію, але й важить, міряє, крає за прилавком та, набуваючи практичного досвіду сам, учить і других, заводить безпосередні зносини з фабриками та заводами, виписує крам з перших рук ваґонами, орґанізує безпосередній продаж за кордон сільських продуктів. Позичково-ощадне товариство, яке року 1902 почало функціонувати в складі 37 членів і видало позичок 415 карбованців та числило прибутку 2 карбованці, на четвертий рік свого існування охоплює вже не тільки саме Колодисте, але й 9 околишніх сел, має кредит у Державному Банкові та в центральних установах дрібного кредиту і числить свої обороти в сотнях тисяч карбованців. Кооперативні установи Колодистого спромагаються збудувати за $2^1/_2$ тис свій двоповерховий дім, де внизу містяться крамниця та шпихлір для комісового продажу зерна, а на горі помешкання для ощадно-позичкової каси та заля для читань і театральних вистав. І фактичним керманичем та душею всієї справи був незмінний „секретарь“ кооперативних установ; недужий, зморений, він увесь час бадьориться в крамниці, в позичковому товаристві, серед товарів, рахунків та бухгальтерських книжок.

Життя на селі все більше орґанічно звязувало Доманицького з народньою масою і все більше спонукало його йти назустріч її потребам. Досить сказати, що коли появилася в Колодистому та в околицях різачка, і народ гинув без медичного догляду та без ліків, — Доманицький набуває аптечку й лікує хворих. Се ще більше популяризує серед селян „поповича Василя“, і вони звертаються до його з усіма кривдами в своїй правній безпорадности. Доманицький сідає учити закони, листовно конферує з приятелями і знайомими юридичного та адміністративного фаху, радить, пише, телеґрафує. В позиції безґрунтовного інтеліґента на селі, єдино лише власною енерґією та великою моральною силою добивається він через ті зусилля майже чудодійних наслідків і здобуває собі просто леґендарну популярність. Ось кілька прикладів. Стражник побив популярного колодиського діда Завірюху, і, після телеґрами „поповича Василя“ до ґубернатора, забірають стражника з Колодистого. Волость безпідставно та безправно заборонила брати хліб з громадської ґамазеї, — Доманицький телеґрафує до ґубернатора, і волосні приїзжають хліб роздавати. Особливо ефектна була справа з „розбійником Сорокою“. В околиці завівся бандит Сорока, що не тільки обкрадав та грабував людей безкарно, а ще й появлявся на ярмарках і на очах поліції вимагав од людей податі для себе по 3 карб. з голови, хто ж не давав, того бив до нестями. Люде не знали, як спекатися сього лиха, що держалося контактом Сороки з місцевою поліцією. Доманицький пише кореспонденцію про Сороку до київської ґазети, справа дістає серед ґуберніяльної адміністрації значіння великого скандалу, і „розбійника Сороку“ запірають до „Іванової хати“ на

превелику радість усієї околиці. Популярність Доманицького ще більше зростає під час загального заворушення 1905 р. В кооперативному домі відбуваються постійні „бесіди“ 300-400 людей. Як високо поважався авторитет Доманицького, свідчить вже той факт, що досить було його твердого слова, рознесеного по околиці від „поповича Василя“, щоб не сталося жидівського погрому в сусідньому містечку Тальному та в його околицях. На повітові наради, які скликав місцевий маршалок з усіх станів людности, колодиські селяне посилали своїм уповноваженим „поповича Василя“, а уповноважені инших сел оділялися на тих нарадах од дворян та духовенства і складали свої окремі наради під головуванням все того ж „поповича Василя“.

Ся популярність В. М. мала для його дуже прикрі наслідки, викликавши страшенну ненависть до нього з боку місцевої адміністрації, — бо деж таки: якась адміністративно нікчемна фіґура, без якого-будь зовнішнього ранґу, користувалась таким величезним впливом на маси і навіть добивалася свого у ґуберніяльної адміністрації. Очевидно, се був „опаснѣйшій революціонер“, за плечима якого ховаються цілі революційні кадри. Починаються доноси на Доманицького ґуберніяльній адміністрації та жандармському управлінню. Треба було його конче знищити, і врешті прийшов наказ з ґубернії потрусити його та, відповідно наслідкам трусу, арештувати. Місцеві жиди довідалися про це перші — способами, що лише їм були відомі. Негайно ж прибіг з містечка жид до В. М. з сею звісткою та порадою — утікати. В. М. рішив не виїздити нікуди та пасивно ждати подій. Але колодиські селяне не мирилися з такою пасивністю і з свого боку вирішили активно стати в оборону свого улюбленого заступника. Таємним способом було орґанізовано ориґінальну оборону на випадок приїзду жандармів за „поповичем Василем“. Чоловіки озброїлись деревляними списами з гострим залізком, щоб в першу чергу поштрикати жандармським коням черева, а з пішими, мовляв, справитись вже не тяжко. І от однієї ночі залунав на селі дзвін, наче на пожежу. На сей умовлений заклик позбігалися селяне з своєю доморобною зброєю, аж виявилося, що вартовому на дзвіниці лише привиділися жандарми, і він даремно скликав людей.

Довідавшись про се, В. М. вирішив негайно виїхати, щоб не наражати селян на тяжку відповідальність. Він виїхав, але дух його так само непокоїв місцеву поліцію, — всі заворушення серед селянства пояснювалися безпосередньою аґітацією Доманицького, що десь тут таки таємно крився. Місцеві адміністратори не могли зрозуміти, що коли розбуджено було особисту та громадську самодіяльність селянства, то сього вже досить, щоб воно перемінило своє попереднє пасивне поступовання на більш свідоме та активне, і вони конкретизували всі селянські заворушення не инакше, як в таємничій особі „опаснѣйшаго революціонера“ — „поповича Василя“.

До яких курьозних qui pro quo доводило таке переконання місцевих сторожів безпечности, свідчить такий факт. Ґубернатором

київським був ґр. П. Іґнатєв, той самий, що був після дуже ліберальним та популярним міністром народньої освіти. По своїй попередній діяльності голови київського земства він добре був ознайомлений з діяльністю Доманицького в сфері кооперативній і, коли скликано було в Київі кооперативний зїзд, то він сам порадив орґанізаторам зїзду запросити до участі в ньому Доманицького — в інтересах більшої продуктивности зїзду. Нелеґальний „опаснѣйшій революціонер“ секретарював на зїзді, а коли зїзд закінчився, звернувся до ґубернатора з проханням, щоб той врешті леґалізував його, бо всі місцеві поліцейські доноси — то ж чиста дурниця. Іґнатєв на се одповів:

— Я се добре знаю, бо навіть коли ви секретарювали на зїзді, то мені двічі доносили із Звенигородщини, що ви особисто орґанізуєте там народні бунти. Але я нічого не можу зробити, бо, коли я Вас леґалізую, то Вас заарештують жандарми. Тому я вам раджу: їдьте кудись звідси і ховайтеся.

В. М. виїхав з Київа і переховувався у мене на дачі в Фінляндії, далеко за Виборґом, працюючи тут над „Кобзарем“ та „Історією“ Аркаса.

Але про сей новий етап в життю і праці В. М скажу пізніше, в звязку з тими його роботами. Спиняючись тут на його народницькій праці на селі, хотів би освітлити ту величезну ролю, яку одіграв В. М. Доманицький в історії українського національного руху якраз своєю працею на селі — серед народньої маси.

Українська національна справа стала у фатальний стан ще з самого початку політичної спілки України з Московщиною. Той розлам між верхами і низами української нації, що позначався ще зараз по перемозі Богдана Хмельницького, в російських обставинах дійшов до остаточного завершення. Те фатальне явище розриву між інтеліґентними кругами та народньою масою найбільш яскраво і наочно дало себе знати за часу Мазепи, коли за широко задуманими планами політичних проводирів не пішов народ, соціяльно покривджений. Отже порятунок нації полягав головне в тому, щоб декласувати націю в ідейних та практичних її завданнях і засипати прірву між інтеліґентними верхами та народніми низами. Український рух і прямує самотужки до того на протязі всього XIX ст. Кирило-Мефодіївське Братство, глибоко демократична програма Шевченка, увесь народницький напрям української літератури — все те провадило до тої головної цілі, що стояла перед українською нацією. Увесь режим російський скерований був на те, щоб перешкодити осягненню тої цілі — обєднання нації в одних ідеалах і завданнях, бо в тому осягненню крилася могила режиму. Отже треба було знайти такі практичні шляхи обєднання, перед якими нечинні були б сили правительства До шляхів тих натурально провадило утворення гуртків в тих школах і з тих елементів, що стояли в найближчому звязку з народом, ближче знали його психіку і потреби та доцільніше могли б підійти до нього. Численні гуртки в школах духовних, учительських, хліборобських давали готові кадри працьовників серед самої народньої маси. В дальшому, на конкретному прикладі громад

у київській та подільській духовних школах, постараюся пояснити, який широкий та глибокий рух обійняв школи згаданого типу, — школи, що витворювали інтеліґенцію для безпосередньої роботи в гущі народній. Але учитель, священик, аґроном, статистик могли провадити українську національну акцію лише побічно та в дуже потаємних формах, а головне — та ідейна праця промовляла більше для розуму й серця, а не звязана була з практичними, суто-життьовими інтересами народа, не переймалася наскрізь тими інтересами, рівно ж як не виходила з підземельної конспірації на кон прилюдного життя, а тому й не обіймала широких кол народньої маси.

Роля Доманицького й полягає головно в тому, що він знайшов практичний контакт в спільній праці української свідомої інтеліґенції та народа на найбільш життьовому економічному ґрунті, зокрема — в ділянці кооперації. Праця Доманицького та його однодумців-спів робітників прокладала нові шляхи в нашому національному поступованню, творила нову тактику в нашій національній програмі. Щирий український демократизм, — чи виявлявся він в культурно-національній роботі, чи у — на той час — протилежній їй виключності соціяльно-політичних домагань, був практично в однаковій мірі безплодним, бо ще тоді мало здобув для себе ґрунту в реальних, життьових інтересах народніх мас. Доманицький та його сучасники й однодумці пішли на зустріч тим інтересам українського села, практично й безпосереднє виявили своє співчуття культурній, правній та політичній безпорадності нашого селянина шляхом економічного його підйо у. Доманицький не був одиноким в тій роботі, але всіма властивостями вдачі він був найяскравішим піонером нового напрямку нашого тодішнього національного руху.

І коли та нова течія громадська на ділі увійшла в самий ґрунт реальних інтересів народньої маси, то хоч теоретично не могло бути тут ніякого чуда, бо теоретично це ясна аксіома, але в дійсності чудо сталося: український інтеліґент та український селянин вперше і глибоко зрозуміли один одного. Через ту безпосередню працю, близьку та зрозумілу народнім масам, стався справжній контакт української народолюбної інтеліґенції з обєктом її палких, але поки здебільшого теоретичних симпатій. Антей доткнувся землі і набрався сили, що дала йому можливість одбути таку визначну ролю в проводі народніх мас за великих подій пізніше. Роля В. Доманицького в цьому акті нашого народнього руху дуже визначна, — бо практичні наслідки його діяльности були найбільш яскраві та наочні

Для тої ролі потрібно було багато. І Доманицький мав усе потрібне: широту світогляду, велику духову інтуїцію та відданність своєї альтруїстичної вдачі. Серед усіх инших рис його найбільше визначається ота відданість, самопосвята тій справі, якій він оддався — безоглядно, до краю, без усякої міри. Присвятивши себе українській справі, він одної хвилини не дозволяв собі змарнувати для тої справи. Все його коротке життя — то самий подвиг напруженої та невпинної праці. І то була праця совісна, пильна на всіх ділянках, де працював він: літературно він виявив себе автором досвід-

ченим і талановитим, в своїй практичній роботі це був працьовник вправний, уважливий та розважливий в такій мірі, що прокладав нові шляхи в прибраній галузі своєї роботи.

А коли завважити, що прожив він на світі усього лише 33 роки, то зрозуміємо, що потрібний для тої суми знання та кількости праці час він безбожно грабував у свого спочинку, у сну, у їжі, у всієї натури життя. Весь в роботі, все для справи, нічого для себе, хоча б для задоволення своїх мінімальних та елементарних потреб. Люде такої безоглядної відданости своїй ідеї і творять епоху в життю свого народу.

СЕМИНАРСЬКА ГРОМАДА.

Семинарський гурток, як і раніше, громадився біля свого фундатора і душі своєї — Л. П. Скочковського, що всім життям своїм був відданий громаді та все своє життя присвятив їй. Він служив в консисторії, разом займав дяківську посаду, здається, в Желізній церкві на Жидівському базарі, а мешкав на Вознесенському спуску. Згодом удалося йому переміститися на таку саму посаду в церкві Йорданській на Кирилівській вулиці.

Бібліотека громадська містилася в помешканні Луки. Збори громадські відбувалися здебільшого у Луки, часом — у М. С. Грушевського. В дальшому, коли завдяки орґанізованим старанням, укінчені громадяне почали діставати дяківські та учительські посади в самому Київі, — се значно поширило терен для громадських зборів. Посаду учителя церковно-парафіяльної школи на Соломенці послідовно займали громадяне — І. М. Руденко, М. Г. Крамаренко, К. К. Волков. На Юрковиці учительську посаду займав Ю. С. Кедриновський. Учителями вознесенської двокласової церковної школи були Мефодій Ів. Павловський (в дальшому секретарь ґазети „Рада") та П. І. Сікорський (тимчасово); останній (також тимчасово, на протязі року) займав посаду діловода Київського відділу Шкільної Ради. Коли, по скінченню академії, осів у Київі я, то часто збіралася громада у мене (на Тарасівській, а після — на Благовіщенській вулицях). Отже було досить помешкань, щоб збори могли відбуватися не в одному місці та не звертати на себе сторонньої уваги.

Крім того, як згадувалося, кілька громадян займало посади урядовців в консисторії, — де-які з них — досить значні посади. Сі останні були справжніми реґуляторами що-до приміщення на посади та дальшого пересування укінчених громадян. Ся роля припадала по черзі Наумовичу, Лебедовичу, В. В. Скрипчинському,[1]) М. І. Мартиновському, К. І. Пілінському, а головно, — Петрові

---

[1]) Василь Васильович Скрипчинський після консисторської служби був правителем справ одеської шкільної округи, по революції займав видатну посаду в українському міністерстві освіти. За большевицької влади був спершу учителем, провадив роботу по ліквідації неписьменности між дорослими селянами. Стремління до вищої науки примушує його вступити до Київського Університету, — учився спершу на правничому, після на філологічному факультеті. Працює в ВУАН, поруч керує с.-г. науковим комітетом України, а в 1925—26 рр. ЦСУ. В кінці був заступником директора полтавської ґравіметричної обсерваторії — для досліду природніх багацтв краю. На сім становищу помер, виснаживши своє здоровля непомірним трудом. Залишив по собі низку наукових праць.

Дм. Сікорському. Такий склад урядовців консисторських мав наслідком, що в консисторії фактично панувала українська мова не лише в розмовах, навіть ділових, поміж собою, але й з клієнтами, що приходили по справах. Особливою активністю визначався П. Сікорський. Він на посаді столоначальника консисторії перебув 18 літ і на протязі того довгого часу незмінно „реґулював“ життєві справи громадян, вимагаючи од них еквівалєнтом — громадської праці. Звела нас з ним доля у спільній праці знову вже по двох десятках років — в українському міністерстві ісповідань, де його адміністративний досвід у справах церковних придався якнайкорисніше. Його досвід, адміністративна здатність та вправність були причиною, що на його покладено відповідальні обовязки референта загальних справ при головноуповноваженому українського уряду в памятний час 1920 р.

Лука був справді душею громади, — всі відчували якусь посвятну його відданість її інтересам, він усе робив, щоб створити умови, сприятливі для її існування. Але не був він провідником самого життя в громаді, не був аґітатором, — навпаки, був дуже скупий на слово. Під час громадських зборів він непомітно забється десь в куток, здебільшого мовчить, а коли вже була конечна потреба, то скаже скромно і коротко кілька речень. З старших українців київських близьку участь в життю громади приймали, як і раніше, О. Я. Кониський та М. С. Грушевський. Перший часом бував на зборах, а здебільшого мав постійний контакт з кількома громадянами, що відвідували тодішній „політичний салон“ у його. Безпосереднє ближче стояв до громади М. С. Грушевський. Кімната його в глибині двору на розі Тарасівської та Караваївської вулиць нераз бувала місцем зборів громад семинарської та учительської. Тут він переводив перші свої вправи тої великої орґанізаційної праці, що так її широко і блискуче розвинув після в Галичині. Власне він був зверхнім провідником громади, — давав теми і матеріяли для рефератів, провадив дебатами з приводу тих рефератів, приймав діяльну й дуже практичну участь в обміркуванню способів української пропаґанди на селі. Але се був провід більш зовнішнє-орґанізаційний, а коли й глибший, то переважно, так би мовити, у верхах громади. Потрібна була ще чорна виховавча праця що-до рядової маси членів громади, щоб підготовити її до тої праці, на яку закликав М. С.

Ся остання роля механічно припала нам з Сергієм Липківським, як старшим серед молодої ґенерації. Чимало допомогли нам в тому пообіденні чаї в академії. Сюди реґулярно заходили молодші члени громади, подавали відомості, питали пояснень засадничого та орґанізаційного порядку, висловлювали свої сумніви, болі і знаходили посильне задоволення. Приходили й старші, — сі вже постійно, — з ними обмірковувалися плани роботи, справи зборів, рефератів, бібліотеки, збільшення громади, реаґування на ті або инші явища її життя. До нас таки звичайно заходили, повідомляли про свою працю та діставали потрібні відомості і ті члени громади, що по скінченню школи працювали на селі. Серед останніх найчастішими

відвідувачами академічних чаїв були: Марко Гр. Грушевський, священик с. Суботова, автор цінних етноґрафічних матеріялів, видрукованих у львівському „Етноґрафічному Збірникові“;[1]) о. Яків Ботвиновський, що заявив себе енерґійною національно-громадською працею і до і по революції; о. Володимир Бачинський, незамінимий і незмінний працьовник-громадянин, що нераз постраждав за свою працю; згадуваний уже о. Тихін Добрянський, український письменник і кооператор; Мефодій Ів. Павловський, — після редактор „Ради“; Григорій Яновський та инші. Не можна ще не згадати серед тодішніх громадян Павла Гр. Пащевського — в дальшому протопресвітера української армії та непохитного українського діяча церковного на Волині.

Вступало в громаду досить хлопців, що вже раніше прийшли до національної свідомости, — се вихованці уманської бурси. В Умані було кілька старших свідомих українців: Захар Ів. Краковецький, доктор Лев Крамаренко та доктор уманської бурси Сікорський. Пізніше вихователем тут був згадуваний вгорі Макар Гаврилович Крамаренко. Сей останній між иншим здобув собі велику популярність серед учнів тим, що „зїв“ учителя грецької мови Смоляра, який переслідував та тяжко бив учнів (сю леґендарну особу було навіть оспівано бурсацькими поетами, які злісно кпили, що „Смоляр хоч і має фрака, а так ходить, як собака“); бувши свідком екзекуції Смоляра над бурсачком в класі, Макар зняв з того справу формальним порядком, і бурсу було звільнено від Смоляра. Від сих українців уманські хлопці засвоювали основи української свідомости і в Київі вже надавалися до вступу в українську громаду без особливої попередньої підготовки.

Одним з відвідувачів моїх був молоденький тоді Сергій Олександрович Єфремов. Мав я глибоке задоволення бачити послідовний зріст і поступ сеї великої духової сили. Скромний юнак, він увесь перейнятий був самими духовими інтересами. За такого його успособлення доля сприяла йому тим, що жив він в недоторканих тоді обставинах — у свого старшого брата, архимандрита Йоаникія, який був ректором київської семинарії. В помешканню ректора мав він окрему кімнату і повну свободу займатися тим, чого душа його прагнула. А вона ненаситно прагнула перш за все освіти. Читав він багато, не лише хапаючи думки і факти, але й усвідомляючи їх в перспективах свого світогляду, вже й тоді ясного що-до загальних зарисів і зокрема що-до української справи. Се був один з постійних гостей моїх в академії під час пообіденого чаю. Мало сам говорив, більше запитував та уважливо слухав — і товариські розмови, часто жартовливі, чайової компанії, студентів та прихожих гостей, і обговорювання ділових справ з життя громади, факти національного життя, національної свідомости, ворожости, переслідувань. Не трудно було бачити, що се росте не аби-яка сила — глибока, віддана і та-

---

[1]) По революції був єпископом української автокефальної церкви, але після зрікся сану і навіть в досить ганебний спосіб оголосив свою безрелігійність.

лановита. В цих розмовах завязалася між нами та духова близкість, що трівала після на протязі всього дальшого життя.

Ізольованість зовнішніх обставин життя, неприступного для стороннього вмішування, не врятувала Сергія Єфремова од життьового краху, що в останньому результаті вийшов йому на добре. Серед учителів семинарії був собі такий Петро Смирнов, москаль з походження, людина о-скільки нікчемна, о-стільки ж морально підла. Через своє недопустиме, з погляду морального, поступовання він в дальшому мусів, з товариського примусу, залишити учителювання в семинарії, дістав концесію на ґімназію і в якості концесіонера і директора ґімназії попав під суд за фальшування матуральних свідоцтв в широких розмірах. Отсей то педаґоґ мав зазли на ректора, що той одмовив йому в гонорарі за статтю (в редаґованому ректором духовному журналі), яку Смирнов ще раніше умістив у другому виданню. За свій неоправданий жаль задумав він помститися на молодшому братові і доконав се із спритністю ґеніяльного провокатора. Як учитель гомілєтики (наука церковної проповіди), завдав він вивчити учням, як гомілєтичний зразок, проповідь московського митрополіта Філарета Дроздова про кріпацтво. Проповідь, розуміється, складено було в напрямі оборони й посвячення кріпацтва. Не обмежуючись зовнішньою конструкцією проповіди, він звернувся до Сергія з запитанням що-до ідейної сторони її. Лехко собі уявити, як оцінив засоби сього твору гарячий юнак, весь перейнятий визвольними стремліннями. Сього тільки й потрібно було Смирнову, — він зараз подав до правління семинарії заяву про шкідливий напрям учня Єфремова, що на лекції насмілився ображати память великого російського вітії та ідеолоґа російських церковно-державних концепцій. Попереджаючи рішення семинарського правління, ректор взяв у Сергія прохання про звільнення, — так гарячий аболіціонер примушений був залишити семинарію. Сим випадковим способом власне доконано було щире його бажання покинути семинарію та готуватись до університету, — на перешкоді сьому стояв старший брат, що обережно настоював, аби той попереду скінчив повний курс семинарії, — „про всякий випадок“. Сергій зараз по звільненню почав готуватись до матури і успішно її витримав.

Тимчасом для громади настали тяжкі дні. До семинарського начальства прийшло повідомлення (очевидно, з того ж джерела, що й до ректора академії) про існування злочинного українофільського гуртка в семинарії. Узялося те начальство за розслід і напалося з усім натиском на запідозреного учня — Полікарпа Гдешинського, що дійсно був членом громади та ще й одним з найбільш живих і талановитих. Залякали хлопця, і він росповів про все.[1]) Настали репресії. Семинаристи-громадяне постраждали, порівнюючи, не тяжко, —

---

[1]) Гд-ий по натурі був порядним хлопцем і зрадництва допустився в стані душевної депресії, бувши дуже заляканий. Сей злочин зрадництва тяжив над його душевним настроєм в дальшому його житгю, яке закінчив він досить скоро через сухоти.

зменшення нотатки за „поведеніе“, в найгіршому разі й позбавлення „казенного кошту“. Найтяжче випало бідному Луці, — бо був він духовим осередком громади та знаходився у межах цілковитої досяжности для духовного начальства, — його звільнено з посад в консисторії та в Йорданській церкві, — а головно — позбавлено права мати службу в межах київської єпархії. Се було справжнім крахом для Луки. Відірваний від київського ґрунту та від духової дитини своєї-громади, він втратив усе те, чим жив. Переїхав у Таврію, став там священиком і невдовзі помер. Про сю надзвичайну людину з приводу її смерти докладно писав С. О. Єфремов у „Раді“.

Але орґанізація громади показалася такою міцною, що не можна було її так лехко зруйнувати, хоч й посипалися на неї такі тяжкі удари. Незаміниму утрату понесла громада в особі Луки, але крім його ніхто більше не потерпів так поважно. Нас з Липківським обійшла чорна хмара. З Йорданського гнізда видерто небезпечного птаха, але на місце його сів другий К. Пілінський, про якого начальство і в думці не мало, що він того самого заводу. Стероризовано громадян, яким загрожено найтяжчими карами, коли „за розум не візьмуться“, — але баціла ідейного українства, відданости українській ідеї вже так угніздилася в душах молодих патріотів, що терором її винищити звідти вже не було сили. Мимо внутрішньої сили ідейного переконання, на нашому боці були й певні зоввішні сприятливі обставини. Головна та, що не було в інтересах ні семинарського, ні академічного начальства ту справу роздмухувати. Ледве чи дійшла вона далій, як до вищої місцевої духовної влади — митрополіта, але останній так само не мав інтересу доводити її до столичного осередку, бо там і на нього поглянули б косо за недогляд. Та й донощик, один з наймолодших членів громади, видимо, не знав усіх ниток і пружин орґанізаційної справи, — головно не знав про існування старшої громади, що складалася з учителів, дяків та священиків; члени сеї останньої громади були вже цілком у межах досяжности для найбільших репресій, — і справжній донос спричинив би великий погром громади в її чинних людях. Тут показалося наочно все позитивне значіння конспірації в громадському життю, — найважливішим актом впровадження такої конспірації був фактичний поділ громади на „семинарську“, так би мовити пропедевтичну, та „учительську“, куди входили вже люде практичного чину — учителі, дяки, священики.

Громада не розгубилася та не втратила тих позицій, які мала в самому Київі. Як уже згадувано, посаду Луки в Йорданській церкві обсаджено так само громадянином. До консисторії, замість нього, вступило кілька згаданих членів громади. Після поразки громаду не знищено, а, так би мовити, примушено її перебудувати свої лави. Навіть осередком територіяльним громади залишилося те саме місце, що й було, — дяківська хата в дворі Йорданської церкви, що, як згадувалося, виявляла незамінимі якості конспіративного помешкання. Тут залишалася бібліотека, і коли сюди приходило досить відвідувачів за книжками, то се не звертало уваги, бо до дяка взагалі багато людей ходить в ріжних парафіяльних справах. Для зборів се

місце було вже, правда, „засипане“, але замість нього появилися нові відповідні до того помешкання. З часом бібліотека перейшла до П. Сікорського, який разом з доброю і впливовою посадою в консисторії (столоначальник) займав ще дяківську посаду у Воскресенській церкві на Печерському і мав тут добре помешкання.

Разом з бібліотекою був у П. Сікорського і склад для продажу книжок. З того складу продавалися книжки і леґальні, і так би мовити нелеґальні. Перші діставалися чи з складу „Кіевской Старины“, чи безпосереднє з перших рук од видавців (твори Кониського — од автора, „Кобзарь“ — од петерб. видавців). Нелеґальні книжки одержувалися через університетську бібліотеку, посередничив у тому студент (після — доктор) Давиденко; з сього джерела малося для продажу, між иншим, українську біблію. Як видно „нелеґальність“ була надто релятивна.

Продовжувала існувати без перешкод громада „учительська“. Членни її час од часу приїздили до Київа — то для контакту, то в справах особистих і для розривки, і держали сталий звязок з тутешніми членами. Річні зїзди, по традиції, відбувалися на масляну. Наради в справах сеї громади відбувалися спорадично і в протязі року — у випадку приїзду кого з провінції з якою негайною справою і взагалі в разі потреби. Ґроно тих нарад складали учителі і дяки, що мали посади в самому Київі чи в ближчих околицях. Головними темами тих нарад були справи — фактичного впровадження української мови у навчання в школах, ширення українських книжок — зокрема через продаж їх по ярмарках, тактика поводження з начальством та товаришами по праці, обсадження посад учительських, дяківських та священичих в тих парафіях, де вже були один або два члени громади, — щоб утворювалися повні „ячейки.“

Істнування двох громад, що все більше ширилися кількостно та розвивали свою працю і в самому Київі з околицями та на провінції, все з більшою конечністю вимагало установлення певного звязкового пункту в Київі, куди можна було б кожного часу чи листовно звернутися, чи особисто зголоситися, подати чи одержати потрібні інформації, залагодити негайно ту чи иншу справу. У свойому поширенню та в своїй праці громада вже пережила свою первісну орґанізацію, і сю останню конечне вже треба було доповнити установленням якогось технічного осередку — сталого помешкання з відповідною людиною, що цій справі оддавала б весь свій час, не поділяючи його з иншими справами. Се вимагало засобів, яких громада не мала, бо копійчані внески членів цілком поїдала така дорога потреба, як бібліотека. По пораді О. Я. Кониського удалося здобути од В. Ф. Симиренка що-місячну для громади допомогу по 25 рублів. Знайдено було помешкання і посаджено там члена громади семинариста Д. П. Він жив не в інтернаті, а на приватному помешканню, — отже тепер мав те помешкання дурно і за те виконував обовязки технічного звязкового. Се зразу поставило життя обох громад, особливо учительської, на твердіший ґрунт. Зносини осередку з провінцією оживилися, і се сприяло оживленню самої праці на місцях.

На жаль, звязковий наш почав поволі псуватися. Скромні свої

обовязки розцінював він дуже високо, надаючи собі значіння великого громадського діяча, що провадить особисто надзвичайно важливу й одповідальну працю. Першим наслідком того було, що він перестав учитись (був уже в 4-му класі) і врешті вийшов з семинарії — вже цілковито „на громадську працю". Всі спроби вплинути на його не мали успіху. Дальше — більше. Закохався й оженився, взявши літню вдову з дорослою дочкою. Жінка стала оцінювати його обовязки ще вище, ніж він сам, та скаржитись, що так мало важать його працю і так скупо оплачують. Потреби громадського діяча зростали, а з ними — непомірні претензії. Став я шукати йому посади, але ні одна його не задовольняла. Врешті удалося мені його прилаштувати на службу на 25 рублів місячно в Контрольну Палату, де сам я тоді служив, — та не на довго. Бюрократична служба йому не подобалась, і він через кілька місяців од посади одмовився. На шиї у громади опинилася ціла родина з безпідставним почуттям кривди та з непомірними претензіями. Очевидно, треба було нашого звязкового пересадити на якийсь инший ґрунт, де він не почував би себе так необхідним та незамінимим для громади. За посередництвом В. Б. Антоновича секретарь Херсонського Ґуберніяльного Земства А. М. Грабенко згодився дати нашому звязковому посаду в земстві. Останній побачив, що иншої ради не було, виїхав до Херсону, перемінив кілька посад і врешті там осів на стало.

Крім зовнішньої катастрофи, якої жертвою упав Лука, семинарська громада пережила ще крізу внутрішню. Девядесяті роки минулого століття були, з погляду ідейних настроїв, часом великої популярности марксизму. Се була не тільки течія духова, але й мода, що, як і всяка взагалі мода, пересаджувалася та вульґаризувалася.

Небіщик Михайло Ів. Туган-Барановський та нинішний лідер московської реакції Петро Б. Струве були тими ідейними божками, що їх кожне слово на льоту ловилося та уважалося за непереложний закон. Як завше буває в час модного захоплення тою чи иншою ідейною течією, неумірковані адепти її, надаючи їй значіння універсальне та виключне, дуже різко ставилися до тих духових стремлінь, що не укладаються в її прокрустове ложе, одкидаючи та поборюючи їх з фанатичною нетерпимістю Так і тут, поруч з матеріялістичним поясненням життьових явищ, одкидалося засади світогляду ідеолоґічного. До того ж з особливої властивости московської психолоґії, завше і всюди однакової, принагідно, хоч і не до речі, примішувалися московські уніфікаційні тенденції, що ідентифікувалися з універсальними завданнями світового значіння. Тому в марксистських, тоді широких, кругах російської інтеліґенції різко проявлялася течія, що теоретично одкидала позитивне значіння національного чинника в життю, уважаючи, що цей чинник стає перешкодою для світового поєднання людства, — в тій, розуміється, презумпції, що тимчасом мав би обєднувати „общепонятний" язик московський. Ті самі тенденції дали себе знати після і в інтернаціональних гаслах московського большевизму, та не щезли вони, а лише відповідно прикриваються, вити-

каючись, як шило з мішка, у сучасних московських представників немов би то „чистого“ соціялізму. Як тепер, так і тоді універсальний характер соціялістичної доктрини, що ставить певні засадничі питання по-над тими чи иншими практичними формами, соціялісти московські, що завше були, за всякої ідейної фарби, московськими націоналістами, вульґарно уживали, як засіб для поборювання національних культур, зокрема і найбільше — української. Такі ідеї знайшли для себе відповідний ґрунт у тих елементів українського походження, що в них русифікація вже витравила почуття властивої національности, через що такі національно обезбарвлені індивідууми лехко піддавалися на гачок квазі-інтернаціональних гасел. Внутрішня боротьба в партії українських с.-д. довго точилася як раз на моменті національному та під впливом московських соціялістів, і справу залагоджено вже на основі авторитетів закордонних (Пернерсторфер, Шпенґер, Бауер). Та пошесть інтернаціонального універсалізму на ґрунті московському почала зачіпати й де-яких членів семинарської громади, що, попавши у вир тодішнього галасу марксівських фраз, не здолали самостійно в тій словесній вакханалії розібратися.

Піонерами та разом епіґонами сеї quasi-марксівської течії в громаді були ті члени її, що з ріжних обставин виїздили з Київа до Москви для науки. Такими були: Ігнат Дан. Заржицький (з київської семинарії його вислано до московської академії; по скінченню академії якийсь час учителювував на Кубані і дочасно помер на сухоти, — талановита змарнована сила), його наречена Ганна Вільківська (поїхала слідом за нареченим по скінченню єпархіяльної школи в Київі), Іван Тимоф. Ротарь (вступив до московської академії в якості волонтьора, пізніше — автор збірника віршів „Сопілочка“ та автор доброї розправи про Єпифанія Славинецького), Пар. Руденко, що поїхала вчитися на московські жіночі курси. Сі члени української громади, попавши в тодішнє огнище модних ідейних течій та не мавши належної теоретичної підготовки в питаннях соціяльно-економічних, зразу розгубилися. Авторитет провідних імен, на які не завше слушно покликалися проводирі московських студенських гуртків, так запаморочив наших людей, що вони, бувши і залишаючись фактично на ґрунті національно-українському, засвоїли собі пусті фрази, — саме фрази, а не думки, — про „вузькість“ значіння національного чинника, про консерватизм його що-до поступу людського життя, — з конкретним, розуміється, пристосованням тих кваліфікацій до національних форм українських. Приїхавши на перші різдвяні вакації з Москви до Київа, сі запаморочені люде з фанатизмом прозелітів виступили в громаді з своїми новими гаслами. Знайшли вони тут досить нечисленну підтримку — в особах згадуваних раніше І. Ч., що в той час запопадливо кидався на все опозиційне, та Юлії Г., що взагалі не розбіралася в яких-будь теоріях, але з засади була за всім новим і модним. Змагання були гарячі на протязі більш двох тижнів, і московські піонери безславно скрахували. Засвоївши певні загальники в умовах, де не чулося заперечень, почули вони себе на слизькому ґрунті, коли треба було конкретно

доводити свої твердження серед авдиторії, що стояла на иншому ґрунті та ставила перед собою завдання і шляхи конкретні. Ні теоретично, ні в пристосованню до фактичної дійсності тверджень своїх довести вони не могли. Про засади марксівської теорії не дебатувалося в громаді, — бій ішов на більш болючому для неї питанню про ролю національного чинника в людському життю. Громада, що більш десяти літ трактувала справу національну взагалі та українську зокрема, показала свою ідеолоґічну підготовку та твердість своїх ідеолоґічних позицій на національному ґрунті. Не дурно читалося та дебатувалося в громаді досить таки рефератів в справі національній (зокрема з приводу книжок Володимира Соловйова, Грановського, Юзова) та рефератів на теми людської культури (з приводу творів Бокля й Ґізо). Коли ґастрольори назад поїхали, то сліду їх в громаді не залишилося, — та й самі вони в недовгому часі повернулися до „вузьких" та „консервативних" завдань національної проґрами. Лише бібліотека громадська збагатилася де-якими новими книжками Бельтова (Плєханова), Енґельса, Ліперта та ин. Коли в дальшому приїздили наші марксисти, то питання про „вузькість" вже не піднімалися, — дебатувалися власне засадничі теми марксизму.

В дальшому І. Ч-ий зробив ще одну спробу змінити національний курс громади, піднявши аґітацію за прилучення нашої громади — до студенської радикальної громади, яка моменти національні лехковажила перед соціяльно-політичними. Але й та спроба успіху не мала.

Так в громаді, як і взагалі в тодішньому громадянстві українському, стикнулися дві течії — безполітичного культурництва та безнаціонального радикалізму. Се був конфліт, якого тепер психолоґічно зрозуміти не лехко, бо тодішнє культурництво було в згаданих умовах єдиною формою боротьби за дуже поважно загрожені національні інтереси України. Зазначений у горі розгром громади свідчить, що й зовнішні чинники трактували культурницьку її діяльність, як акцію політичну, хоч не могли їй закинути ніякого суто-політичного вчинку. Громада залишилася на тому ж ґрунті культурно-національної праці.

Се не значить, що моменти політичні й соціяльні не обходили громаду. Розуміється, треба було рахуватися з тим, що численіша частина громади — то майбутні й сучасні учителі, дяки, священики, — їх практична діяльність самим характером їх становища могла полягати головно в праці характеру культурного та в національному освідомленню народа. Вони мали завданням піддержувати повагу до рідного слова, уживаючи його не лише в приватних стосунках з народом, але і в школі, церкві, ширили українську книжку, прищіплювали свідомість національну. Ся культурно-національна сторона практичної діяльности громадян була найбільш для них натуральною та найвідповідніше могли вони її доконувати. Але самою сею стороною праця громадян, розуміється, не обмежувалася. Багато їх старалися стати ближче до народа через участь в його економічних справах, тому брали участь в кооперації; напр., згадуваний священик Т. Добрянський був видатним кооператором на Київщині, а він не був єдиний; система економічного підходу інтеліґенції до народу, що

знайшла собі пізніше талановитого ідеолога та виконавця в особі В. Доманицького, фактично переводилася в громаді раніше, як натуральний прояв активного народолюбства. І від суто-політичних справ громада осторонь не стояла. Моменти політичні реферувалися і дебатувалися в громаді, і члени громади дістали в ній потрібні основи політичної свідомости. Головно з кадрів даної громади утворилося пізніше ядро радикально-демократичної партії. Всі ці елементи громади в ріжних ділянках переводили широку національну акцію — головно в масах народніх.

Та робота була підземна, на зверхнє око не видна, але хто знав, де і як ті підземні ключі били, для того ясно і зрозуміло було, звідки походять численні вияви свідомого українського життя, перед якими губилися чинники національної уніфікації. Основи для тих фактів, що-далій то все більш численних, закладалися в шкільних українських гуртках, де національно виховувалися майбутні українські громадяне. Серед тих гуртків не останнє місце займали семинарська та учительська громади в Київі. Коли в час революції члени тих громад дістали можливість виплисти на поверх життя, то загальний підсумок тих сил показався дуже поважним.

Стислим конспіративним життям громада проіснувала до першої революції. З того часу зовнішні умови для життя її стали лекші. Лекше стало що-до користування українською книжкою, повстали в Київі українські бібліотеки для прилюдного користування — в „Просвіті", в Українському Клубові та ин.; тоді в семинарії вже офіціяльно одержувано українську ґазету. Громада вирішила передати свою бібліотеку клубові, і її перевезено з помешкання П. Сікорського до помешкання клубу на Пушкінській вулиці. Вільніше стало і що-до громадського українського життя, і члени громади почали росподілятися по ріжних партіях — головно по радикально-демократичній і соціяльно-демократичній; до останньої найбільше залучав членів громади В. М. Чеховський.

Що-до своїх внутрішніх стосунків громада жила дуже дружно. Набачившись в дальшому надзвичайного тертя по инших громадах, особливо ж так само нелеґальних, мушу сказати, що того тертя було у нас порівнюючи дуже мало. Більше того, в громаді, у внутрішніх стосунках між громадянами, було завше бадьоро і якось весело. Члени громади сходилися не лише на засідання, але й для розривки й розваги, — для товариської розмови, співів, катання на човнах.[1]) В більшості стоваришовувалися громадяне з громадянками і на ціле життя.

---

[1]) В громаді було досить хороших співців, а серед них перша роля належала С. Липківському та І. Ч. Коли збіралися ми в компанії по-за офіціяльними зборами, тоді, поруч з ріжними розмовами й змаганнями, відбувалися і співи. Крім українських пісень, платилося данину моді - співалося модних романсів, які виконували тоді на концертах артисти київської опери. Але як старалися ми всі ділянки життя українізувати, то й романси сі перекладали на українську мову. Не високої літературної вартости були ті переклади, але вони давали нам можливість використовувати популярні мотиви, що всім подобались, в рідній мові і в тому ви-

Семинарська громада стала ґрунтом, на якому виростали инші українські орґанізації. Такою, так би мовити, метрополією стала вона для українського гуртка у київській військовій (константинівській) школі та в університеті у Дорпаті.

Гурток у київській військовій школі повстав та існував власне як філія київської громади. Року 1901 стали приймати у військові школи семинаристів. Тому в константинівській військовій школі появилося досить семинаристів київських, — пішли туди кращі учні, що семинарське начальство рихтувало їх до духовної академії (двох з них після скінчило академію ґенерального штабу); серед них було і кілька членів української громади. Поблизу тої школи жив старший член громади — її бібліотекарь та скарбник П. Д. Сікорський, до якого вони зверталися в громадських справах. Він зорґанізував сих бувших семинаристів у спеціяльну громаду, філію семинарської, та опікувався нею, — давав помешкання для зборів, випозичав книжки і мав над нею провід. Громадка почала зростати, — до неї приставали і з инших губерній українці, що вступали до військової школи, але все ж переважно б. семинаристи. Серед членів того гуртка був між иншим Пилькевич (після ґенерал української армії), Опоків (він, між иншим, р. 1905 відмовився брати участь у збройних „усмиреніях", — обійшлося йому лише гауптвахтою; загинув під час війни на Карпатах, — у Київі урядили йому урочистий похорон), Сафонів. По другому році вже припинено було прийом семинаристів і громадка військової школи, втративши головне джерело для свойого оновлення, перестала існувати. Все ж за той короткий час через громаду перейшло більш 25 членів.

Студенська громада в Дорпаті повстала з тієї ж метрополії — київської громади, члени якої вступали до дорпатського університету. В цій громаді перебували Орест Сікорський (убитий большевиками, коли був комісаром У. Н. Р. в Балті), О. Липківський (брат Сергія, правник), А. Яковлів (нині проф. Українського Університету в Празі), Ф. Швець, б. член Директорії У. Н. Р.), Яцина, Павло Горянський (потому директор комерційної школи в Ялті) та ин. Живши в Петербурзі, я два рази відвідував сю громаду, — на жаль, в час ферій, коли громадян там залишалося мало.

гляді поширювати їх у тих домах, де наші співаки бували. Пригадую, напр., початок свого перекладу романсу, який з великим успіхом на кожному концерті співав Тартаков, — „Шарманщик":

Ось старий шарманщик
Став біля воріт.
Грає на шарманку,
З холоду дріжить.

Босий, на морозі,
Він схилив чоло.
На мить не вгаває
Шарманка його.

Переклав я ще — »Був у Христа-Дитяти сад« та ще кілька концертових номерів. Гарне виконання наших співаків скрашувало недоладність літературну, і ті романси, в текстах українських, замість московських, з Київа ширились і на провінції. На провінціяльних балях чи просто на одвідинах хлопці наші демонстрували столичну моду в українській формі. Згадую про сі дрібниці, щоб ілюструвати, як послідовна була громада в свойому національному поступованню та якими способами доводилось українізувати зросійщене життя тодішньої провінціяльної інтеліґенції.

Ф. П. МАТУШЕВСЬКИЙ.

Діяльним членом київської семинарської громади, а після фундатором студенської громади в Дорпаті був покійний нині Федір Павлович Матушевський, один з видатніших діячів українського визвольного руху.

Народився Ф. П. в м. Смілі на Київщині, життя своє почав у нужденних обставинах, освіту дістав спершу в київській духовній семинарії, де брав живу участь в семинарській громаді. Матеріяльні обставини не давали йому можливости вступити до університету. Щоб заробити гроші на дальшу освіту, він кілька літ учителює в духовній школі в Черкасах. Свідомий громадянин, він тув вперше провадить національну роботу і серед ширшого стихійно-національного повітового громадянства, і серед своїх учнів, що не одному з них заложив він у душу зерно української свідомости. По кількох роках Ф. П. вступає на юридичний факультет дорпатського університету і тут засновує українську студенську громаду, що проіснувала більш 20 літ — до останньої всеросійської революції і за той час дала не мало діячів українського руху.

Скінчивши університет, Ф. П. оселюється в Київі, з яким він не переривав живого звязку і за час своєї науки у Дорпаті. Тут з участю Ф. П. утворився гурток людей, звязаних між собою, крім єдности поглядів, ще й близьким приятельством — Єфремов, Доманицький, Дурдуковський. Тоді ж побрався він з В. О. Поповою — із справжнім товаришем сього життя, що поділяв з ним увесь тягар, усі прикрості не тільки особистої, але й громадської долі; це був зразок української родини, що всю себе присвятила громадським інтересам.

В тих сприятливих умовинах однодушної роботи Ф. П. виявляє велику енерґію, що залишила по собі помітний слід в історії українського руху. Кволий здоровлям, але завше міцний духом, він увесь час живе самою громадською думкою і ні при яких умовах не перериває своєї громадської праці.

Перш за все був він одним з найбільш діяльних учасників „ТУП'а“ (Товариства Українських Поступовців) і постійним членом ради сього товариства. Виконання постанов ради „ТУП'а“ в дуже значній мірі падало таки на його ж, на Ф. П., одбіраючи у його майже увесь час, який удавалося йому одірвати для літературної праці. Тому Ф. П. здебільшого не займав ніякої посади, живучи нужденним літературним заробітком, до якого додавала свою частку

його дружина, лікарь по професії. Крім роботи в самому Київі, Ф. П., з доручення ради „ТУП'а“, їздив по ріжних містах України для орґанізації місцевих відділів, для звязку з ними, для установлення контакту в роботі. Доводилося йому їздити в громадських справах і в столицю для порозуміння з суголосними групами Державної Думи і навіть посланцем до урядових кругів (напр., разом з С. Ф. Русовою порозумівався він з міністром освіти ґр. П. Іґнатьєвим в справі української школи).

Як член радикально-демократичної партії, Ф. П. був постійним членом комітету сеї партії, автором партійних брошюр (пригадую брошуру „Як вибірати послів“, 1905 року). З перетвореням радикально-демократичної партії в партію соціялістів-федералістів Ф. П. стає членом комітету цеї партії, одним з найбільш діяльних її членів.

Кожен раз, як перед українським громадянством ставали які нові завдання, Ф. П. якось натурально в першій лаві брався до їх виконання. Це особливо треба сказати про його участь в допомозі українським полоненим, біженцям та „заложникам“ з Галичини, коли завоювання „родной“ Галичини повело до винищування в ній українського елементу. Багато галичан, що мали нещастя стати обєктом того винищування, мусять згадати Ф. П. дійсно „не злим, тихим словом“. Разом з Н. М. та Д. І. Дорошенками, Л. М. Старицькою і ин. родина Матушевських збірала й подавала їм допомогу в такій мірі, що сама залишалася без копійки та без одежі, без сорочки; їх хата стала притулком для нещасних полонених та заложників, а незабутній Кость Паньківський таки й упокоївся в тій хаті, маючи останню втіху з тієї теплої опіки, якою наділяла його родина Ф. П.

Багато праці поклав Ф. П. на справу української кооперації. Він був членом ради першого кооперативного асекураційного товариства („Первое Общество Взаимнаго Страхованія Жизни“), сам орґанізував сільські кооперативи (в Харьківщині, під Київом), а головно — редаґував і, редаґуючи, цілком реорґанізував кооперативний літературний орґан — „Комашню“, зробив його дійсно орґаном української кооперації.

Крім громадських, небіщик Ф. П. був напоєний літературними інтересами, навіть можна сказати, що громадські свої завдання в значній мірі виконував він способом письменницьким. З самого заснування видавництва „Вік“ він бере близьку участь в сьому найповажнішому в той час нашому видавництві. Перші книжки сього в-ва появилися в Черкасах, де Ф. П., бувши там учителем, знайшов дешеву і зручну для видавництва друкарню. В молодих літах Ф. П. пробував сили в красному письменстві, і інтересне його оповідання, — правда, більш публіцистичне, ніж художнє, — появилося в „Літературному Збірникові“ памяти О. Я. Кониського; замолоду „балувався“ він навіть віршами (псевдонім „Ганусенко“). Дуже вдатні були наукові спроби Ф. П., — в „Київській Старині“ інтересний реферат про збірку архивних документів за часи цариці Ганни, Івановни та велика росправа „Литовський Статут на Україні“

(ця остання праця од нещасного випадку пропала безслідно). Але по своїй основній вдачі літературний хист Ф. П. був публіцистичний. Першою звернула на себе увагу стаття його (в „Київській Старині“) — „Посѣтители могилы Шевченка“, що виявляла у авторові живий публіцистичний темперамент. Той темперамент широко виявив він у ґазетній роботі, де вже був не тільки автором, але й редактором. В перші, найтрудніші часи нашої журналістики (1906 року) Ф. П. був редактором „Громадської Думки“, за його редакторства вона й упокоїлася волею начальства. Годі перечислити його статті і росправи, яким нема числа і під якими здебільшого нема і ймення, як звичайно в журнальній роботі. Але хто ближче стояв до журнальних справ, пізнавав його руку і в безіменних статтях: були вони писані соком нервів, були перейняті гарячим патріотичним чуттям, в кожну з них вкладав він частину своєї душі, що горіла українською ідеєю.

В життю товариському се була людина незрівнано мила. Назвали ми його чомусь „Шпонька“, але, припасовуючи сю назву до його лагідної вдачі, уживали її в поменшеній формі — „Шпоня“. Не було такого добродушного жарту, щоб ми не складали його на „Шпоню“, ні одні збори, хоч би як скребло на душі од яких будь чергових прикростей тодішнього громадського життя, не обходилися без тих милих жартів, що освіжали душу теплом щирого чуття товариського.

Пригадую його весілля. На се свято до його, в глухий куток Чугуївщини, злетілися всі близькі приятелі — Єфремов, Дурдуковський, Доманицький, і навіть Лука прибув з далекої Таврії, а я з Петербурга, наразившись через те на велику службову прикрість, — але ж що все те важило перед тим, що „Шпоня жениться“! Радість нашого спільного спіткання була така велика, що ми, все ж таки вже досить тоді у поважних літах люде, творили такі хлопячі дурниці, що оповідати про них ніяково. Напр., зібравшися по обіді спати в сто долі, урядили суд над Шпонею за те, що, оженившися, „прилѣпится — по писанію — женѣ своей“ та товаришів забуде. Мене визначено за прокурора, Сергія — за оборонця, решта — судді. Процес був гарячий, а вирок випав — бити Шпоню. Жартами били аж до справжнього, усю білизну (всі ми були в дезабіле) порвали, ниточки не залишивши на йому... Наче передчувалося, що се — останнє наше побачення в такому повному складі... Дійсно, Луку ми тоді бачили в останнє.

Про Шпоню згадуватиму ще й далій, бо і в дальшому життьові шляхи наші перехрещувалися, аж до самої його смерти, що наступила 1920 р. в Атенах, куди він виїхав як голова дипломатичної місії.

НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ В ПОДІЛЬСЬКІЙ СЕМИНАРІЇ.

З джерел київської громади ширився київський рух і в сусідній подільській семинарії. Сіячами того руху були тут В. М. Чеховський та С. М. Іваницький.

Чеховський дістав посаду вихователя в подільській семинарії. Помешкання мав він в самому будинкові семинарському, отже увесь час мав на оці семинаристів і сам був на очах у них. Розглянувшися по хлопцях, брав він по два-три з кожного класу, поговорив загально з кожним з окрема, а опісля запросив їх усіх до себе на помешкання — вже по 10-ій годині вечора, коли решта учнів спала по дортуарах. Було обговорено план праці національного усвідомлення решти товаришів, і ті збори в квартирі вихователя стали реґулярними. Праця провадилася так енерґійно, що українською свідомістю перейнялися цілі класи, — громада фактично припадала на клас. Се дуже полехшувало техніку громадських зборів. Звичайно в день, коли припадало діжурство Чеховського, він о 6-ій годині ходив по коридорі, а біля дверей кожного класу стояли сторожі. Тимчасом по класах чергові референти сиділи на кафедрах і читали визначені реферати. Коли появлявся на коридорі інспектор або показувалася яка инша небезпека, Чеховський голосно кашляв, — сторожі, як суслики по норах, ховалися по своїх класах, референти, зійшовши з кафедр, займали свої місця за лавками, і все було тихо, доки знову не чути було кашлю Чеховського; тоді сторожі вибігали за двері, впевнялися, що все в порядку, і читання рефератів відновлялося.

Захоплення українською ідеєю о-стільки було широке та інтенсивне серед духовної молоді, що се дало себе відчути і по-за стінами семинарії. Сини почали заґітовувати батьків та инших родичів-священиків, і наслідком того на єпархіяльному зїзді в Камянці прийнято постанову про необхідність уживати українську мову, як мову навчання, на протязі першого року науки в церконій школі, про необхідність заведення в церковно-учительських школах та в семинарії кафедр української мови, літератури та історії. Архиєрей (Стефан, москаль) спершу не звернув належної уваги на сю постанову, але як на другий рік з того приводу виникли дуже гарячі нарікання і постанову було повторено, архиєрей мусів дати рух сій постанові, написавши про таке бажання духовенства у вищу церковно-шкільну установу („Церковно-Училищный Совѣт при Св. Синодѣ“) в столиці. Коли й тут не звернули уваги, то дальший

зїзд духовенства в Камянці прийняв о-стільки бурхливий характер, що архиєрей вже найрішучіше просив синод задовольнити бажання духовенства, бо инакше загрожують йому в єпархії великі непорядки. Тим часом на подільську кафедру вступив архиєрей - українофіл Парфеній (Левицький), який підтримував домагання подільського духовенства за совість. Було се перед першою революцією, напередодні „революційних свобод", яких тиск відчував уже й синод, — отже сталася синодальна постанова, що задовольнила усі домагання подільського духовенства що-до мови навчання в початковій школі та заведення українознавства в церковно-учительських школах та в семинарії.[1]) Для переведення постанови про українську мову в початковій школі створено було комісію, яка мала скласти відповідний підручник, а поки те робилося, дні свобод минули, і офіційно мову українську в школу не заведено; але вже саме оголошення про таку постанову синоду давало учителям леґальну підставу фактично навчання в церковних школах провадити українською мовою та, розуміється, не лише на протязі першого року; предмети ж українознавства таки було заведено в семинарії та в школах учительських.

Справа, роспочата Чеховським, принесла добрі наслідки, але становище його самого в семинарії стало хитке, бо вище начальство було освідомлене, звідки то пішов увесь рух. В той час Чеховський дістав од ректора київської семинарії архимандрита Феодосія пропозицію зайняти посаду вихователя у київській семинарії і ту пропозицію прийняв.

---

[1]) Ось текст синодального указу з сього приводу:

»Указ Св. Синода на імя преосвященного Парфенія, єп. подільського і брацл., що-до викладів української та молдованської мови по церковних школах, науки української мови (граматика) по церковно-учительських школах та пристосування підручників до умов життя, побуту і історії місцевого краю.

»З наказу його царської величности св. правительствующий синод слухали: Поданий п. обер-прокурором св. синоду, 10 вересня 1907 року, за Nr. 5667, журнал шкільної при св. синоді ради, за Nr. 446, з резолюцією ради на поданому вашим преосвященством проханні духовенства з Поділля: а) щоб було заведено по церк. школах виклади українською та молдованською мовами, на бажання місцевих громад, при обовязковому додержуванню російської мови; б) щоб було заведено науку української мови (граматику) по второкласних школах та у винницькій церковно-учительській школі, і в) щоб було пристосовано шкільні підручники церк. шкіл до розуміння, умов життя й побуту та до історії місцевого краю.

»Звеліли: Обміркувавши се, подане вашим преосвященством, прохання єпарх. зїзду депутатів духовенства под. єпархії та вислухавши резолюцію на се прохання шкільної при св. синоді ради, св. синод постановляє: 1) дозволити учителям по церковних школах, що знаходяться у місцевостях з українською та молдов. людністю, користуватись укр. та молд. мовами, особливо з самого початку науки із дітьми, які що-йно вступили до школи, але так, щоб викладовою мовою по школах усеї науки була мова загально-російська, і 2) дати можливість вашому преосвященству, як що ви визнаєте за можливе, завести по второкласних школах та у винницькій ц.-уч. школі науки укр. мови (граматики) після звичайних лекцій і на місцевий кошт, і 3) доручити шкільній раді при св. синоді, коли буде зібрано потрібні відомості й уваги єпарх. шкільних рад південно-зах. краю, розпочати обміркування, як би пристосувати шкільні книги й підручники церк. шкіл до умов життя й побуту місцевої людности.«

Архим. Феодосій, в миру Петро Наркисович Олтаржевський, був особистим приятелем Луки Скочковського та в час шкільної науки — членом київської семинарської громади. В чернецтві він формально залишив громаду, але фактично піддержував звязки з деякими товаришами по громаді. Найближчі були стосунки у нас з ним, коли, по скінченню академії, я жив у Київі, а він у той час був ректором семинарії у Київі ж (він був старший за мене і при мені був в академії лише рік), ми часто бачились та розмовляли про справи українські, і він завше уважливо роспитувався про тих київських старших громадян, з якими був знайомий. Саме в той час почалися розрухи по семинаріях, прийнявши якийсь епідемічний характер. Щось таке завязувалося і в Київі, і Феодосій, щоб скерувати настрої семинаристів з розрухів у другий бік, запросив Чеховського на вихователя. Чеховський і тут роспочав ту саму працю, що в подільській семинарії, з тою ріжницею, що ректор свідомо не добачав того. Розрухів у київській семинарії дійсно не було.

Феодосій пізніше був ректором київської академії. Тоді саме синод надумав прибрати до рук академії і розіслав у кожну архиєреїв-ревізорів, що мали викрити усі хиби, які треба було поправити. До Київа послано було архиєп. Антонія Храповицького. Його звіт, фелетонний по формі, чорно-реакційний по змісту, був актом обвинувачення проти академії, професорів та провідника їх — ректора. Феодосій написав відповідь, — в ній яскраво виступає гідна горожанська постать її автора. Скоро по тому, — ледве чи не в наслідок тої відповіди, — опинився він в стані спочинку, у Бизюковому манастирі на Херсонщині. Здоровля його було лихе, і помер він р. 1914 на становищу єпископа оренбурзького. Діставши звіскту про оголошення війни, незадовго до смерти, він сказав: „отсе — край для Росії."

„ТУП.“

Завершенням того громадського руху, який став виявлятися з кінця 80-х та на початку 90-х років було створення всеукраїнської орґанізації з її виконавчим орґаном — Радою. Се була орґанізація безпартійна, що обєднувала найріжнородніші політичні елементи на засадах демократії та української національности. Для того часу, коли український рух, ослаблений в час лихоліття, ще не виявив твердо скристалізованих політичних напрямів, а дрібне гуртківство загрожувало його розпорошити або засипати, потрібна була якраз така орґанізація. Вона звела до купи розсіяних та обезсилених у своїй самотності старших людей з молодим поколінням, більш енерґійним і вже забарвленим ріжними політичними течіями. Стик сих елементів в практичній праці на національно-демократичному ґрунті і став тою підготовчою політичною школою, з якої вийшли ясніші політичні прямування, що орґанізувалися у партії.

Всеукраїнська орґанізація була ділом рук О. Я. Кониського, — йому належала ініціятива і саме переведення справи. Саме він мав найширші звязки з тодішнім свідомим українським елементом по всій Україні. То листовно, то через особисті побачення старався він притягати до української справи людей, що вже од українських інтересів одбивалися. Я не раз був свідком його розмов з такими людьми, що приїздили на його заклик. Здебільшого се були колишні симпатики чи й гарячі прихильники українства на університетській лаві, а після ті симпатії та прихильність припорошили, потонувши в морі всеросійського руху — громадського й революційного — чи просто в дрібних інтересах особистого життя. Серед сих людей попадалися типи, що робили сильне враження протилежністю між тим, що було, і що врешті з ними сталося. Таке враження, напр., дістав я од побачення з доктором М. Колишній активний українець, що постраждав за своє українство, був на засланні, осівши після в провінціяльному місті, Єлисаветі, погубив звязки з колишніми товаришами по громадській праці та поволі губив інтерес і до української справи. Приїхав він і ще два подібних українці до Київа якраз в справі орґанізації, і з того приводу були ширші збори у Лисенка. Сидів він між мною та М. С. Кононенком, і, розмовляючи з ним, ми часто перекидалися репліками з Кононенком. Він з якимсь здивованням прислухався до нашої розмови і врешті запитав:

— Невже ви завше говорите між собою по українськи?

— Та я, — одповів Кононенко, — навіть не знаю, чи взагалі

говорить О. І. по російськи, бо нам ще по російському розмовляти не траплялося ніколи.

От в яких умовах доводилося орґанізувати тоді українське життя та з якими надщербленими настроями мати діло. Затягання у впровадженню орґанізації справді було „смерти подобно". Тому то О. Я. Кониський, що держав руку на живчику життя більше, ніж хто инший, і вживав усіх зусиль, щоб спільною акцією оживити так небезпечно змертвіле тодішнє українське життя. Нарешті на початку літа 1897 року відбулися орґанізаційні збори в помешканню родини О. Я. Кониського. Крім киян, було тут досить провінціялів. Захоплений самим змістом події, я менше звертав уваги на все инше і тому, на жаль, не можу пригадати більшости учасників тих історичних зборів. Був письменник Г. О. Матчет з Житомира (писав він по російськи, але часто брав сюжети українські і обробляв їх з виразними симпатіями українськими; од його участи в орґанізації можна було ждати чогось більшого, але, на жаль, скоро після того він помер, отруївшися нещасливим випадком); був М. К. Садовський, що також приїхав з провінції; був доктор Михалевич, — тодішніх громадян, що жили по-за Київом, я знав ще мало, познайомившися з ними вже в звязку з роботою в Раді, більшість все ж були кияне чи з ближчих до Київа околиць.

Постановлено утворити центральну установу орґанізації — Раду і обрано склад тої Ради: на почесних членів, з правом брати участь в засіданнях Ради, Антоновича та Лисенка, на членів Ради — М. С. Кононенка, Є. К. Тимченка, Т. Р. Рильського, В. Л. Беренштама, Є. Х. Чикаленка та мене*).

З сього часу українське життя помітно оживлюється і в київському осередку, і на періферіях. Минається та загальна сплячка, що було настала в наслідок реакції, якій не поставлено активного опору з українського боку. Зовнішні ознаки того оживлення були скромні, — відправлялися прилюдно панахиди, улаштовувалися українські концерти, оживився театр, виникло в Петербурзі перше офіціяльно затверджене товариство, що поставило собі завданням видавати українські книжки для народа, появляються ґазетні та журнальні статті і книжки в українській справі в столицях і по провінціяльних містах, і прихильні, і ворожі, бо й українофобські елементи почули щось у повітрі та заворушилися. Справа преси стала одною з актуальніших для нової орґанізації, бо тим шляхом — статтями прихильними, чи навіть ворожими — українська справа виринала на світ, на громадський кон з свого попереднього забуття, звертала на себе увагу, ставала обєктом обміркування, дебатів, і тим самим ширилася. На українофобські напади, що раніше українці приймали їх мовчки, збільшуючи тим силу ворожого нахабства, почалася орґанізована одсіч, що одбивала охоту так собі, з доброго дива, як раніше, встрягати в українську справу всяким добровільним наїздникам друкова-

*) Подаючи склад першої Ради, Є. Х. Чикаленко в своїх спогадах не згадав про мене (я був членом Ради до осени 1900 р. — до одїзду до Петербурґа), — мабуть тому, що почав він жити в Київі вже по моїм одїзді звідти.

ного слова. Як зразок такої одсічі, можна зазначити вже згадувані відповіді В. Антоновича та В. Науменка („Старый Украинец") в „Кіевской Старинѣ" на ряд фельєтонів Т. Флоринського в „Кіевлянинъ". Ставилася на чергу справа рефератів на археологічних зїздах, — незадоволення того домагання викликає гарячі протести, дає привід до заманіфестовання здобутків української науки і знов таки висуває на кон життя українську справу. На земських зборах, по ріжних ґуберніях, піднімається справа української мови в школах. Ціла низка справ українського народнього життя так само виникає, з того самого джерела, на повітових і ґуберніяльних зборах „Особаго Совѣщанія о нуждах сельско-хозяйственной промышленности". А поруч з тими скромними зверхніми ознаками зріє політична думка українська — в гуртках молоді середнєшкільних та студенських, що все більше множаться. Врешті появляються перші українські партійні орґанізації. Все се було послідовним результатом діяльности першої загальної орґанізації.

Одним з наслідків діяльности Ради в перші два роки її існування було заведення спеціяльної української книгарні. Українська книжка до того часу губилася звичайно десь по дрібних крамничках подільських „лубочників" — Наголкина, Губанова, Гомолінського та ин., де її трудно було відшукати серед московського „лубочного" мотлоху. Тому й видавництво українське не могло розвиватися, не маючи для себе основи — орґану поширення книги. Справа книгарні, крім коштів, потрібувала найголовніше — знання й досвіду, а у нас його не було, і треба було вже вчитися на самій роботі та помилками дорого платити за науку. В тих наших обставинах безгрошівя, безлюддя та безправя така невеличка справа, як заведення своєї книгарні, виростала у велику подію — і з погляду затрати сил на се, і з погляду практичного значіння. Нелехкий обовязок улаштувати книгарню доручено М. Кононенкові, який, положивши на се багато зусиль, подавав Раді реґулярно звіти з своєї роботи (засідання Ради відбувалися що-тижня). Врешті появилася на Безаківській вулиці українська книгарня під фірмою редакції журналу „Кіевская Старина". Тільки тепер можна було вже ширше пустити українську книжку, а в звязку з тим роспочати і ширшу продукцію книжки. Певний час справа ще не могла стати на ноги, бо не було відповідного книгаря, аж врешті знайшлася людина, що оддалася справі всією душею, — се був всім добре свого часу відомий „удалой книгопродавец" Василь Пилипович Степаненко, що допровадив ту справу аж до самої її смерти на більшовицькій руїні.

Працювала Рада, не покладаючи рук. Що-річні зїзди орґанізації були численні, активні та змістовні. Але як на теперішній погляд, що розрахований на масштаби державні, то були самі „малі діла", що мали ціллю оживити інтерес до української справи, поширити свідомість українську, збільшити культурно-національні здобутки українські. Та кожне таке мале діло вимагало чималих зусиль в тодішніх умовах, викликало гострий спротив з боку „власть имѣющих" або — в тім чи иншім розумінню — пануючих. Хоч енерґія з боротьби сих

двох сил здебільшого ростікалася в повітрі, але й залишалися при тому певні позитивні наслідки для української справи. Для прикладу оповім такий випадок, щоб ясніше було, з чим і як доводилося тоді боротися та якими мізерними наслідками від того задовольнятися.

Орґанізація старалася використати кожну можливість прилюдного виступу в українській справі. То ж, коли на початку 1900 року в Чернигові уряджено святкування юбілею І. Л. Шрага, то не можна було проминути сього випадку без відповідної маніфестації. Чернигівська громада виготовила кілька адресів та виставила промовця. Рада також вирішила повітати ювілята і для того делеґувала мене. Приїхав я до Чернигова в самий день ювілею рано і зголосився до будинку „Дворянскаго Собранія", де було зосереджено справи ювілею. Моя заява, що приїхав я од громади українців м. Київа з українським привітанням, викликала велике заворушення. Ювілейне свято мало цілком офіціяльний характер, - улаштовували його, мимо громадських, і установи офіціяльні, як земство, міська дума. Приймали в ньому участь і особи урядові; правда, ґубернатор, передбачаючи від того ювілею поважні ускладнення для себе, за кілька день до того виїхав „у негайних справах" до Петербургу, але замість нього мав взяти участь в урочистому обіді віце-ґубернатор Сабуров з багатьма високими урядовцями. І от — українське привітання. До самого вечора в Чернигові тільки й було розмови, що про се, — як вийти з становища: одмовити мені не дозволяла добра ліберальна репутація чернигівських громадян, головно земців, а допустити українську мову привітання на такій офіціяльній урочистості — значило виключити з участи в ній урядові чинники. Щоб зрозуміти фактичну ситуацію, що складалася з моїм приїздом у Чернигові, досить пригадати собі аналоґічні обставини кілька літ по тому з приводу святкування ювілею Котляревського в Полтаві, — які повстали там комплікації якраз з того самого приводу — української мови привітань. До вечора не було знайдено виходу, — вирішено запитати самого ювілята, як він скаже і порадить. Прибув ювілят, привітаний тушом військового оркестру та численним збором всієї чернигівської еліти. Голова ювілейного комітету Муханов (після — член Державної Думи) приватно запитав у Шрага його думку. Той одповів, що він ніяким чином не хотів би, щоб його ювілей спричинився до неприємностей кому-небудь; тому він примушений з прикрістю одмовитись од привітання київських земляків; але як для його всі привітання дорогі однаково, то він просить, щоб взагалі ніяких привітань не було. Розуміється, сей останній вихід був зовсім неможливий, — „німий" ювілей був би нечуваним скандалом, що мав би ославити поступове чернигівське громадянство на всю Росію. Роспочалися тоді живі пертрактації з віце-ґубернатором. Секрета з тих всіх обставин не було, всі знали, в чім річ, і з великим напруженням ждали, чим все закінчиться, та з інтересом оглядали скромну фіґуру делеґата „од Київа". Переговори тяглися довго, задлявши початок обіду, і врешті зійшлися на компромісі: починається з привітів російською мовою, а десь в середині, перед тим, як має говорити „делеґат од

Київа", роспорядчик подасть знак віце-ґубернаторові, і той встане з-за столу „покурити"; тоді, за його відсутности, мав я своє привітання сказати. Так і було. По кількох промовах спікер кивнув з усмішкою віце-ґубернаторові, той поволі вийняв порт-сиґар, взяв звідти папіросу, апетитно подививсь на неї, оглянувся на всіх з виглядом жалю, що не можна за столом покурити, а так хочеться! — устав із-за стола та, не поспішаючись, вийшов з залі. Всі дивились на той спектакль з напруженим інтересом і, коли вийшов представник влади, всі очі з тим самим інтересом звернулись на мене. Я відчитав заготовлену адресу й під гучні оплески жадної на сенсації публіки передав її ювілятові.

Але на тому не край. За мною мав говорити од гуртка „почитателей" ювілята, фактично — од чернигівської української громади, Григорій Коваленко, і, розуміється, мовою російською, бо до приїзду мого, як гостя, не викликало сумніву, що всі будуть говорити мовою „офіціяльною". Але по моїм виступі Коваленко і собі заговорив так само українською мовою. За ним ще хтось, навіть, здається, не один, а двох, говорили також по українськи. Се вже утворило таку сенсацію, що присутні втратили всяку рівновагу, вітаючи промовців просто шаленими оплесками. Не скоро повернувся до столу віце-ґубернатор, викуривши, мабуть, не одну папіросу та роздумуючи над тим, од яких випадкових річей може залежати карера людини. Та й перечекавши, не уник обережний адміністратор того, щоб таки почути „неофіціяльну" мову, бо ювілят, одповідаючи на привітання, у тій частині своєї промови, де він звертався до українських промовців, так само ужив української мови. Натхненна промова Шрага, взагалі доброго оратора, викликала великий ентузіязм, на рахунок якого в першій мірі можна було записати український уступ його промови. А для Сабурова так і не минулася нещаслива для нього пригода: в скорому часі його кудись переведено з Чернигова — з пониженням. Оттак була шкідлива українська мова, навіть і для тих, хто не слухав її.

Під час сеї подорожі до Чернигова познайомився я тут з поетом Миколою Федоровичем Чернявським. У листовних зносинах з М. Ф. були ми раніше, і роспочалися ті зносини з такого приводу. Коли появився перший збірник його поезій „Пісні кохання", був я тим збірником зачарований, — і взагалі тоді книжка українська не густо появлялася, а такої насолоди, що давав той збірник, то таки не часто доводилося зазнавати. Зразу було знати, що се „поет милостю божою". О. Я. Кониський порадив мені написати рецензію на сю книжку. Написав я більше, цілу статейку до „Зорі", а, крім того, довідавшись адресу поета, написав йому листа. Відгукнувся він зараз, був тим дуже зворушений, — українські поети не пересичені увагою читача. З листування виявилося, що перебував він у обставинах, з погляду літературної праці, просто жахливих. Був учителем нижчої духовної школи („духовное училище") в повітовому місті

Бахмуті. Оточення товаришів було таке, що загрожувало принизити духове обличчя поета до місцевого рівня (пізніше я про те саме товариство мав тотожні відомості від свого колеґи Є. К. Червінського). Саме місто з його копальнями теж не могло дати вражінь для поетичної творчости. Там Чернявський задихався без свіжого повітря і рвався звідти аби-куди. Стурбований тяжким та небезпечним станом сеї талановитої людини, почав я шукати виходу для його. і пощастило врешті через посередництво Шрага улаштуватися йому в статистичному відділі чернигівського земства. Приїхавши до Чернигова на ювілей Шрага, я й побачився тут з Чернявським.

Особисте моє враження од того знайомства ще посилилось. Кілька недовгих годин нашого побачення завше буду я памятати; листування між нами не припинялося, і коли був я вже в Петербурзі. Чернигівськими обставинами М. Ф. Чернявський був задоволений. І треба сказати, що обставини ті — перебування в чернигівській громаді особливо — мали добрий вплив і на зріст політично-громадського світогляду письменника. До того часу жив він у дуже глухому провінціяльному кутку, самотужки — інтуїцією поетичної думки — додумався до української ідеї та до писання українською мовою, але з погляду політичного був чистою дитиною, і псевдонімні спроби його на полі публіцистичному були більше, як наївні. А Чернигів був одним з найбільш інтеліґентних провінціяльних міст в Росії, громадянське життя там було розвинене, була українська громада, — ото ж для молодого поета се була добра школа громадського життя. Коли закінчилася статистична праця в чернигівському земстві, він перейшов на земську службу до Херсону — так само в оточення культурних, національно-свідомих людей.

АРХЕОЛОҐІЧНИЙ ЗЇЗД.

Обставини Шрагового юбілею, як і слідом за тим ще голосніші — юбілею Котляревського в Полтаві, досить характеризують становище українства на порозі XIX ст. Яка-будь маніфестація українства, хоча б навіть просте уживання української мови в громадській урочистості, творять ускладнення, що викликають великий розголос серед громадянства і навіть потягають за собою репресії не тільки, як се звичайно бувало, для „виновників торжества“, але і для адміністративних осіб, що були простими свідками тої, по своїй суті звичайно невинної, маніфестації та не додержали звиклої адміністративної засади — „тащить и не пущать“. Українське слово, як наймаркантніша ознака українського національного життя, засуджено було на смерть, його „не було, нема й не має бути“, то ж мусить і слід його загинути; коли фактично не сила було винищити його в ужитку народньої маси, то в кожному разі на поверхні громадського життя йому не було місця. А тим більше в обставинах, що мали характер в якій-будь мірі офіціяльний, за участю чинників світа урядового.

Як ілюстрацію до сих останніх обставин, згадаю кілька подробиць, що належать до того ж часу, з причини скликання археолоґічних зїздів.

Більш аполітичної по своїй суті катеґорії, як археолоґічні зїзди, вишукати трудно. Але чинники протиукраїнські — офіціяльні і добровольчі — і з сієї аполітичної справи умудровувались творити українофобську какофонію кожен раз, коли з натури річей повставало питання про українську мову рефератів на зїзді. На моїх очах відбувався у Київі XI археолоґічний зїзд, — оповім лише про його, хоч і на дальших археолоґічних зїздах повторювались явища, що прототип свій мали в обставинах XI-го зїзду.

Для урядження зїзду утворено підготовчий комітет з відділом у Київі. На чолі відділу стояв визнаний авторитет археолоґічної науки проф. В. Б. Антонович, голова усіх археолоґічних зїздів у Росії, починаючи з третього. Київський відділ не мало і старанно попрацював над урядженням зїзду, взявши на себе адміністративну та господарську працю, екскурсії, розкопки, улаштовання музеїв.

Між иншим, обовязком відділу було запросити на зїзд депутатів від освітніх та учених установ Росії та славянських земель. От тут саме вийшло навні те українське шило, що привело до заборони запрошеним на зїзд галицьким делеґатам учених установ читати реферати українською мовою.

На зїзді, згідно з уставом його, малося читати реферати на всіх західньо- і південно-славянських мовах. Хоч тут не згадувалося про мову українську, київський відділ комітету проте, разом з запросинами до всіх освітних установ славянських земель — Болгарії, Сербії, Боснії, Герцеґовини, Чехії, послав такі запрошення і до Галичини, — і поодиноким українським ученим, і Науковому Т-ву імени Шевченка. Відношення офіціяльних верств у Росії до української мови і науки досить було відоме, і могло наражати українських учених на прикрі, навіть образливі, непорозуміння під час зїзду, коли б справу мови заздалегідь не було зясовано. З огляду на се Наукове Товариство удалося до київського орґанізаційного комітету з запитанням, чи буде допущено українську (тоді називали її українсько-руською) мову до рефератів, дебат і видань зїзду, пояснюючи, що від такого чи иншого полагодження сеї справи буде залежати участь Товариства в зїзді через своїх делеґатів. Та буча, яка піднялася в комітеті з приводу сього запитання Товариства, показала, що сподівання прикрих непорозумінь не були даремні. Де-які члени орґанізаційного комітету, що разом були й членами „Славянскаго Благотворительнаго Общества", головно проф. Т. Флоринський, счинили на зборах комітету великий галас та рішучо настоювали, щоб комітет не допустив читання на зїзді українських рефератів. Але на сей раз узяли перевагу толєрантні та тактовні елєменти комітету, що пропонували звернутися за вирішенням справи до московського археолоґічного товариства, бо згадана справа має характер принціпіяльний і виходить за межі уповажнень комітету, який єсть лише тимчасовим виконавчим орґаном археолоґічного товариства. Запитання київського комітету розглядалося московським комітетом, який через почесного куратора московського археолоґічного товариства — великого князя Сергія Олександровича зносився в сій справі з міністром освіти. Останній відповів згодою на участь у зїзді галицьких учених, але поставив умови, що ту згоду фактично уневажнювали, а саме: з огляду, що український („малорусскій") язик не ріжниться од язика „общерусскаго", — не виділяти українських рефератів в окрему ґрупу инших славянських мов, а читати ті реферати на звичайних засіданнях зїзду нарівні з докладами російськими, друкувати ж ті доклади в „Трудах" зїзду визнавалося за можливе лише в мові російській. Справу сю московський комітет уважав о-стільки за вирішену, що не визнавав навіть за потрібне перевести її через усі формальні інстанції дорогою канцелярійної переписки та сповістив київський комітет про допущення на зїзд українських рефератів, основуючись лише на особистому порозумінні вел. кн. Сергія Олександровича з міністром освіти.

На ґрунті сієї помилки московського комітету київські жандарми науки одіграли дальший акт ученої траґікомедії з таким фіналом, який справді здивував і обурив увесь славянський учений світ. Засідання київського комітету, де читалося про допущення на зїзд українських рефератів, навіть в такому негідному вигляді, скоріше нагадувало якийсь поліційний уряд, ніж учені збори. З приводу

постанови московського археолоґічного товариства проф. Флоринський сказав довгу-предовгу промову, в якій з певним апломбом доводив, що українська мова — се не „язик“ і навіть не „нарѣчіе“, а лишень „діалект“, а через те не може бути допущено її на зїзді, бо згідно з уставом на зїзді можуть читатися реферати на славянських „язиках“ та „нарѣчіях“, а про діялекти там нічого не сказано. Ректор університету Фортинський додав ще од себе, що він, як господарь університетської будівлі, у якій має відбутися зїзд, не пустить в університет галицьких учених, аж поки сього формально не звелить йому уряд — міністр освіти та київська адміністрація. Дарма голова археолоґічного товариства ґр. П. С. Уварова та голова орґанізаційного комітету проф. В. Б. Антонович заходилися розхолодити надмірний запал учених добровольців обрусенія поважними увагами, що для наукових інтересів зїзду зовсім не має ваги, який чин або ранґ займає українська мова серед инших славянських мов; що орґанізаторам зїзду не треба формальної канцелярської переписки з урядовими установами, а лише принципіяльного порозуміння з ними; що таке порозуміння вже сталося, і т. и. Ректор університету не взяв назад свого слова, і справа української мови на зїзді роспочалася на ново. Противники української мови, як звичайно, вдалися з денунціяціями до „Новаго Времени“, і там появляються відповідні кореспонденції, а в наслідок їх — передовиця на адресу лукавих планів хитрих малоросів. Слідом за тим обізвалися і „Московскія Вѣдомости“, скерувавши свої стріли, як звичайно в тім часі, на проф. М. Грушевського. Ґрунт було досить підготовлено, до того ж пішли спеціяльні денунціяції від галицьких москвофілів до міністерства внутрішніх справ. Се останнє з свого боку поставилося неґативно до уживання української мови на зїзді з тих мотивів, що серед запрошених на зїзд галичан єсть кілька професорів та учителів, які стоять на чолі українофільської партії, що та партія має на меті відділити Україну від Росії та відновити Польщу, під протекторатом якої має самостійно розвиватися Україна... Тож і не диво, що й міністр освіти, порозумівшись з міністром внутрішніх справ, змінив свою попередню думку і вирішив справу неґативно.

У відповідь на таке рішення київський орґанізаційний комітет післав до міністерства пояснення, в якому доводив практичну неможливість сполучити наукові інтереси з політичними тенденціями. Само міністерство врешті, мабуть, пересвідчилося в безпідставності всіх жахливих інформацій, які воно мало в сій справі, і вже перед самим зїздом прислало дозвіл читати українські реферати, але під конечною умовою — в присутності не більш, як 25 слухачів. Певна річ, що такий дозвіл був гірший за саму відмову, і на його, шануючи свою гідність, не могли пристати ні орґанізаційний київський комітет, ні галицькі референти.

Наукове Товариство повідомило київський комітет, що не може взяти участи в зїзді, бо заборона вживати українську мову становить не тільки практичну перешкоду для тих членів, що не володіють російською мовою, але й утворює морально неможливою участь укра-

їнців у зїзді. Славянське наукове свято відбулося без участи тих самих славян, за яких найбільше роспиналися славянолюбні чи краще славяножерні елементи російської суспільности та відповідні її органи преси. Всеславянського характеру зїзд не мав, — славянських гостей було всього півтора десятка. Гр. Уварова на закінченню зїзду висловила жаль, що зїзд не мав можливости вислухати, з причини заборони української мови, більш двох десятків рефератів, зголошених з Галичини, — сі реферати Т-во після видрукувало в двох томах своїх „Записок". Фактично втрата, якої зазнав зїзд у своїх наукових інтересах, сим не обмежувалась, бо українські вчені в самому Київі, з причини заборони мови, також не прийняли участи в зїзді. З сього приводу чорна преса російська, головно „Новое Время", подавала ріжні інтимні ревеляції що-до настроїв українофілів: сі останні мали на увазі використати допущення української мови на зїзді, як арґумент для допущення тої мови в школи; згадувалося при тому лукавий намір прихильників української мови, що з такою ціллю хотіли навіть видати збірник пушкінських творів тою самою мовою. Як і треба було сподіватися, заборона української мови на зїзді зробила гнітюче враження не тільки на всіх славянських гостей, але й на російських представників науки, що вже з простих моральних засад не могли спочувати такому напрямові „наукової" діяльности своїх собратів. Факт сей не сходив з уст учасників зїзду за увесь час перебування їх у Київі і кваліфікувався зовсім не в тому напрямі, в якому хотіли представити його жандарми науки.

Подав я всі ці подробиці, щоб зясувати, в якому неможливо-прикрому стані було в той час українство, коли доводилося роспочинати і врешті програти бій на такій справі, як уживання української мови в рефератах археолоґічного зїзду. Але по-за тою зовнішньою невдачою виступає инша обставина, од сторонніх очей укрита, — зріст української орґанізованої активности в обороні національного права. Виступи на сьому, як і на дальших, археолоґічних зїздах в оборону української мови були одною з форм національної манфестації, яку роспочав утворений перед тим „ТУП" в плановій програмі тої акції, що мала поставити українську справу перед широким світом. В тих умовах навіть неуспіх в досягненню безпосередньої цілі тої чи иншої акції всеж давав позитивний наслідок вже тим, що ставив на чергу дня справу, яку свідомо і старанно ховалося од людського ока, яку старалося в безвість і забуття запровадити. Сеї ширшої цілі досягнуто в значній мірі якраз тому, що в даному випадку найбільш типово порушалося елементарні права, шановані скрізь по цілому світі.

Факт заборони української мови на зїзді дістав великого розголосу і навіть захвилював море російської публіцистики. Більшість російських часописів так чи инакше висловилися з сього приводу. Перш за все, як тільки повстало питання про права української мови на зїзді, сполошилися консервативні, „охранительні" орґани. Справедливість вимагає сказати, що ся катеґорія російської преси осталася в меншому числі і, видимо, робила своє діло лишень з одного

обовязку, мало сподіваючись на співчуття громадянства та прикриваючи недостачу поважних арґументів злісними інсинуаціями і дешевим, бруковим глузуванням. Для російських українців несподіванкою була позиція польської преси, навіть закордонної, до справи української мови на зїзді — така ж сама, як і російської консервативної преси.

ТЕАТР У КИЇВІ.

На обезбарвленому фоні українського життя театр відогравав видатну ролю. Він надавав тому життю зовнішні національні ознаки і разом поглиблював національну свідомість. Те його життьове національне значіння полягало на давній і глибокій традиції.

Театр, як і инші прояви культурного життя в бувшій Росії, повстав з України. Джерело його — у Київі. Найбільш характерним зразком цілком народнього драматичного твору була тут т. зв. вертепна комедія. Дієві тут особи — запорожець, пан, піп, жид та инші персонажі тогочасної дійсної історичної траґедії. Петрові І дуже не подобався народний характер вертепної комедії; вона наводила слухачів на такі думки що-до нових крутих роспорядків, які не зовсім відповідали інтересам правительства, — отже останнє звертало на них свою увагу. Се повело до підупаду вертепної комедії, виганяючи з неї живий народній елемент. Проте вертепи традиційно держалися на Україні, — виставлялися вони в київських балаґанах ще в 60 рр. минулого століття. Отже український театр народній — в специфічному значінню — не дійшов до свого нормального розвитку через цілком сторонні причини, хоч мав усі внутрішні засоби для того, щоб розвиватися у формах найближчих до зрозуміння народніх мас та для впливу на ті маси. Проте згадана народньо-демократична традиція задержується і в новітній літературі українській. Саме через додержання тої традиції і став невмірущим драматичний твір батька нової української літератури — „Наталка Полтавка". Українська драматурґія таким чином стремить набрати глибокого значіння в життю народньому. Але закон 1876 р. знову став на перешкоді до того. Роки 1876-1880 були мертвими для українського театру. 1880 р. повіяв вільніший ліберальний дух з Петербурґа. Сенатор Половцев, що приїхав для ревізії краю з широкою програмою, висловився за свободу українського слова і разом українських театральних вистав. Наслідком того був дозвіл грати „Наталку-Полтавку" в залі колеґії Галагана в присутності самого Половцева; але ґенерал-ґубернатор Чертков не відважився дозволити поставити ту ж саму пєсу в театрі Берґонє, здаючись на указ 1876 р. Зате він подав через Лоріс-Мелікова петицію про скасування того указу, і року 1880 вийшов другий указ, яким давалося право ґенерал-ґубернаторам дозволяти українські спектаклі.

Першою скористувалася з того дозволу трупа Ашкаренка в Кремінчуці. Після ініціятиви М. Л. Кропивницького, що був у тій трупі,

подано було телеґраму до Лоріс-Мелікова про дозвіл ставити українські пєси, і дозвіл прийшов. Утворилась знаменита українська трупа в складі трьох братів Тобілєвичів, Заньковецької, Затиркевичевої та ин. Український театр досяг високого художнього розвитку і став визначною та впливовою культурно-національною силою.

Саме тому за ґенерал-ґубернатора Дрентельна р. 1883 чи 1884 й заборонено українські спектаклі в Київі; великі овації українським артистам роскривали адміністрації очі на дійсне значіння театру. Навіть вже по смерті Дрентельна можна було здобути дозвіл в Київі лише на аматорську виставу; р. 1891 в міському театрі поставлено „Чорноморці“ — з великил успіхом, під орудою самого Лисенка.

Отже десять літ Київ не бачив українського театру. Нарешті на прохання М. К. Заньковецької, з огляду на її успіхи в Петербурзі, ґенерал-ґубернатор ґр. О. Іґнатьєв дозволив трупі Занковецької дати десять театральних вистав у Київі, а потім додатково ще чотири. — з умовою поставити і російську пєсу — „Лѣс“ Островського Заньковецька своєї трупи не мала, тож трупа Садовського переформувалася на той час на трупу Заньковецької, приїхала під тою фірмою до Київа і грала тут під час великодніх свят р. 1893. В трупі, крім Заньковецької і Садовського, були з жіночого персоналу Затиркевич, Ратмирова, з чоловічого — Мова, Науменко, Васильківський, Загорський.

Нагадую про ці всі обставини, щоб підкреслити, як Київ зголоднів на українські спектаклі та з яким святобливим почуттям зустрів зразкову українську трупу. Увесь український Київ, як то кажуть, валом повалив до театру. Публіка приймала артистів дуже сердечно, а виходи на сцену Заньковецької і Садовського були справжніми оваціями. Дійсно, гра сих двох артистів давала високохудожнє задоволення; „Лимерівна“ з Заньковецькою в коронній ролі — була художнім шедевром. Але сама трупа не додержувала відповідного ансамблю з ними. Перебої виявлялися головно в шаржові, у вульгарності народніх сцен, в особливому підкреслюванню мужицької простакуватости та мужицької лайки. Для тих, хто ждав од трупи заманіфестування високої художности українського театру, особливо при наявності в трупі таких талановитих сил, прикро було бачити й чути оті згадані ухили. Серед певної частини старшого громадянства та студенства, особливо останнього, наростало незадоволення грою трупи, і що-далій — все більше.

Вже близько до кінця ґастролів українські елєменти з студенських кругів університету й академії послали до Заньковецької, як формальної голови трупи, депутацію з зауваженнями що-до гри і взагалі національного поводження рядових артистів трупи. На депутатів обрано І. М. Стешенка та мене.

Досить в життю доводилося мені в бувальцях бувати, але в таких не часто. По-перше, треба було робити фактичний докір людині, до якої мав я чуття особливої поваги, як до окраси національного мистецтва; по друге, і до Садовського мало не таке ж саме мав почуття, і йому прикрости не було охоти робити, а до того ще й ві-

домо було, що сей артист має вдачу гарячу і рішучу, — то може і з сходів спустити. Але, виконуючи доручення, пішли. Заньковецька і Садовський жили у готелі „Метрополь“ біля самого театру. Зустрів нас Микола Карпович і, на наше жадання, попросив Марію Константиновну. Тож розмовляли ми з ними разом з двома.

Стешенко мав заслужену репутацію промовистої людини, то й тепер взявся декларувати завдання нашої місії. Зазначив, що київська молодь шкільна щаслива, що бачить незрівнану гру корифеїв нашого театру, вони піднесли престіж і славу національного мистецтва. Але їх співробітники показалися надто далекими від провідників своїх, — допускаються негідного шаржу, поводячись в культурному осередкові України, наче в якому останньому містечку, підробляючись під смак „ґальорки“, навіть допускаються великої неохайности що-до самої мови, роблячи помилки, які свідчать, що по-за сценою вони української мови не вживають.

— А хіба Ви на вулиці говорите українською мовою? — перебив Садовський.

— Розуміється, — одповів Стешенко. – Ніде і ніколи инакше, як по українськи не говоримо.

— То будете в Сибіру! — з запалом вибухнув Садовський.

— Досі ще за се до Сибіру не попали, то, може, й не попадемо.

Припинена тим способом промова Стешенка перейшла в розмову, в якій обидвоє артистів виявили велику образу. Всі зусилля дати їм зрозуміти засадничу нашу позицію не мали успіху. З тим ми й вийшли. А увечорі в театрі Заньковецька одповіла на нашу візиту дуже рішучим кроком: не прийняла дарунка, який підношено їй в антракті від українського громадянства.

Усе те було дуже неприємно, але практичні наслідки з того були все ж добрі. В дальші приїзди свої до Київа українські трупи дуже старалися, аби не наразитися на щось подібне до того, що вже було.

Років через три по тому інцидентові зустрівся я з Садовським на установчих зборах всеукраїнської орґанізації. Кажу йому:

— А що, Миколо Карповичу, скільки людей говорять по українському, а до Сибіру не попадають.

Він щиро посміявся, бо гіркий смак нашого колишнього побачення вже пройшов, а як щирий патріот він мусів зрозуміти нашу засадничу позицію. В дальшому відносини наші були якнайкращі.

Великим святом національним був для нас приїзд до Київа (1899 р.) української трупи в складі трьох братів Тобілевічів, Кропивницького, Мови, Ліницької, Борисоглібської, Затиркевичової. Трупа грала цілий зимовий сезон в театрі Берґонє. Се було відновленням того щасливого часу, коли теперішні корифеї роспочинали свою славну діяльність в трупі Ашкаренка. Високо-артистична гра видатних артистів з додержанням належного ансамблю з боку всіх инших, добірний репертуар, додержання у всьому, в найменших дрібницях, художніх вимог та національної гідности, — все те утворювало біля театру та особливо біля провідників його якусь побожливу атмосферу. Наша тісна громадка цілий сезон тільки й жила театром. На цілий

сезон замовлено було у нас ложу проти сцени, і ми були постійними відвідувачами українських спектаклів.

На кожному спектаклі заходили ми за лаштунки до артистів і висловлювали їм свої враження, спостереження, уваги. З кожним з братів були ми в сердечних відносинах, особливо ж з Іваном Карповичем, який у дні, коли не було спектакля, заїздив до нас у гості і пересиджували ми з ним чудові вечорі в розмовах. Факти з свого минулого життя, особливо про те, як він вступив на сцену, оповідав він дуже інтересно.

В бенефіс, здається, Івана Карповича наша компанія урядила справжній апофеоз трьом братам-артистам. Було мобілізовано студенську публіку та натиснуто в пресі. М. Ф. Чернявський прислав нам поезію, що її, на наше прохання, спеціяльно написав для сього бенефіса. Поезія — „Три брати“ — зазначала якості гри кожного з артистів у їх коронних ролях. Поезія була дуже вдатна. Ми її видрукували на перґамені і піднесли у відповідному бюварі. Публіки був тиск, овацій — без кінця.

Захоплення наше театром та артистами не обмежувалося сим платонічним почуттям, а мало й більш реальні наслідки і для самих артистів і, як ми гадали, в певній мірі, для театральної справи. У попередні приїзди українських труп не зверталося уваги на театральну критику в місцевій пресі. Тому, поруч з блазенським висміюванням українського мистецтва в „Кіевлянині,“ і в инших ґазетах появлялася нікчемна, часом навіть шкідлива, балаканина недосвідчених рецензентів. Ми постаралися увійти в зносини з рецензентами, інформували їх в речах, яких вони не знали, а разом містили ми в ґазетах спеціяльні статті про кожного артиста, додаючи й портрети. Публіка діставала належні відомості і свідоміше ставилася як до гри кожного з артистів, так і до театру українського взагалі.

Ті статті свої ми після обробили і уложили в книжечку під з. „Корифеи украинской сцены“ *). Рукопис тої книжки я повіз до Петербурґу і там провів її через цензуру, а також здобув окладинку, — намалював її талановитий художник П. Шарварок. Книжку видано дуже чепурно, з ілюстрованою в кольорах окладинкою, з портретами артистів. Та книжечка одіграла дуже позитивну ролю в дальшому. Трупи українські возили її з собою, продаючи в касі театру. Користувалась книжкою не лише публіка, але й — що було особливо важливо — рецензенти, що більш чи менш близько до ориґіналу переповідали в своїх рецензіях зміст нашої книжечки. Таким чином з шпальтів преси зникла вся та наївна балаканина рецензентів, що походила головно од їх цілковитої неосвідомленности в українській театральній справі, про яку вони з обовязку мусіли писати під час ґастролів українських труп.

*) Брали участь в книжці С. Єфремов, В. Дурдуковський, В. Страшкевич, О. Кошиць; останній, тоді ще студент, дав прекрасну статтю про М. Лисенка. Статті друковано без підписів. Мені в тій книжці належали: вступна стаття (історія українського театру), статті про М. Кропивницького, М. Старицького та, здається, про І. Тобілевича.

ВИДАВНИЦТВО „ВІК“.

Найболючішим місцем українського національного життя в час, про який мова, був брак української книжки. Навіть ті літературні твори, що пройшли через гольчане вушко цензури, не знаходили видавців для себе. Головною тому причиною було становище українського слова, знов таки з погляду цензурного. Цензура так ретельно доглядала українських авторів, забороняючи та провінтильовуючи їх писання, що й сама продукція літературна мусіла підупасти, — річ ніде більше на світі нечувана, що де-які письменники, як, напр., Я. Щоголів, допускалися двадцятилітньої перерви в своїй літературній праці. Отже літературного матеріялу було обмаль, а той, що виходив з цензурного чистилища, був там надто пошкоджений та тратив свою вартість. Ніяка бібліотека характеру громадського не була для української книжки приступна, а приватна лектура з огляду на умови шкільного виховання та на загальні умови тодішнього українського життя, мала бути дуже обмежена. Тож не дивно, що тираж української книжки був невисокий, і не знаходилося підприємців, що вкладали б у видавництво українське капітал в цілях комерційних.

Попит на українську книжку все ж був — з боку народніх низів, але зверху вживалися всі заходи, щоб унеможливити який-будь звязок між народом та інтеліґенцією взагалі, а українською особливо. Обслужування книжкової потреби народніх мас фактично оддавалося в руки малокультурних видавничих підприємств московських — т. зв. лубочників, що постачали для народнього читання книжну макулатуру, як „Бова-Королевич“, „Семь спящих красавиц“ і таке инше мовою російською та ріжні „Торбини реготу“ — мовою українською. Інтеліґенція російська знайшла слушний вихід з того становища, аби достатися до народньої думки, і певний гурток на чолі з І. І. Горбуновим умовився з московським лубочним видавцем І. Д. Ситіним, що той буде видавати літературні праці гуртка під фірмою „Посредник“. Та подія, безперечно, створила цілу епоху в справі народньої просвіти в Росії, давши народнім масам світу ледве чи не більше, ніж давалося заходами урядового чинника просвіти.

Серед українського громадянства справа продукції української книжки звертала на себе пильну увагу. Але національний центр український був під таким недреманим оком начальства, що перші спроби в тому напрямі починаються по-за Київом. Феноменально працьовитий та настирливий в доконанню своїх планів Б. Д. Грінченко роспочав з власної ініціятиви видавництво в Чернигові на невеличкий фонд,

що таки сам зумів здобути. Киянин, ґенерал М. Ф. Федоровський, переїхавши до Петербурґа, орґанізує тут видавниче товариство, що працювало аж до революції. Але і в Київі пильно шукається шляхів українського видавництва. Ініціятива виходила з кругів молодших, але й старші старалися по можливості допомогти ініціятиві з того боку. Перші партизанські спроби літературної продукції для народнього читання піддержала „Кіевская Старина“, чепурненько видавши „Сватання Мороза“ та ще якихсь два оповідання О. Романової, збірничок „Мати“ О. Тишка (О. Тулуба) і кілька инших брошурок, в тім числі мій „Батьків гріх“. Але се було лише випадковим виломом з безпосередніх завдань журналу, — на тому його видавнича акція припинилася і не обіцяла продовження надалій (було се ще до повстання ТУП'а). Не стояла реально справа видавництва ще й тому, що власне не було чого видавати. Тож в першу чергу треба було забезпечити відповідний матеріял для видавництва.

Видавничі завдання так натурально та так примусово висувалися самим життям, конечність задоволення сеї потреби була для всіх така ясна, що трудно тепер, по десятках літ, установити точно ґенезу українських видавничих заходів, які зреалізувалися врешті в кількох видавництвах — „ВІК“ у Київі, фонд Череватенка у Чернигові, „ГУРТ“ у Харькові.

Справу було зрушено, здається, з двох боків, ледве чи не одночасно, невеличкою компанією, що була близько звязана з О. Я. Кониським (в складі — С. Єфремов, В. Доманицький, Ф. Матушевський і я), та студенським гуртком, на чолі якого стояв Д. В. Антонович*). Почали ми збіратися в помешканню В. Б. Антоновича, — в кімнаті, де жили Д. Антонович та В. Доманицький. Вирішено було виготовити найбільше матеріялу до друку, прилаштовувати той матеріял по всяких видавництвах, що вже існують, а крім того заснувати власне видавництво.

Що до самого матеріялу, то рішили використати вже готовий, раніше друкований — або окремими книжками, що вже вийшли з ужитку, або десь по періодичних виданнях — в „Основі“ та в галицьких журналах. Поділено було, хто які видання перегляне, і, по ухвалі проєкту, почалася переписка намічених творів, щоб затим подавати їх до цензури. Перaписка та була нелехкою річчю, бо переписувалися, так би мовити, стоси друкованого матеріялу. Найбільше трудилися над тим семинаристи, члени семинарської громади. На жаль, позабував я імена тих старанних працьовників, — памятаю лише одного: Волод. Бачинського, що й по скінченню семинарії жив якийсь час у Київі (з моєї рекомендації прийняли його до Контрольної Палати, де я служив); акуратно й гарно переписані його рукою зшитки складали поважну частину нашого літературного матеріялу. Були спроби самостійної творчости, але з ріжних причин невдатні. В. Доманицький написав першу свою популярну брошуру з грецької історії — про Лікурґа, і читав її в тісному гурті близьких приятелів

*) Останній, з переїздом до Харькова, заложив там видавництво „Гурт“.

у мене в хаті; може видасться то неймовірним, але ми за животи бралися, а де-хто — буквально — по землі валявся, слухаючи той до високого комізму недоладний твір майбутнього зразкового нашого популяризатора, — отже як обережно треба ставитися до перших спроб авторів, що лише починають писати. Друга спроба стороннього автора була якраз з ділянки художнього мистецтва і ще більше фатальна: виявилося, що автор просто переклав видрукований в „Русских Вѣдомостях“ переклад з італійської мови. Се одбило у нас охоту до пошукувань за самостійними творами, і з тим більшою упертістю дбали ми про переписування авторів, уже де-небудь друкованих.

Київську цензуру було засипано рукописами. Там дивувалися, але одсилали все до Петербурґа, бо рукописи українські розглядав Цензурний Комітет в Петербурзі, подаючи свою думку на остаточне рішення „Главнаго Управленія по дѣлам Печати“. Багато матеріялу так і загинуло в прірвах цензури, але якийсь відсоток таки виплив звідти чи в більшій або меншій мірі пошкальований, чи й зовсім таки цілий.

Маючи на руках вже досить дозволеного цензурою матеріялу, почали ми старатися про його приміщення до друку. Найдоцільніше було звернутися до лубочників. З місцевими київськими, як Наголкин та Гомолінський, не виходило справи, бо засоби їх видавничі були обмежені (хоч, здається, Наголкин таки щось видрукував). Увійшли ми в поважнішу спілку з московським видавцем Губановим, що мав свій відділ у Київі, на Подолі, коло популярного серед прочан „лева“. Віддали ми йому кілька рукописів. За гонораром ми, розуміється, не стояли, задовольняючись самим вже фактом видрукування матеріялу, бо писання були не наші, — діставали лише якусь кількість друкованих примірників, що призначалися для росповсюдження по селах. При тім треба було складати формальні умови з видавцем що-до творів; коли їх підписано було знаними, чи такими, що їх можна було росшифрувати, іменами, — ми входили в порозуміння з тими авторами чи їх спадкоємцями; але були й писання невідомих авторів, підписані криптонімами та псевдонімами, — то були „виморочені твори“, що друкувалися більш 30 літ до того (головно в „Основі“) і авторами, що вже більше не появлялися в друку. Вирішено було і їх пускати в друк, в певності, що такий автор, коли б знайшовся, міг бути лише ощасливлений, що твір його вдруге несподівано воскрес із гробу. Один такий автор (Т. Поліщук) справді знайшовся, і ми таки пережили прикрі хвилі, поки не впевнились, що наші розрахунки були оправдані: він одповів нам (переданий Губанову твір його поки ще в той момент не появився в друку) гарячою подякою і задовольнився невеличким числом примірників своєї книжечки.

Народніми брошурами ми не задовольнялися, — плани наші були ширші. Конечною ціллю наших старань було видання творів наших класиків. Почали ми з І. С. Левицького, з яким найлехше було зговоритися, бо він був у Київі, твори його не були такі роскидані, як инших авторів, і були ми з ним тоді у постійних і сердечних стосунках. Перший том його творів подано було до цензури в коло-

сальному розмірі — в розрахунку, що цензура звідти певну частину викреслить. Але сьому письменникові взагалі щастило що-до цензури, і перший том проєктованого нами повного збірника його творів вийшов з цензурної пащі — цілісінький. Не довго були ми в роспачу і що-до видавця сеї величезної книги, — взялись її друкувати грошовиті петербурзькі українці, і під доглядом головно П. Я. Стебницького вийшло з друкарні Стасюлєвича прегарне видання. Тимчасом переписувався другий том творів того ж автора — „Старосвітські батюшки та матушки", що мав ще більше шансів знайти видавця.

Слідом за тим почали ми лаштувати повний збірник творів О. Я. Кониського, — уложено було, за участю самого автора, на початок два, так само великі, томи. І з сим пощастило. Твори Кониського взялися видрукувати земляки одеські, в тому рішенню їх дуже допоміг М. Ф. Комаров. Але, як згадував я вгорі, він же завдав і досить прикрости — і авторові, і нам, що опікувалися виданням його творів. Роспочавши видання першого великого тому, М. Ф. дуже затягнув ту роботу, аж врешті виявилося, що кінчається цензурний термін. За таку річ ми ладні були на найтяжчі муки віддати старого, милого М. Ф., але й сам він перехвилювався тяжко, як се видно було з роспачливого листа його до автора. В тій тяжкій ситуації, під загрозою невідновлення цензурою дозволу, вирішив він випустити, в якості першого тому, лише ту половину книжки, яку вже встигла друкарня скласти. Прихапцем випускаючи, не звернуто відповідної уваги на зверхній її вигляд, тому виглядала вона досить неохайно. Коли автор показав мені першого примірника того нечепурного видання, я так був обурений, що жбурнув тою книжкою в куток хати. Другий том (друга половина проєктованого першого тому) мав такий самий вигляд, — очевидно, таки видавець не мав досить смаку у тій справі, за яку взявся. За те третій том, значно більший, друкований у Ялті під доглядом автора, вийшов і на зовні далеко краще.

Окрилені тими видавничими — все ж таки — успіхами, запланували ми цілу серію українських класиків під спільною назвою „Українська Бібліотека". Першою книжкою в тій серії мали бути оповідання А. Кримського. Але історію з сею серією роскажу пізніше, коли оповідатиму про свої короводи з цензурою в Петербурзі.

Воловодження з чужими видавцями, ріжними Губановими та Наголкіними, було дуже не смачне. Та й свої видавці, як видно з попереднього, також наражали на чималі прокрості. Отже почувалася потреба заснувати власне видавництво — бодай найскромніше. О. Я. Кониський зібрав на сю мету серед знайомих 75 карбованців. Д. Антонович дістав через посередництво батька від В. Ф. Симиренка 100 р. Се вже був капітал, з яким приступлено до самостійного видавництва.

Але ж які були ми всі недосвідчені у тій справі! Росповісти про се, гадаю, слід, щоб „сини і внуки" знали, з якого нікчемного джерельця вийшла та справа, що після широко розгорнулася за 10-20 років, — щоб знали та й самі не зражалися починати з дуже малого.

Перш за все друкувати ми вирішили не в Київі, що був дорогий

на наші засоби. Саме тоді учителював у Черкасах, по скінченню семинарії та перед університетом, Ф. П. Матушевський. Разом з ним учителював там у духовній школі В. В. Колодочка, власник примітивної друкарні. От і настренчив нам черкаський наш спільник того Колодочку в якості придворного нашого друкаря. Запропонував він нам ціни, що не тільки в Київі, а ледве чи й взагалі де на світі були дешевші, обіцяв і кредит, як справа розвинеться. Ми вхопилися за такі щасливі умови і приступили до самостійного видання першої книжки.

Такою було оповідання О. Я. Кониського — „У тісної баби". Завершенням наших мрій було видавати брошури ілюстровані, — хоч би з ілюстрованою окладинкою. Окладинку замовили ми сидирівському художникові, про якого я згадував, Силєнкові, і він зробив таки непоганий малюнок з сюжету оповідання: на ліжку в тюрмі лежить чоловік, у горі високо віконечко з ґратами. Але що далій робити з тим малюнком, куди з ним податися, — ми не знали. По ілюстрованих журналах читали написи на малюнках — „гравировал на деревѣ" — підпис. От і ми, аби як у людей було, звернулися до ґравера, що різьбив печатки, на розі Хрещатика та Олександрівської вулиці. Вислухав він, чого ми хочемо, подумав та, — видимо, сміливий бувши, — погодився вирізьбити на дереві наш малюнок. Коли було готове, — побачили, що дереворит того печаткового ґравера не був шедевром. Найвправніше вийшли капці на землі біля ліжка, — великі, чорні, так і вбірають в себе очі; потому, коли друкували ми казку Франка „Абу-Каземові капці", приходило нам на думку, що окладинка більше пасувала б до сеї останньої брошури... Але ради не було, — заплатили десять карбованців дорогих грошей, взяли оте самоділкове деревляне кліше та й пустили першу свою книжку, що б там не було, а таки з окладинкою. В оправдання наше скажу, що й читачі розумілися на технічній стороні справи ще менше за видавців, то й не дуже нам дорікали, бо все ж окладинка була не згірша, як на московських лубочних виданнях.

Проте перше ілюстроване видання таку нам оскому набило, що на ньому ми й заговіли, — дальші народні брошури наші були без малюнків. Серед тих брошур слід сказати про згадувані вище „Абу-Каземові капці" Франка. Ся чудова казка має дуже яскраві риси спеціяльно місцевої галицької мови, в тім її (як і „Лиса-Микити") особлива цінність на галицькому ґрунті. Дуже хотілося дати сю книжечку для читача на Україні, і ми у двох з В. Доманицьким поробили проєкти багатьох змін, переславши те на увагу авторові; він те переглянув, де-з-чим згодився, де-що сам поправив, і таким чином видання наше приступне стало й на Україні.

Тимчасом виникла у нас нова думка, що позначилася в дальшому дуже позитивними наслідками. З приводу столітнього ювілею „Енеїди" надумали ми видати збірник вибраних творів українських поетів за минуле століття нашої нової літератури. Тепер, коли зразки української поезії можна подибати по повних виданнях творів або по численних хрестоматіях, трудно уявити собі, яку велику і тяжку

роботу довелося нам перевести, щоб вишукати ті перлини нашої поезії на дні моря ріжних періодичних орґанів, альманахів та инших видань, що стали бібліоґрафічними рарітетами. А затим — кого умістити, які саме твори? Нам силою обставин доводилося — так би мовити — видавати паспорти на право поетичного горожанства та робити критичний вибір з творів кожного поета. Треба взяти на увагу, були ми піонерами в сій справі, коли не рахувати галицьких шкільних хрестоматій, які нам допомогли дуже, але на які не можна було покладатися, бо в більшості складачі тих хрестоматій, в цілях шкільних, досить вільно поводилися з текстом українських поетів. До того ж ще і з самими авторами треба було переговорюватись, — яких примхів, претензій та скарг довелося наслухатись! Одна авторка то стала мені за цілу кару Божу, — я впадав у роспач, коли бачив крізь вікно добре знайому її постать, що звиклим способом в сотий раз простувала до мене для пертрактацій в справі своїх творів... А скільки авторів тяжко було ображено, що їх не заведено до Пантеону, — один сто рублів давав на видавництво, аби лише один вірш його умістили. Але ми твердо додержували засадничих позицій і не кривили душею ні з непотизму, ні для мамони, хоч тої мамони дуже нам бракувало.

Так складено і охрещено збірник іменем „Вік". Рукопис послано по-за місцевою цензурою безпосереднє до Петербурґа на руки П. Я. Стебницького, і стали ми ждати цензурного присуду. Через не дуже довгий час прийшов і той присуд, — несподівано для нас майже все ціле залишилося. Тоді розохотилися ми до краю і скоро склали додатковий матеріял, який по інерції вишукували, поки рукопис вилежувався в цензурі. І сей додаток повернувся благополучно. Треба сказати, що цензура взагалі лехше ставилася до книжок великих, які на значний тираж не були розраховані, і, навпаки, суворіше до брошур, що мали більше поширення та призначалися для читача з народу.

Сі певні успіхи та всеж таки певна, горбом та пригодами набута, практика видавнича спонукали нас видати власними силами цілком пристойну книжку, що відповідала б гідності літературного ювілею. Се нас дуже підіймало духово, бо в тодішніх обставинах і справа самого ювілею занедбаного та упослідженого слова виглядала зовсім не так, як тепер, коли право горожанства того слова найневірніші вольтерянці не заперечують. Збірник рішили ми видати з портретами авторів до їх біоґрафій. Що до останніх, то треба завважити, що на дозвіл біоґрафій таких, як се звичайно може розумітися, не було ніякої надії, але ми зробили безнадійну спробу бодай якогось суроґату життеписів. Єфремов своїм феноменальним мачком умістив десь в кінці рукопису на одній сторінці найкоротші біоґрафічні дані про кожного поета, крім тих, що твердо зголосили свою волю залишитись „псевдонімами". Цензор, чи то не зрозумів, що то за каліґрафічні мініятюри, чи просто не хотів дошукуватись, що то значить, і так та сакраментальна для нас сторінка й залишилася недоторканою. Ми вже самі торкнулися її, — уступ про кож-

ного автора попереносили на відповідне місце до його творів, а коли ще „писаннячко дрібнесеньке“ видруковано було звичайними літерами, то кожному авторові дісталося яких навіть 10-15 рядків біоґрафії, — річ, що вже чверть століття українською мовою не була видана на Україні. Додатково здобули дозвіл і на друк портретів.

Все було добре, — але ж як його видати? З видавничої компанії тільки я один був „на становищу“, — починав службову карьєру в київській контрольній палаті; решта — Єфремов, Доманицький, Матушевський (вчився тоді в Дорпаті) — все то був шкільний, недорослий пролєтаріят, неправосильний до яких-будь підприємств комерційних. Тож в імені тої безправної компанії міг виступати лише я один.

По нараді звернувся я до власника друкарні С. Кульженка, — власне до сина власника, що тоді вже переймав справи, В. С. Кульженка, і запропонував йому видати наш збірник в кредит. Наперед давали ми щось 100 чи 200 карбованців, які нашкребли насилу, а решта, щось біля 2000 карбованців, була нашим боргом, який ми обіцяли виплачувати в міру продажу. З першими ратами не мали ми забаритися, бо на книжку оголошувалося передплату на вигідних для покупців умовах: звичайне видання коштувало $1^1/_2$ карбованця, замісць двох, на велєновому папері — 2 карб., замісць трьох, на папері слоновому — 4 карб., замісць пяти. Головним чином розраховували ми широко поставити рекламу, що мала принести нам передплату та дала б нам можливість заплатити бодай першу рату, а там уже з книжками в руках будемо крамарювати якнайрішучіше. Для реклами друкарь мав нам виготовити 20 тисячів оголошень, на листочках, з гарним малюнком (для малюнку взяли ми постать кобзаря з бандурою — частину малюнка з окладинки каталоґу до укр. музею В. Тарновського). Друк оголошень мали ми оплатити, здається, наперед.

Се не було з нашого боку якимсь зухвальством, тим менше шахрайством, розрахованим на збитки для фактичного видавця — Кульженка. Ми були певні, що в сьому випадку книжка буде мати поширення. Ювілейна дата, видимо, розворушувала громадянство, що почало вже поволі прокидатися. Було воно дуже зголодніле на добру книжку, тож мало бути жадне на неї. А такої книжки ще не мало, — і що до змісту, і що до вигляду, — як ми то у проспекті росписували та як гадали таки з певністю справдити.

Друкарь погодився на наші умови, взявся друкувати, висловивши певність, що книжка матиме успіх. Почала друкарня складати, а у нас тимчасом нові плани й апетити. Прийшли з цензури „Старосвітські батюшки та матушки“ І. С. Левицького, — річ дуже популярна взагалі, а серед духовенства особливо. Наважилися ми і її при купі друкувати, — друкарь погодився. Але рекламу рішили ми пустити серед духовенства, — розіслали оголошення при одному з чисел „Єпархіяльних Відомостей“ всіх українських ґуберній. В оголошеннях про „Вік“ (розіслали при де-яких щоденних ґазетах) умістили ми оголошення про передплату і на „Старосвітські батюшки та матушки“, а в оголошеннях про „Батюшки“ (з портретом автора) — оголосили про передплату і на „Вік“. На розсилку оголошень

конечне потрібні нам були гроші. Справу сю, на пораду В. Б. Антоновича, я доложив на Раді в присутності Симиренка, — за вечерею В. Б. сказав мені на вухо, що 300 карб. будемо мати. Ся сума дала нам можливість поставити рекламу так широко, як ми планували раніше.

До нашого підприємства розважливі люде ставились взагалі скептично. Коли я на раді говорив, що 300 рублів потрібно лише в позику, в борг, то на обличчу того самого Симиренка, що дав сю суму, помітив я усмішку, — не вірилося, що затрати буде повернено. В. Б., коли довідався, що „слонових“ примірників маємо друкувати аж 100, сказав:

— Та буде з вас пять. Один візьму я, другий — Симиренко, а три будете мати про всякий випадок.

Але ж передплата почала надходити скоро по тому, як росходилися оголошення. Найбільш продуктивною була реклама при „Єпархіяльних Відомостях“, — передплатників з духовенства було багато не лише на „Батюшки“, але заразом і на „Вік“. Кожен день приносив нам значні суми. На щастя для нас, передплата почала приходити, коли ще перші аркуші не було видруковано, — ми підвищили тираж книжки. Не збільшили числа слонових примірників, проти яких дуже застерігали нас обачливі люде, — і врешті для задоволення передплатників не вистарчало нам ще більш 100 сих примірників, поверх тих, що ми мали. Успіх, — повний і безсумнівний, — та не тільки з боку матеріяльного, але й морально були ми задоволені тим, як прийняли земляки наші книжки. Особливо інтересувала і задовольняла нас репутація нашої рідної дитини — „Віку“. Її оцінювано, як першу, наочну, в зразках, історію української літератури під обухом московської цензури.

Крім у-горі згаданих осіб, в праці видавництва брали участь О. Г. Черняхівський (переклав гейнівську „Подорож на Гарц“, — перекладів не можна було друкувати, то появилося в закордонному виданню), З. В. та І. І. Мірні (перекладали з Фламаріона), В. М. Страшкевич, О. Гавриш. В рік мого одїзду з Київа вступив до київського університету та увійшов у „вікову“ громаду В. К. Прокопович.

Чистими прибутками од книжок положено тверду матеріяльну підвалину видавництву, що з сього часу дістало назву Видавництво „Вік“. Появилися гроші, — збільшився кредит у київських друкарнях взагалі. З черкаським Колодочкою могли ми вже розпрощатися. Центр уваги перейшов з матеріяльної сторони на збільшення літературної продукції та на цензурну сторону видавничої справи. Потрібно було в Петербурзі людину, що провадила б постійні зносини з цензурою, переговорювала, пояснювала, штурхала, натискала, бо без того найбільші зусилля видавництва пропадали марне. Тож коли я дістав пропозицію, по службі, переїхати в Петербург, то важливішим мотивом для позитивного вирішення сеї справи були потреби видавництва „Вік“, що стало для нас на той час головним завданням нашого життя. І хоч тяжко було мені покидати Київ і близьких людей в нім та й друзям моїм не лехко було розставатися зо мною, але й вони благословили мене на подвиг облоги столичної фортеці цензурної

ЛІТЕРАТУРНА ПРАЦЯ.

Ще на студенській лаві довелося мені приймати участь в літературній праці — і через орґанізацію сталого співробітництва товаришів в українських виданнях, і безпосереднє.

Найбільш інтенсивною була праця в „Записках Наукового Т-ва ім. Шевченка“ і властиво — в бібліоґрафічному відділі „Записок“. М. С. Грушевський, розвинувши наукову і видавничу діяльність Т-ва, між иншим широко поставив бібліоґрафічний відділ „Записок“. Се мало тоді значіння далеко більше й глибше, ніж се можна збагнути з погляду сучасного. В той найглухіший час українського життя, в 90-ті роки, про Україну, як про щось ціле й окреме, вже й не згадувалося — не тільки з погляду політичного, але й національно-культурного, навіть етнічного. Україна так увійшла вже в оборот життя загально-російського, що загубилося саме її імя, ще згадуване 10-20 літ раніше, — фіґурувала „Малороссія“, а термін „український“ уживався лише для підкреслення неблагонадійности так званого тоді „українофільства“. Отже в тих умовах відомості про ріжні галузі життя України містилися в друку лише принагідно серед маси иншого — „общерусскаго“ — матеріялу і серед того матеріялу губилися. Тож дуже слушною була думка зосередити бібліоґрафічні відомості про все, що де-небудь друкувалося про Україну, — се в певній мірі маніфестувало, на науковому полі, Україну, як щось своєрідне, ціле і окреме; мало се також і поважне практичне значіння, бо давало можливість лехше орієнтуватися в тому роскиданому матеріялі та зручніше його використовувати. Для того орґанізовано було цілі кадри співробітників „Записок“ — бібліоґрафів у Львові, в Київі, а також і инших містах. Бібліоґрафічну працю росподілено по всіх ділянках наукової літератури. Зокрема поважну частину матеріялу для тої бібліоґрафії складали писання що-до релігійного, зокрема церковного, життя України — в сучасному й минулому. Матеріял той роскидано було по численних виданнях — не тільки духовних, але й загального характеру, — отже треба було стало й реґулярно стежити за всією періодичною та книжковою літературою, щоб використати для бібліоґрафії те, що належало до даної ділянки. З сього погляду основу складали періодичні видання духовних академій, всі єпархіяльні видання на українській території — т. зв. „Епархіальныя Вѣдомости“ (останні містили дуже цінні розправи на основі місцевих архивних матеріялів і часто — самі ті архивні документи), видання місцевих археологічних товариств, комітетів, музеїв і т. ин.; крім того, дру-

кувалося досить і окремих книжок з церковної галузи життя. Мені М. С. Грушевський доручив стежити за всім тим матеріялом та дбати про його рецензування, — коли яку окрему книжку чи статтю сам він доручав якому окремому фаховому рецензентові, він про се попереджав мене.

Ся потрібна, корисна, а мимо того — дуже інтересна робота вимагала багато часу й клопоту, бо треба було перш за все матеріял сконстатувати та його роздобути, при тому — своєчасно, а затим, коли не самому рецензувати його, то підшукати рецензентів для його. Для постійних видань були й рецензенти постійні, але й з ними було досить клопоту що-до здобування матеріялу та своєчасности його опрацювання; для инших видань треба було кожен раз вишукати рецензента, відповідного характеру праці, умовлятися й умовляти, а після — нагадувати й докучати.

Головне ґроно співробітників орґанізовано з студентів академії. Сама праця мала характер науково-академічний, — то й не зражалися братись за неї навіть і ті, що не мали смаку до будь-якої „політики". Співробітниками були в більшості студенти, про яких вгорі згадувалося, — С. Липківський, Є. Червинський, С. Іваницький, М. Шпачинський, В. Селин, Г. Ярошевський, П. Петрушевський, а в окремих випадках давали рецензії окремі, так би мовити, ґастрольори, що інтересувалися тим чи иншим питанням.*) Найбільшу трудність складало рецензування що-тижневих „Епархіальных Вѣдомостей", — вони виходили більш, як в 10 єпархіях, які в цілості чи в часті" займали українську територію; в сій справі дуже допомагав тодішній редактор „Кіевских Епархіальных Вѣдомостей" протоієрей Павло Ант. Троцький, — щирий українець, поборник ідеї перекладу св. Письма на українську мову, — в його редакції я користувався тими єпархіяльними виданнями. Велике полехшення настало, коли за огляди „Епархіальных Вѣдомостей" взявся о. Юхим Сіцінський, що, редаґуючи місцеві „Вѣдомости" в Камянці на Поділлю, мав під рукою в редакції і всі инші.

Значіння бібліоґрафічного відділу вже у свій час оцінювалося дуже позитивно, — в рецензіях на „Записки" часто зверталося увагу на бібліоґрафічний відділ та зазначалося його повноту й корисність. Зокрема треба додати, що праця бібліоґрафічна вже самим своїм характером втягала молодих людей в наукову роботу на українському ґрунті.

Як уже згадувалося, ті самі товариші мої працювали одночасно і над складанням історично-бібліоґрафічного словаря українських діячів та осіб, що працювали на Україні та взагалі мали своєю діяльністю яке-будь відношення до України. Де-хто з нас (крім мене, ще Й. Руденко та К. Пілінський) працювали над перекладом моноґрафій Костомарова для „Історичної Бібліотеки".

---

*) Зараз не можу пригадати імен всіх співробітників. На бажання В. В. Дорошенка, що складає покажчик до „Записок", я кілька літ тому роскрив для його праці псевдоніми та криптоніми моїх тодішніх співробітників, — відомості ті, очевидно, появляться в тому майбутньому покажчикові.

Старався я розвинути охоту до писання і в молодих громадянах, аби викликати сим письменницький нахил, що без перших спроб, може б, не виявився. Для того раз перед літом роздав я кільком членам семинарської громади, що на мою думку до того надавалися, виготовити за літо по перекладові оповідання про дітей — з російської мови. Самі оповідання вибірав я з кращих тодішніх журналів для дітей. Переклади було зроблено, виправлено, і вийшов гарненький збірничок, що дуже придався б за нашої надто тоді ще бідної дитячої літератури. Тож надумавсь я видрукувати той збірничок та й пустив його у першу Сціллу — цензуру. Цілком несподівано тим збірничком мала вирішитися в цензурі доля української дитячої лектури. Якраз тоді в цензурі виявилася тенденція обмежити ту навіть леґальну ділянку „красного письменства", яку єдино дозволено було для українського слова, а саме почато забороняти твори, призначені для дітей. Сталого рішення ще не було, і в практичному доконанню тої тенденції помічалося ще хитання. Згаданий збірничок („Віночок"), що мав виразно характер лектури, для дітей призначеної, і дав цензурній установі столичній привід поставити засадничо питання про лектуру для дітей українською мовою. Цензура, видимо, поставила справу на ґрунт педаґоґічний і переслала „Віночок" на „заключеніе" міністерства освіти, се останнє переслало його „по принадлежности" кураторові київської шкільної округи, а сей останній доручив розглянути і подати думку — офіціяльному фаховцеві по українських справах серед київських педаґоґів — В. П. Науменкові. Здавалося, що справа впала на добрий ґрунт і піде на добре. Чутка про всю ту складну історію з „Віночком" дійшла врешті й до мене, і я звернувся до Науменка з проханням пояснити, як саме стоїть справа. Він докладно задовольнив моє бажання і прочитав мені свою записку, що вже написав і передав кураторові. В тій записці якнайбільше росхвалив він збірничок — і з погляду додержання чистої народньої мови, і з погляду високої літературної вартости самих творів, а в доказ останнього навів, в яких саме кращих виданнях російських і під якими назвами вони друкувалися. Завважити треба, що переклади мовою українською безумовно заборонялися, тож вказівка на перекладний характер видань вже згори давала підставу для заборони, мимо міркувань педаґоґічних чи яких инших. Се я й сказав Науменкові. Він одповів, що раз його запитують, то він по совісті мусів подати думку з усіма вичерпуючими даними. Розуміється, становище його було тяжке, і трудно сказати, як би хто инший повівся на його місці в таких, дуже скрутних тоді, обставинах. Але в результаті — збірник заборонено і в наслідок усіх тих зносин між двома міністерствами видано 1895 року наказ по цензурі забороняти в українській мові і белетристичні твори, призначені для читання дітям. Так сумно скінчилися літературні спроби громади.

В обставинах тодішніх взагалі на марне йшли літературні підприємства, що вкладалося в них чимало праці. От, напр., ще такий факт. Року 1899 по всій Росії святкувалося столітній ювілей з дня народження О. Пушкіна. Надумав я використати сю нагоду, щоб

пробити мур цензурної заборони перекладів на українську мову, — отже українські переклади Пушкіна — та ще й у такий момент урочистий, — думалося, не одважаться заборонити, — а за тим першим кроком можна буде стукатись і далій. По нараді з „віковцями“ вирішено було зібрати всі українські переклади з Пушкіна, що були вже коли-небудь в друку, та звернутися до наших поетів з проханням про нові переклади. Тож до старих перекладів Л. Боровиковського („Два ворони“), С. Руданського („Віщий Олег“), О. Пчілки („Анчар“) додано багато нових: М. П. Старицький переклав ad hoc десять поезій (серед них — „Надгробник“, „Чи я по торжищах блукаю“, „Я пережив свої бажання“), М. С. Кононенко одну („Луна“), О. О. Доохольський (раніше) дві („Муза“, „Пташка“). З півтора десятка чудових перекладів ліричних поезій прислав М. Чернявський, — серед тих перекладів така трудна річ, як „Анчар“, здається, заховала всі якості оригіналу. І. М. Стешенко дав переклади великих річей — „Бориса Ґодунова“, „Скупого Лицаря“, „Моцарта і Салєрі“ та більш десятка дрібних поезій.

Той солідний зшиток поезій послано до цензури, і майже перед самим ювілеєм прийшла відповідь: заборонено. Пробував я з того приводу, принаймній, підняти справу в пресі. Написав я статейку, де зауважав, що тою забороною по блюзнірському топчеться та ще й в урочистий момент ювілейного вшанування заповіт поета:

Слух обо мнѣ пройдет по всей Руси великой
И назовет меня всяк сущій в ней язык.

Метнувся я по редакціях. В „Жизни и Искусствѣ“ сказали, що умістити таку статтю — річ безнадійна, а в „Кіевском Словѣ“ взяли, але на передодні ювілею показали мені шпальту з забороною цензора. Лише в Петербурзі Стебницькому повелося надрукувати з сього приводу статтю в „Петербургских Вѣдомостях“.

Більшість сих перекладів взагалі не побачила світа. Лише уривки з де-яких видрукував я в „Літер.-Наук. Вістникові“, подаючи звістку про заборону збірника.

До речі тут сказати, що ґеніяльний російський поет не користувався прихильною увагою самодержавного режиму і на своїй рідній мові: „Московскому Обществу Грамотности“ не дозволено видати дешеве видання „Бориса Ґодунова“, а в народніх авдиторіях можна буко читати тільки три твори: „Сказку о рыбакѣ и рыбкѣ“, „Капитанскую дочку“ та... „Полтаву“.

Ті самі наслідки мало аналоґічне підприємство видання перекладу творів Гоголя з приводу його ювілею.

На студенській лаві довелося мені роспочати й особисту літературну працю. Хрещеним батьком моїм у тій справі був О. Я. Кониський. Розмови про ті чи инші події та факти, особливо коли, бувало, приїду по вакаціях з Поділля, скінчалися часто пропозицією з його боку написати з того приводу. Таким чином появилася низка моїх статей і заміток в „Правді“. Над де-якими довелося мені попрацювати поважно, — напр., над статтею з приводу тодішнього „ювілею“ — століття прилучення Поділля до Росії (1795-1895 рр.).

Се була моя перша праця економічно-статистичного характеру, — там я дав порівнюючі дані економічного становища сього краю, яке понизилося на протязі століття. Значні прикрості мав я з приводу статті про Шевченкові роковини, що їх улаштували петербурзькі земляки надто „по малоросійському“, — статті сеї не могли петербуржці мені забути, і тоді коли я пізніше переїхав до Петербурґу. Довша стаття була — опис подорожі по Поділлю („На Поділля“ та „На Поділлю“) — факти з життя тих місцевостей Поділля, де я подорожував. В сій статті між иншим умістив було я багато фактів з життя відомого церковного діяча і проповідника протоієрея Василя Гречулєвича, і, як уже я згадував, ті дані з одної товариської поради, на жаль, викреслив. Про Гречулєвича надрукував я тоді ж дві статті — в „Зорі“ та в „Кіевской Старинѣ“. Низку статтів церковно-історичного змісту надрукував у Єпархіяльних Відомостях — подільських та київських. З ініціятиви М. П. Старицького та в порозумінню з тодішньою редакцією львівського журналу для дітей „Дзвінка“ орґанізовано було в Київі редакційний комітет сього журналу, — малося на увазі зробити його приступним для дітей на Україні; я прийняв у тій роботі близьку участь, — в першому ж новорічному числі появилася моя вступна стаття-оповідання „Про що дзвонив Дзвінок“. До сеї праці взялися ми дуже гаряче, і були всі дані, що вона піде, — але саме та риса журналу — приступність його для українських дітей — повела до цензурної його заборони в Росії, після першого ж числа реформованого видання, — українські діти не повинні були мати рідної лєктури. Тоді ж угризла мене баціла красного письменництва. Написав я кілька оповідань. „Батьків гріх“ вийшов окремою брошурою у видавництві „Кіевской Старины“, „Заручини“ — в „Літ.-Наук. Вістнику“, „Сільський сатирик“ — в „Літературному Збірникові на пошану О. Я. Кониського“. „Батьків гріх“ писав я з певним завданням, яке виніс із своїх „бесід“ у Білоусівці. Старше покоління селян виявляло великий попит на оповідання з змістом моральної науки. Таких у нас було мало, — більшість, що надавалися до читання, — речі побутові, які вислухувалися не без інтересу, але без поважного до них відношення („се ми що-дня бачимо“). Тому зробив я спробу дати оповідання для моральної науки. І тоді не мав я думки про якесь художнє значіння сього мого твору, — але мушу сказати, що коли доводилось мені читати його селянам в голос в ріжних селах, воно робило враження — якраз тою ідеєю саможертви, яку я хотів там втілити. Розуміється, в дальшому я не повторював таких і взагалі белєтристичних спроб.

Тоді ж я оддав данину молодості і що-до віршів, які друкував у „Правді“ під криптонімами, що вже й сам не віднайшов би їх. Мав мужність після спалити жмут своїх поезій, і в дальшому віршами лише листувався з приятелями з Петербурґа до Київа, — відповіді діставав також віршовані, головно від С. О. Єфремова, В. М. Доманицького і почасти від В. Ф. Дурдуковського. Жартовливе листування своє доводили ми часом до того, що й самі адреси писали віршами. Пригадую, напр., якими ми обмінялися адресами з С. О.

Єфремовим під час одного приїзду мого на Україну. Він адресував мені:

Посланье в Винницу направить
И в Липки там его доставить,
Гдѣ госпожи Лотоцкой стоит дом,
А обитает теперь в нем
А. И. Лотоцкій, ревизор.
Извѣстій жаждет его взор.

Відповідь йому я адресував так:

Въ м. Ильинцы Кіевской губ,
Гдѣ возлѣ почты стоит дуб,
А оттуда в Ситковецкій завод,
Гдѣ работает народ,
Вручить Ефремову Сергѣю
Просить честь имѣю.

Обидва листи дійшли по призначенню. Віршовані листи моїх кореспондентів загинули з рештою мого особистого архиву у большевицькому Петрограді, — на жаль, бо в тих віршованих листах оповідалося про багато цінних фактів з тодішнього громадського життя в Київі. Жартовливі вірші Єфремова і самі по собі могли б прикрасити кожний юмористичний журнал. В дальшому віршами, як уже згадувалося, я перекладав грузинські поезії, друкуючи їх у „Правді“ та „Літер.-Науковому Вістникові“.

З появою року 1898-го „Літературно-Наукового Вістника“ став я постійним його співробітником з першої ж книжки. Редакція доручила мені місячні огляди українського життя, і я писав їх під псевдонімом Spectator. В тодішніх умовах українського життя, коли ще не було громадянської критики, сі мої огляди завдавали мені досить прикростей, бо кожне зауваження приймалося за особисту образу; тому я з полехкістю припинив сі дописи з кінця 1900 р., коли, переїхавши до Петербурґа, тратив таким чином безпосередній звязок з Україною.

Одірваний нагло од академії, я не тратив живого інтересу до історичної науки і зокрема до історії української церкви. В тій справі мав я незабутню ласкаву допомогу з боку В. Б. Антоновича, що давав мені книжки, а — головне — постійно скеровував на студіювання самих джерел. Поруч з тим велике задоволення мав я ще й од ближчої знайомости з українським істориком О. М. Лазаревським. Поставився він до моїх студій історичних більше, ніж прихильно. Бувало, що-неділі приходив я до нього рано, о год. 11-ій, коли він повертався до дому з Подолу, де він на толчку виловлював інтересні книжки серед того книжкового мотлоху, який виставляли там букіністи, і майже кожного разу приносив він якусь інтересну книжечку. Ті дві години, що ми звичайно з ним розмовляли, згадую з найбільшою приємністю. Був він живою бібліоґрафію української історії, живим архивом історичних фактів; розмови з ним мене не лише інтересували, але й захоплювали. Маючи завше найсвіжішу літературу з української історії, він випозичав мені її для прочитання. Я на книжки ті в більшості писав рецензії до „Записок Наук. Т-ва“. Він се помітив і почав вимагати, щоб я, замісць того, писав рецензії до „Кіев. Старины“. Розмова з сього приводу прийняла характер засадничий, і виявилося, що засади наші що-до завдань культурно-національних дуже ріжняться між собою. Се вбило такий клин у наші відносини, що попередній характер наших розмов став уже неможли-

вий. На превеликий мій жаль і шкоду для мене, я перестав до його ходити.

Але церковно-історичних студій я не залишав, розроблюючи окремі сторони своєї кандидатської праці про становище духовенства в XVIII ст. Наслідком того була низка статтей. Статтю про „Суспільне становище білого духовенства в Росії і на Україні“ умістив я в „Записках Наук. Т-ва“. Українське наукове видавництво дуже обмежувало можливості авторів що-до друку своїх праць; тож більшу частину своїх студій з того ж поля (матеріяльне становище духовенства, освітній його стан і т. ин.) містив я у російських виданнях.

Так само в журналах російських довелося містити й инші статті. Одна з них мала тоді досить голосні наслідки. Се — стаття в петербурзькому журналі „Образованіе“ про народню освіту на Поділлю. В трьох ґуберніях колишнього т. зв. „Юго-Западнаго Края“, в тім числі на Поділлю, школи були головно церковні, — приблизно по $1^1/_2$ тисячі таких шкіл на кожну ґубернію. Накинуті духовенству без належних матеріяльних підстав для нормального функціонування, школи ті, взагалі кажучи, не стояли високо, були досить недоладним суроґатом народньої освіти. Та появлялися архиєреї, що звертали увагу на сі школи і вимагали від духовенства часом навіть більше, ніж воно могло давати. Таким був після згадуваного Димитрія Самбикина, архиєрей подільський Іріней, з роду українець (Орда), досить гострий українофоб. Він з церковних шкіл зробив „ударну“ справу своєї архиєрейської діяльности, — карав недбалих, сприяв тим, що старалися про школи, заходився навіть видобути ширші кошти на сю справу. Між иншим — чого ніякий архиєрей не одважувався робити — наказав він відповідним людям, що близько біля шкільної справи стояли, писати в єпархіяльному орґані про школи частіше і більше, не прикрашуючи нічого. Наказ виконано якнайширше. На протязі щось двох років „Епархіальныя Вѣдомости“ відбили становище церковних шкіл на Поділлю у справжньому їх вигляді, без тої штучної і фіктивної прикраси, в якій ті школи виступали по инших місцях та й тут виступали до сього часу. Мене дуже займала справа просвіти на Україні, а на рідному Поділлю зокрема і особливо, і я широко використав багатий матеріял про церковні школи у своїй статті — „Народное образованіе въ Подоліи“, надрукованій в „Образованіи“. Ефект тої статті був несподіваний. Підхопили її „Русскія Вѣдомости“ в Москві, а за ними й инша преса. В синодальних сферах занепокоїлись і послали до Камянця спеціяльного ревізора — В. Шемякина, а тимчасом і в самому Камянці вийшли ще й спеціяльні ускладнення. Редактором офіціяльного ґуберніяльного орґану („Губернскія Вѣдомости“) був В. Гульдман, людина поглядів ліберальних (про його після оповідав мені досить доброго О. Х. Саліковський, що один час служив разом з ним за ліберального ґубернатора Ейлєрса), і він в кількох числах того видання умістив широкі витяги з моєї статті, — і саме в час, як приїхав ревізор до Камянця. Отже справа розгорілася так, що „погасити“ її „домашнім“ порядком було

вже годі. Архиєрей спробував урятувати справу простим способом, звернувшись до ґубернатора з проханням — надрукувати в „Губерніяльних Відомостях“, що подані там у статтях відомості про церковні школи не відповідають дійсності. Ґубернатор на се відповів, що статті основано на даних „Єпарх. Відомостей“, і тому він міг би те спростування подати лише після того, як би було видруковано в єпархіяльному орґані, що сей останній подавав фальшиві відомості про церковні школи. Ради не було, — факт сумного становища церковної освіти сконстатовано, синодальне відомство не могло тому заперечити, а подільський архиєрей дістав, очевидно, з того приводу прикрості, — бо рикошетом одбилися вони на моїх родичах на Поділлю.

З сього роспочалося моє співробітництво в „Образованіи“, редактором якого був відомий петербурзький педаґоґ О. С. Острогорський. Переїхавши до Петербурґа, я зійшовся тут з ним ближче, коли журнал той замісць спеціяльно-педаґоґічного прийняв загальний характер і став дуже популярним.

Тоді ж, ще з Київа, роспочав я стале співробітництво в московському журналі „Вѣстник Воспитанія“. Послав я туди статтю з історії духовної освіти і дістав пропозицію писати стало. Мої стосунки з сим журналом, що існував аж до самої революції, складали мені щиру приємність. Редактором сього журналу був популярний у Москві громадський діяч доктор Н. М. Михайлов, секретарем — А. А. Бунін, брат знаного російського белєтриста, — відомий революціонер, звязаний у минулому з українськими кругами. Журнал звертав увагу на духовну школу, і я був фахівцем сього відділу. Для мене ж се було не лише особисто інтересно, але в певній мірі почував я себе навіть обовязаним висвітлити в громадянській опінії справу духовної та церковної школи, бо самою долею поставлений був у сприятливі для того обставини. Я безпосереднє знав духовну і церковну школу, разом був, з свого становища, недосяжний до синодальних перунів. За життям духовної й церковної школи стежив я уважно, мало не в кожній книжці „В. В.“ містив коли не статтю, то бодай хронікальну чи бібліоґрафічну замітку, а коли два-три місяці не посилав нічого, то вже діставав докірливого листа з редакції. А редакція дорожила моїм співробітництвом, бо статті мої знаходили відгук серед поневолених духовних педаґоґів, які часто, в якості таємних Никодимів, посилали до редакції анонімні подяки, що вона не занехаяла тяжкого становища духовної школи. Забігаючи наперед, скажу, що мав я також відомості, що до моїх статтів уважно ставляться і в центральному орґані синоду. Близький мені архиєпископ Арсеній, що з першої революції певний час був на чолі „Учебнаго Комітета при Св. Синодѣ“, оповідав мені, що при виробленню певних проєктів рахувалися з тим, що буде писано в „Вѣстн. Восп.“ [1]) Відносини з ре-

[1]) З початком революції, р. 1917, запрошено мене на становище члена згаданої керовничої установи синодальної в справах освіти — Учебного Комітету, і я, за порозумінням синодального обер-прокурора та державного контрольора, займав у винятковому стані дві державні посади. Запрошення мене мотивувалося конечністю реформи духовної школи й пристосовання її до місцевих потреб.

дакцією на сім ґрунті використовував я й для того, щоб містити в журналі статті, хроніку й бібліоґрафічні замітки українського змісту — в справі освітній переважно. Між иншим, в час війни, в момент русифікації окупованої Галичини, „Вѣстник Воспитанія“ умістив мою статтю про український національний рух у Галичині. От тоді синодальні круги дістали реванш за прикрості, яких зазнали од мене. В одному з найбільш росповсюджених орґанів синодальних (називався, здається, „Церковно-Приходскій Вѣстник“) було уміщено довгий політичний пасквіль на мене з приводу того уступу моєї статті у „В. В.“, де я висловлював побажання, аби верховний головнокомандуючий, що видав відозву до поляків, аналоґічну відозву видав би і відносно українців окупованих територій. Церковна ґазета, навівши мою „українофільську“ біоґрафію, поставила запитання, хто власне для мене є справжній головнокомандуючий, — великий князь Микола Миколаєвич, чи фельдмаршал Ґінденбурґ. Се ще більше звязало мене з редакцією, що містила у „время люте“ такі речі, за які свідомо наражалася на зовнішні прикрості (журнал було „допущено“ в бібліотеки всіх шкіл в Росії, і „неблагонадійні“ статті могли позбавити журнал тої привілеґії). В дальшому до співробітництва в „В. В.“ пощастило мені присогласити Д. І. Дорошенка, який містив рецензії на українські видання. Але се вже належить до пізнішої доби, про яку говоритиму окремо.

ВИЇЗД З КИЇВА.

По академії я чотири роки служив у державному контролі в Київі до осени 1900 р. Мій шеф Николаєв дістав призначення на посаду ґенерал-контрольора в центральну установу в Петербурзі. Прощаючись, щось неясно казав він про бажання побачитись в майбутньому, я тому не надав значіння, бо сказано було, очевидно, для годиться, та й не збірався я Київа покидати. На місце О. І. Николаєва прислано з Петербурґа типового петербуржця Г. С. Смирнова — з тої посади, на яку поїхав Николаєв, — отже прислано з пониженням. Смирнов був по натурі людиною хорошою, але ледарь був, якого світ не бачив, — за те й дістав пониження. На мені окошилася та його риса не добре. Не входячи зовсім у справи, мало навіть буваючи на службі, він у всьому здавався на начальників відділів, а у мене, як я згадував, начальником відділу була особа дрібна, заздріслива, — мою роботу він затаював, всі численні папери з поважними зауваженнями та проєктами видавав за свої. Инші начальники відділів обурювалися, але не втручалися в ті відносини активно, а сам я не хотів підіймати історії на службовому ґрунті, бо досить мав тих історій на ґрунті громадському.

Перебіраючи якось старе своє шпарґалля, щоб знищити непотрібне, натрапив я на кілька записок своїх, що писав я їх з доручення Николаєва у контрольних справах. Серед тих записок уважніше переглянув я одну — „Кредиторскій список," — про способи виконання невикористаних на протязі бюджетового року кредитів. Над запискою сею попрацював я таки досить, трактувала вона про річ актуальну в справі бюджетовій, — і я послав її до редакції „Вѣстника Финансов" — офіціяльного орґану міністерства фінансів, де її й видруковано. Там її прочитав Николаєв, — уміщення статті в сьому солідному орґані зробило на нього враження. Згадавши про мене, прислав він мені пропозицію перейти на службу до нього в департамент.

Немилі стосунки з моїм безпосереднім шефом загрожували мені безнадійним перебуванням на нужденному становищу; з другого боку — видавнича компанія наша, закроївши працю в дуже широкому масштабі, вже спинялася на думці про потребу постійного штовхача в петербурзьких установах цензури; часом ті послуги робив нам П. Я. Стебницький, але вони були такі неприємні, вимагали постійного стеження та навідування до цензури, що не могла того переводити людина, не завязана в справу безпосереднє. Все це вплинуло

на моє позитивне рішення що-до переїзду до Петербурґа. Коректність та й формальність вимагали, щоб про своє рішення освідчив я Смирнова, і я пішов до нього. Його зачепила справа з того боку, що ходило тут про Николаєва, з яким він (як завше се буває у бюрократичному світі, коли один сідає на місце другого) був у контрах. До того ж саме перед тим один з ревізорів освідомив його про ролю мого безпосереднього шефа Ш-го відносно мене, і Смирнов був тим досить вражений.

— А я, — сказав він, — дивувався, що Ш-ий так добре пише папери.

Почав він мене переконувати, щоб я залишався, але я сказав, що я вже обдумав і прийняв рішення. Та йому конче хотілося насолити Николаєву, от він і каже:

— По закону ви не можете виїхати раніше, ніж виконаєте доручення, які на вас покладено. А я даю вам доручення. З центрального контролю вимагають від нас проєкта правил фактичної ревізії всіх господарчих та матеріяльних установ військового міністерства. Сього ми досі ще не ревізували, ніколи там не бували і не знаємо, яким способом все те можна ревізувати. Отже ви маєте поїхати по всіх тих установах у Київі і по-за Київом, розглянути і подати свій проєкт ревізії. Коли будете їхати до якої установи, то разом для допомоги вам їхатиме відповідний ревізор, що перевіряє документальні звіти тої установи, і вам з ним лехше буде обдумати, як ту установу ревізувати й фактично.

— Але ж се, — кажу, — справа затяжна, і вона задляє мій відїзд.

— Од вас залежатиме, коли ви з нею покінчите.

Ради не було, бо коли б я виїхав, не виконавши доручення, мене б трактовано, як дезертира. Та й мені самому прикро було б так раптом виїздити з Київа.

То й почав я виконувати те „доручення.“ Їздив по військових установах і обдивлявся, яке та як переховується майно там. Набачився я там такого, чого й уявити собі було неможливо. Багато з того, що бачив, — було для форми, для звіту на папері. Напр., валялися на дворі, в траві, гарматні жерла такої системи, що ніхто і ніколи вже не буде з них стріляти, — а в звітах вони значилися, як бойова зброя третьої чи навіть другої черги. В якості амуніції третьої черги переховувалася кінська збруя, що залишилася з війни 1877-8 рр.; коли я запитав старшину, що показував мені ті музейні речі, чи можна ще уживати ту збрую, — він тільки засміявся та махнув рукою. Бюрократизм ведення справи переходив межі всякого людського сенсу. Напр., патрони у скринях лежали просто на землі, — під дахом на стовпах, без стін, а то й просто на землі біля того піддаша; а ґільзи патронні переховувалися в засіках добрих маґазинів, під замком, і на дошках засіків були таблички з написом точного числа тих ґільз. На моє запитання, чому така ріжниця в переховуванню того нерівноцінного добра, старшина одповів:

— Бо патрони рахуються скринями, — їх лехше рахувати

трудніше їм пропасти; а ґільзи рахуються числом штук, — то коли яка десь загубиться, то маємо клопіт, — тому ми їх так пильно ховаємо.

До мойого огляду ніяка стороння особа в ті склади не заглядала, і мене туди пущено після порозуміння державного контроля з військовим міністерством, — отже порядки там зроду - звіку були домашні.

Для огляду ж військового арсеналу мало було й сього пропуску, — управляючий контрольною палатою про се спеціяльно звертався через державного контрольора до військового міністра, поки оглядав я инші установи. Прийшов нарешті дозвіл і той арсенал на Печерському оглянути. Поїхав я туди з старим „стріляним" ревізором О. Чеботаревим, що досвідчений був у всіх викрутах чиновницьких. Зявилися ми в арсенал з відповідним папером, — начальник не міг заперечити, щоб ми його недоторкану установу оглянули. Але запропонував нам оглядати її під час обіденної перерви, бо самий процес роботи в арсеналі може нам перешкодити оглянути усе, що потрібно. Ми одповіли на се, що не хочемо забірати у нього та у його співробітників часу, призначеного для обіду, та й самі відчуваємо „адміральський час" і мусимо пообідати десь поблизу в ресторані. Секрет тої пропозиції зрозуміли ми, коли оглядали майстерні, — за великим числом варстатів, що витягалися у довгі лінії, лише де-не-де за якимсь станком працював хтось, а решта стояла нерухомо; Ч-в пояснив мені, що у його в документальних звітах число робочих за тими станками показано дуже значне. Не обійшлося й без курйозів. Майстернею деревляних виробів заряджував, як виявилося, мій знайомий, полковник Мишин, що брав живу участь у Т-ві Грамотности та в „Комісії Народних Чтеній," — по цій установі і був я з ним знайомий. В його майстерні, що призначена для виробів ріжного військового приладдя, знайшли ми зовсім готових десятків зо два шкільних лавок, якими ся прихильна до освітньої справи людина, очевидно, благодіяла якійсь школі — скарбовим коштом. Бідний М. старався нас швидше випровадити з тої хати (він, як виявилося, того самого дня що-йно повернувся з відпустки і не встиг упорядкувати свою майстерню), але я підійшов з Ч-м до тих лавок і почав йому пояснювати, що се найновіша система того шкільного приладдя, — якраз перед тим я бачив такі зразки на шкільній виставі у Київі.

Сі огляди, складання звіту та проєкту ревізії зайняли місяців зо два літнього часу. Николаєв тимчасом нервувався в Петербурзі, розуміючи, що Смирнов кпить з нього, але я повідомляв, як стоїть справа, пояснюючи, чому одкладаю свій одїзд. Коли врешті у мене все було готове і одніс я свою велику працю Смирнову, він, оглянувши її та покрутивши головою, сказав:

— Ви цю справу провадили і лише ви в курсі тої справи. Розглядаючи її без вас, наражались би ми на непорозуміння, які не могли б без вашої присутности пояснити. Тож прошу вас бути присутнім на засіданнях „Общаго Присутствія," де ми вашу працю розглянемо.

Се була нова штучка, щоб мене, на злість Николаєву, задержати в Київі. „Общее Присутствіе“ з начальників відділів скликав Смирнов разів три на тиждень, од 12 до 2 години, на тих засіданнях більше оповідав столичні анекдоти, і кожного разу міг я доложити лише невеличку частину моєї праці. Щоб я не дуже ремствував, він призначив мені добру грошову підмогу за виконану працю, — я й без того не був покривджений, маючи так багато вільного часу для залагодження ріжних справ перед відїздом. В той час Смирнов двічі їздив на ревізію по Київщині та Волині і брав мене з собою. Так справа затяглася ще на два місяці. Врешті працю свою відчитав я таки всю, виправив згідно з увагами контрольної ради, і вже міг їхати. У той саме час дістав я телеґраму од Николаєва, щоб виїздив негайно; він, як потом я довідався, здобув від державного контрольора дозвіл викликати мене по-за згодою управляючого палатою.

Коли в показав телеґраму Смирнову, він засміявся, упевнившись, що таки попсував крови свому конкурентові, і сказав мені:

— Я вже вас більше не задержую. Гадаю, що не маєте поважних підстав на мене гніватися. Я з свого боку зробив усе, щоб дати вам можливість спочити перед працею в столиці.

Се була правда, і розсталися ми з ним у добрих відносинах. Нарікати на нього я не міг не лише тому, що через затримку в Київі міг я ліпше ліквідувати свої громадські та особисті справи. Праця моя на протязі останніх місяців перебування мого в Київі увела мене в такі інтимні закамарки бюрократичної машини у найбільш важливій ділянці державного життя, що се розкрило мені очі на багато инших аналоґічних явищ у державному апараті тодішньої Росії. Коли затим в столиці бачив я міцну орґанізацію та продуктивну працю центральних державних установ, що втягали в себе увесь мозок тодішньої верстви інтеліґентної, то се не давало мені переконання твердости та непохитности російського державного Молоха; я знав, що по-за сим зверхнім шаром, який також тріщав відусюди, криється од очей приспаного громадянства велике безладдя бюрократичної господарки та що провадить воно до неминучої руїни режиму і самої держави. Зокрема, коли скоро потому роспочалася війна з Японією, то я мав підстави річево оцінювати бутафорський характер всієї тої офіціяльної похвальби, яку культивовано на адресу „мізерних японок.“ В моїй уяві виразно стояли ті пусті майстерні арсеналу, що так дорого оплачувались, ті гармати, що не стріляють, та перетліла збруя з часу російсько-турецької війни, ті патрони, що псуються на дощі, коли порожні ґільзи старанно зберігаються во славу бюрократичної бухгалтерії, та инші такі речі. А Київ, очевидно, не був винятком серед инших міст золотого російського идола державного на глиняних ногах. До Петербурґа їхав я з певним практичним досвідом.

Похмурого осіннього вечора 1900 р. зібралася на пероні київського двірця компанія „віковців,“ виряжаючи товариша до північної столиці, що на українських кістках повстала та головно соками України живилася. Звідти мав я здобути, як гоголівський Вакула, цари-

цині черевички для „Віку,“ а може що й більше — за старою традицією посланців все до тої ж загарбливої столиці. В тій надії кидав я дорогих товаришів, з якими життя моє так тісно сплелося, та простував на зустріч Бог-зна яким несподіванкам.

Все це ясно усвідомив я собі, коли потяг рушив, і залишився я один у своїй самотності, бо їхав поки без родини; треба було наперед улаштуватися в незнаних обставинах. Розгорталася нова сторінка життя.

ПОКАЖЧИК ІМЕН.

Антоній, 24, 25.
Антонович В. Б., 29, 52, 62, 63, 65, 106, 136, 137, 139, 159, 160, 163, 165, 166, 168-174, 175, 178, 183, 192, 194, 200, 201, 211, 214, 221, 230, 242, 243, 247, 249, 257, 259, 263, 268.
Антоновнч Д. В., 257, 259.
Арабажин К. І., 211.
Ашкаренко Г., 252, 254.
А — дзе Д., 110.

Базилевич, 214.
Байрон Д., 195.
Барвінський В., 51, 166.
Барвінський О., 51, 166.
Барилович, 208.
Бауер О., 231.
Багинський М. Ф., 24. 26.
Бачинський В. Ф., 226, 257.
Баштовий О. (Левицький І. С.), 188.
Безак О., 207.
Бельтов (Плєханов Г.), 232.
Берґонє, 252.
Беренштам В. Л., 242.
Берло Г. Л., 170, 203.
Бєлінський В. Г., 29.
Біднов В. О., 107, 127.
Біленький І., 24.
Богородицький І. Ю., 209.
Богоявленський М., 22.
Бодуен де Куртене О. І., 159.
Бокль Г., 232.
Борисоглібська Г. І., 135, 254.
Боровиковський Л., 267.
Ботвиновський Я. О., 226.
Браїловський О., 207.
Бунін А. А., 271.
Бунін М., 29.
Бурхун (Кониський О. Я.), 176.

Вакула з Лубен (Кониський О. Я.), 176.
Василєвський Л, 174.
Василєнко М. П., 170.
Васильківський, 253.
Васютинський О., 214.
Велісовський, 19.
Вельмин П., 210.
Верзилів А., 194.
Верниволя (Кониський О. Я.), 176.
Вишатін І., 209.
Вишневський А. (єп. Агапіт), 111, 117.
Вишнєвський, 209.
Вільковська Г. В., 231.
Вільковський, 115.
Вітґенштейн, кн., 10.
Вовк-Карачевський В. В., 201.
Вовк-Карачевський В. Н., 62, 65, 169, 177, 201.
Волков К. К., 212, 224.
Волосєвич В., 31.
В. О. (Кониський О. Я.), 176.
В-р-ля (Кониський О. Я.), 176.

Гавриш О., 263.
Галаган Г., 252.
Галанєвич В. В., 131.
Гамбашидзе Д., 45-46.
Ганна Іванівна (цариця), 236.

Ганський С., 214.
Ганусенко (Матушевський Ф. П.), 236.
Гдешинський П., 227.
Гейне Г., 212.
Герцен О. І., 53.
Гінденбурґ П., 272.
Гіршман Л., 39, 40.
Глібов Л. І., 62, 141.
Глінка, 18.
Гловацький І. І., 11, 13.
Головінський О., 214.
Голубєв С. Т., 125, 126, 127.
Голубєв — син, 70, 127.
Гомолінський С. І., 49, 243, 258.
Горбунов І. І., 256.
Горголя М. (Кониський О. Я.), 176.
Горовенко Я. (Кониський О. Я.), 176.
Горянський П., 234.
Грабенко А. М., 202, 230.
Градовський О. Д., 232
Гребінка Є., 160.
Гребінський Е. 209.
Гречулєвич В. В. (єпископ Виталій), 77.
Гречулєвич В. Я., 76, 77, 268.
Гречулєвич О. В., 77.
Грималський Я., 210.
Грінченко Б. Д., 19, 66, 95, 141, 142, 194, 256.
Громачевський М., 22.
Громовецький, 18.
Грушевський М. С., 62, 65, 146, 147, 170, 173, 174, 181-185, 209, 224, 225, 226, 249, 264, 265.
Губанов Т. А., 49, 243, 258.
Гульдман В., 270.
Гус І., 216.
Гьоте В., 195.
Г—ий Г., 69, 70.
Г. Ю., 231.

Ґізо Ф., 232.

Давиденко, 229.
Датунов, 214.
Деґен Є., 211.
Деґен О., 211.
Дзбановський О. І., 50.
Дложевський С. С., 24.
Дложевський С. Я., 8, 9.
Дмитрієв, 209.
Добролюбов М. О., 29.
Доброшинський М., 27.
Добрянський Т. І., 53, 226, 232.
Долінська В. І., 49, 50, 98.
Доманицький В. М., 64, 157, 162, 166, 170, 214, 215-223, 233, 235, 237, 257, 260, 262, 268.
Доорохольський О. О., 105, 267.
Дорошенко В. В., 265.
Дорошенко Д. І., 167, 236, 272.
Дорошенко Н. М., 236.
Достоєвський М. Ф., 31.
Драгоманов М. П., 29, 51, 53, 163, 166, 173, 201.
Дрентельн О., 253.
Дрібний (Кониський О. Я.), 176.
Дрозд (Кониський О. Я.), 176.
Дроздов (Филарет), митр. 207, 227.
Дурдуківський В. Ф., 107, 157, 166, 208, 209, 235, 237, 258, 268.
Дурдуківський О. Ф., 209.
Дурдуківський Ф., 208.

Ейлєрс, 18.
Енґельс Ф., 232.
Ерастів С. І., 203.

Євлогій (Георгієвський), архиєп., 125.
Єдлинський М. Е., 209.
Єремійчук Д., 150.
Єфименкова О. Я., 70.
Єфремов Йоаникій (єп.), 226, 227, 228.
Єфремов С. О., 7, 23, 64, 157, 162, 166, 170, 179, 187, 198, 199, 226, 235, 237, 255, 257, 261, 262, 268, 269.

Жемчужників О. М., 143.

Жорданія Ф., 45.
Жук (Кониський О. Я.), 176.
Жук С. (Кониський О. Я.), 176.
Журавель (Кониський О. Я.), 176.

Завірюха, 219.
Завітнєвич В. З., 124.
Загорський І., 253.
Заньковецька М. К., 160, 253.
Заремба В. Ф., 191.
Заржицький І. Д., 231.
Затиркевич Г. П., 135, 253, 254.
Зиков Ф., 109.
Зіньківський Т. І., 66, 68, 95.
Зіорів (єп. Миколай), 37.
Зірка Олеся (О. А. Косач), 196, 211.
Златоверховників, 207.
Златовратський М. М., 29.
З—й А. К., 14.
З—н Ф. І. (архим. Филарет), 112, 113.

Іваницький С. М., 28, 106, 107, 170, 238, 265.
Іваницький, 209.
Ігнатєв П., 221. 253.
Істомін А. І., 170.

Йогансон Ф. І., 49, 142.
Йона о., 111.

Кавун, 213.
Казбек О., 110.
Каковський Ю. І., 55.
Каманин І. М., 170.
Канівець П., 214.
Карамзин М. М., 195.
Кармалюк У., 134.
Катерина II, імпер., 206.
Квасніцький А. Й., 29.
Кедреновський С. І. (Степан Юрковиця), 53, 54, 224.
Киричинська К. О., 178
Кістяковський Б. О., 211.
Клитин М., 209.
Ковалєвський М. В., 165, 166, 190, 211, 213.
Коваленко Гр., 194, 245.
Коваль І., 73, 74.
Ковальницький М. Ю. (архиєп. Димитрій), 118, 119, 146, 147.
Кожушко Ф., 214.
Козак Є., 150.
Козловський В. В., 28, 31.
Колодочка В. В., 260, 263.
Колпіков, 209.
Комаров М. Ф., 197-199, 259.
Кондрацький І., 22
Кониська М. О., 179.
Кониський О. Я., 52, 58, 62, 63, 64, 65, 66 69, 140, 141, 143, 154, 158, 160, 165, 171, 173, 174, 175-180, 182, 183, 184, 186, 192, 194, 195, 196, 198, 200, 201, 203, 204, 211, 229, 236, 241, 242, 245, 259, 260, 267, 268.
Кононенко М. С., 169, 211, 241, 242, 243.
Конощенко А. (Грабенко А. М.), 202.
Королів В. К., 129.
Корольков І. М, 101, 114, 115, 116, 118, 119, 207.
Корсаковський А., 210.
Косач Л А. (Леся Українка), 211.
Косач О. П., 172, 190, 195, 196, 211.
Костецька О. П., 49, 68.
Котляревський І. П., 244, 247.
Коцюбінська В. М., 141, 213.
Коцюбинський М. М., 79.
Кошиць О. І., 255.
Кошовий О. (Кониський О. Я.), 176.
Краковецький З., 197, 226.
Крамаренко Л., 197.
Крамаренко М. Г., 53, 197, 224, 226.
Красюченко (Кониський О. Я.), 176.
Кривенюк М. Д., 213.
Криловський А. С., 146.
Кримський А. Є. (Хванько), 66, 259.

Кропівницький М. Л., 252, 254, 255.
Крутень (Кониський О. Я.), 176.
Кулаковський Ю., 119.
Кульженко В. С., 262.
Кульженко С., 49, 262.
Курц, 19.
Кучинський А. П., 160, 211.
К—ий О. Я. (Кониський О. Я), 176.
Кн. (Кониський О. Я.), 176.
К—ський А. (Кониський О. Я.), 176.
К. О. (Кониський О. Я.), 176.

Лазаревський Г. О., 214.
Лазаревський О. М., 145, 268.
Лапо-Данилевський М., 211.
Латишенко П. (архим. Смарагд), 106.
Лашкарев, 21.
Лашкарев П. О., 127.
Лащенко Р. М., 214.
Лебедев І. В., 27, 28.
Лебединцев П. Г., 207.
Лебединцев, свящ., 209.
Лебединцев Ф. Г., 207.
Лебедович, 210, 224.
Левинський Е., 180.
Левитов О. І., 29.
Левицький Д., 210.
Левицький І. С., 19, 62, 65, 102, 135, 147, 177, 186-188, 258, 262.
Левицький К., 166.
Левицький О. І., 164, 208, 210.
Лесько (Кониський О. Я.), 176.
Леонтович В. М., 140.
Лермонтов М. Ю. 31, 38.
Лизогуб Д. А., 143.
Лизогуб Ф. А., 142-3.
Липківський В. (митроп.), 208.
Липківський О., 234.
Липківський С. О., 55, 100, 103, 104, 121, 131, 132, 149, 170, 184, 197, 225, 228. 233, 265.
Лисенко М. В., 63, 165, 166, 172, 189-192, 195, 199, 203, 212, 241. 242.
Лисий (Кониський О. Я.), 176.
Лиховицький О., 109.
Лівицький А. М., 214.
Лікурґ, 257.
Ліницька Л. П., 254.
Ліницький П. І., 122, 123, 124.
Лінцевський Гервасій (єп.), 170.
Ліперт Ю., 232.
Лорис-Меликов, 252, 253.
Лотоцький В. І., 10, 36, 38. 74, 81, 149, 154.
Лотоцький о. І. О., 7-8.
Лукашевич (Тучапський П. М.), 165.
Лучицький В. І., 214.
Л—ч Ф., 42.

Мазепа І. С., 98, 99, 221.
Маковей О., 80, 159.
Маковський Ф. І., 31.
Максимович М. О., 160.
Малаховський, 22.
Малашкин 25.
Малеванський С. (єп. Сильвестер), 111, 119, 120, 121, 146.
Малишевський І. І., 122, 123, 124, 125, 145, 146, 150.
Мальований, 211.
Маркович М. О. (Марко-Вовчок), 70.
Марлінський О., 38.
Мартиновський М. І., 209, 210, 224.
Маруся К. (Кониський О. Я.), 176.
Маршинський А. С. 211.
Матушевський Ф. П., 64, 157, 217, 235-237, 257, 260, 262.
Мацієвич К. А., 135, 214.
Мачтет Г. О., 242.
Машкевич І. М., 22.
Мельник К. М., 170.
Мизерницький В., 210.
Микола І, імпер., 183.
Микола II, імпер., 159.
Микола Миколаєви, вел. кн., 272.
Милковський Є., 214.
Михайлов Н. М., 271.

Михалєвич, 214, 242.
Михалєвич М., 154.
Михальчук К. П., 62, 65, 165, 183, 201-202.
Мишин, 275.
Мишкін, др., 38, 46.
Мірна З. В., 263.
Мірний І. І., 263.
Міхновський М. І., 149, 203, 211, 212, 213.
Мова В., 253, 254.
Могила П., митр., 99, 188
Могилянський Арсеній (митр.), 170.
Моргулець О. J., 21.
Москвин Арсеній (митр.), 207.
Мукоїд А., 77, 78, 91.
Мукоїд Д., 73, 74, 88, 90, 91, 92.
Муханов А., 244.

Наголкин В., 49, 243, 258.
Надсон С. Я., 31.
Науменко В. П., 24, 159, 160, 163, 213, 243, 253, 266.
Наумович, 210, 224.
Наумович І., 63.
Некрасов М. О., 31.
Нечаїв, 77.
Никитин Д., 208.
Николаєв О. І., 154, 155, 273, 274, 275, 276.
Ніщинський П. І., 66.
Новодворський, 23.

Обачний Михайло (М. А. Косач), 196.
Овідій Публ., 212.
Оглоблин, 207, 209.
Огоновський О., 202.
Одовець К. (Кониський О. Я.), 176.
О'Конор В. О. (В. О. Вілінська), 211.
Олександер III, імпер., 159.
Олесницький М. О., 122.
Олесницький Я. О., 122.
Олтаржевський П. Н. (єп. Феодосій), 208, 239, 240.
Опоков, 234.
Орда Х. (єп. Іріней), 270.
Орловський П. І., 207.
Островський О. М., 253.
Острогорський О. С., 271.

Павловський М. І., 224, 226.
Паладій, екзарх (Раєв), 46, 47.
Палій К., 82, 87.
Панчоха В., 118.
Пашковський С., 27.
Пащевський П. Г., 226.
Перебендя (Кониський О. Я.), 176.
Переходовець (Кониський О. Я.), 176.
Пернерсторфер Е., 231.
Петлюра С. В., 110.
Петро І, імпер., 252.
Петров М. І., 125, 126 128 129, 130, 146.
Петрова В. М., 129
Петрушевський П. Г., 170, 265.
Певницький В. Ф., 108, 121.
Пилькевич М., 234.
Пипін О. М., 202.
Піґас Мелетій, патр., 122.
Пілінський К. І., 209, 210, 224, 228, 265.
Платон (Городецький), митр., 67, 207.
Плєханов Г., 232.
Побєдоносцев К. П., 60.
Познанський Б., 200.
Покровський Ф. Я., 108.
Поліщук Т., 258.
Половцев А. А., 252.
Полтавець (Кониський О. Я.), 176.
Помяловський М. Г., 34, 35.
Попов К. К., 118.
Попова (Матушевська) В. О., 235.
Поспѣхов Д. В., 108, 121.
Потебня О. О., 159.
Потоцький Ф., 20, 96
Преображенський П. (єп. Павел), 210.
Претецький М., 29.

Примаченко С., 214.
Прокопович В. К., 263.
Прусєвич, 134.
Пушкін О. С. 11, 31, 38, 98, 129, 212, 213, 266, 267.
Пчілка О. (Косач О. П.), 195. 196, 267.
Пясецький В. В., 31.
П. Д., 229, 230.
П-кий К. І., 57.

Раєвський П., 18.
Рильський Т. Р, 165, 200, 242.
Роллє Й. (Antoni J.), 134.
Романова О., 211, 257.
Романчук Ю., 166.
Ротарь І. Т. 203, 231.
Руданський С. В., 7, 23, 24, 133, 267.
Руденко І. М., 135, 214.
Руденко Й. М, 53, 135, 136, 224, 265
Руденко П. М, 136, 231.
Русова С. Ф., 236.
Руставелі Шота 44.
Рябошапка П. Т., 204.
Р-ва О. В., 68-70.

Сабуров, 224, 245.
Савицький І., 142.
Садовський М. К., 135, 242, 253, 254, 255.
Саліковський О. Х., 270.
Самбикин (єп. Димитрій), 32, 89, 47, 148, 149, 150, 270.
Самгородський І. Д., 32-33.
Самійленко В. І., 63, 64, 141.
Сатановський А., 148.
Сафонов, 234.
Свідницький А. П., 7.
Свѣтлов П. Я., 207.
Селин В. І., 104, 170, 265.
Сенкевич Г., 172.
Сергій Александрович, вел. кн., 248.
Сердешний І. (Стешенко І. М.), 213.
Сєлєцький П., 209.
Силенко В., 136, 260.
Симиренко В. Ф., 62, 135, 136. 137, 138, 200, 229, 259, 263,
Ситін І. Д., 256.
Сирота (Кониський О. Я.), 176.
Сич Павло (Рябошапка П. Т.), 204.
Сікорський Л., 197.
Сікорський Орест, 234.
Сікорський П. Д., 57, 197, 208, 209, 210, 224, 225, 226, 229, 233, 234.
Сімашкевич М. В. (єп Митрофан), 23, 24.
Сіницький М. С., 129.
Сіницький Д. О., 156.
Сінявський А. С., 211.
Сіцінський Ю. Й., 24, 134, 148, 152, 153, 265.
Скаржановський Ю., 136.
Скибин Г. С., 48.
Сковорода Г. С., 160.
Скоропадський П., 163, 213.
Скочковський Л. П., 50, 51, 57, 64, 65, 157, 209, 210, 224, 228, 230, 237, 240.
Скрипчинський В. В., 209, 210, 224.
Славинецький Є., 231.
Славінський М. А., 212.
Смаль-Стоцький С., 150.
Смирнов Г. С., 273, 274, 275, 276.
Смирнов П., 227.
Смоляр, 226.
Соболєвський О. І., 202.
Совачов, 214.
Соколов М. П., 26, 75.
Соловйов В. С., 210, 232.
Солуха П., 208.
Сольський С. М., 122.
Сорока, 219.
Спасович В. Д., 177.
Стадницький А. Ю. (архиєп. Арсеній), 271.
Старицька Л. М., 196, 211, 236.
Старицький М. П., 63, 64, 35, 160, 172, 190, 193-196, 211, 212, 267, 268.
Старовойтенко П. І., 104.

Стасюлевич М. М., 250.
Стебницький П. Я., 103, 187, 191, 259, 261, 267, 273.
Степаненко В. П., 243.
Степовик О. (Комаров О. Ф.), 78.
Стефан (єп.), 238.
Стешенко І. М., 162, 163, 196, 211, 212, 213, 253, 254, 267.
Стиранкевич К. (К. Подоленко), 24.
Стодольський (Конинський О. Я.), 176.
Стороженко М. І., 159.
Стороженко О., 79.
Страшкевич В. М., 255, 263.
Стрижень (Конинський О. Я.), 176.
Стрільбицький П., 151.
Струве П. Б., 230.
Студинський К., 212.
Супруненко, 134.
С. Е. (Тучапський П. М.), 165.

Тарасєвич, 209, 210
Тарнавський П., 208.
Тарновський В. В., 262.
Тартаков Й. В., 38, 234.
Терлецький К., 210.
Тимінський В., 29.
Тимченко Є. К., 58, 211, 242.
Титов Ф. І., 125, 126, 207, 210.
Тишко О. (О. О. Тулуб), 257.
Ткаченко М., 214.
Тобілевич І. К., 253, 254, 255.
Толстой О. К, 107.
Торський, 205
Трегубенко М. Д., 214
Трегубенко О. Д., 136.
Троїцький І. J., 54, 209.
Троцький П. А., 265.
Туган Барановський М. І., 230.
Тулуб О. О., 211.
Тургенів М. І., 31.
Тучапський П. М., 165, 166.

Уварова П. С., 249, 250.
Углицький Феодосій, 148.
Українка Леся (Л. А. Косач), 211, 212.
Уманець (Комаров М. Ф.), 197.
Успенський Г. І., 29.

Фаворов Н. А., 207.
Федоровський М. Ф., 257.
Фесенко Е. І., 202.
Флоринський Т. І., 159, 172, 182, 243, 248, 249.
Фоменко К., 208, 209.
Фортинський Ф. Я., 249.
Франко І., 24, 165 194, 260.

Хмельницький Б., 148, 221.
Холодний П. І., 214.
Хотовицький, 105.
Хранєвич К. Є., 84.
Храповицький Антоній, архиєп., 240.
Хржановський Л. В., 180.
Хуторний О. Я. (Конинський О. Я.), 176

Цапукевич В. Л., 133.
Церетелі Акакій, 44.
Цінцадзе, 110.

Чавчавадзе І., 44.
Чаговець В., 214.
Чеботарів О., 275
Червінський Є. К., 103, 104, 131, 170, 246, 265.
Череватенко І., 257.
Чернишевський М. Г., 29.
Чернявський М. Ф., 202, 245, 246, 255, 267.
Черняхівський О. Г., 162, 177, 211, 263.
Чертков М. І., 252.
Чеховський В. М., 107, 233, 238, 239, 240
Чигирь (Конинський О. Я.), 176.
Чикаленко Є. Х., 162, 168, 242.
Чоговадзе, 109, 110.
Чорний Максим (Рильський Т. Р.), 200.
Чудецький П., 45.

Чулай Г. (Грушевський Г.), 79.
Чупринський Г., 22.
Ч. І., 54, 55, 231, 232, 233.
Ч. Л. (Шульгин Я. М.), 201.

Шарварок П., 255.
Шахматов О. О., 84, 202.
Швець Ф. П., 234.
Шевченко Т. Г., 19, 20, 31, 38, 62, 98, 129, 142, 143, 165, 178, 183, 190, 191, 199, 208, 218.
Шекспір В., 195.
Шемет В. М., 211.
Шемякин В., 270.
Широхова М., 88.
Шишманов І. Д., 264.
Шілєр Й., 195, 212.
Шликевич О. П., 142.
Шкода (Кониський О. Я.), 176.
Школиченко М. (Кононенко М. С.), 169
Шмалюк, 81.
Шмалюк М., 85, 91.
Шмиговський П., 136.
Шпачинський М. А., 106, 170, 265.
Шпилька Т., 20, 73, 86, 88, 90, 91.
Шпоня (Матушевський Ф. П.), 217.
Шраг І. Л., 140, 141, 179, 244, 245, 246.
Шульгин В. Я., 201.
Шульгин М. Я., 201.
Шульгин О. Я., 201.
Шульгин Я. М., 163, 165, 201.
Ш-ий, 274.
Ш-й, 14, 15.

Щасний С., 214.
Щербина В. І., 170.
Щукин, 118.

Юзов (Каблиц Й. І.), 232.

Яблононовський О., 62.
Яворовськ й М. І, 24, 31.
Яковенко О. (Конинський О. Я), 176.
Яковлів А. І, 234.
Якубовський В., 24.
Ямпольська Г. П., 170, 203, 204.
Яновський Ф. Г., 68.
Ярошевський Г. (митр. Юрій), 106, 111, 170, 265.
Ясинський В., 151.
Ястребцов І. П., 25, 26.
Яцина, 234.

ЗМІСТ. TREŚĆ. TABLE DES MATIERES.

Дитячі літа 7
Lata dziecięce.
L'enfance.
Гірке коріння науки 14
Gorzkie początki nauki.
Les fruits amers de la science.
Перші кроки громадянського життя. 48
Pierwsze kroki na polu społecznem
Les premiers pas sur le terrain politique.
Рік на селі 71
Rok na wsi.
Un an à la campagne.
В академії 97
W akademji.
A l'Académie.
Академічний побут 99
Życie w akademji.
Moeurs et coutumes de l'Académie.
Студенство 102
Studenci.
Les étudiants.
Професура 114
Profesorowie.
Les professeurs.
Подорожі по Україні 131
Podróże po Ukrainie.
Voyages à travers l'Ukraine.
Скінчення академії 144
Ukończenie akademji.
Les examens de diplôme.
Служба в Державному Контролі 154
Na służbie w Kontroli Państwa.
Service dans le Contrôle d'Etat.
Громадські організації в Київі . . 158
Organizacje społeczne w Kijowie.
Différentes sociétés et comités à Kiev.
Постаті українського громадянства 90-х рр. 168
Sylwetki ukraińskich działaczy 90-tych lat.
Figures de la société ukrainienne des années 90 du XIX-e siècle.
Проф. В. Б. Антонович 168
Prof. W. Antonowicz.
Le professeur V. Antonovitch.
О. Я. Кониський 175
A. Koniski.
A. Konysky.
М. С. Грушевський 181
M. Hruszewski.
M. Hrouchevsky.
І. С. Левицький 186
J. Lewicki.
J. Levitzky.
М. В. Лисенко. 189
N. Łysenko.
N. Lyssenko.
М. П. Старицький 193
M. Staricki.
M. Staritzky.
М. Ф. Комаров 197
M. Komarow.
M. Komaroff.
Т. Р. Рильський. — Я. М. Шульгин. — В. Н. Вовк-Карачевський. — К. П. Михальчук. — А. М. Грабенко. — С. І. Ерастов. — Г. Л. Берло. — Г. П. Ямпольська. — П. Т. Рябошанка. — Торський . 200
T. Rylski. — J. Szulgin. — B. Wowk-Karaczewski. — K. Michalczuk. — A. Hrabenko. — S. Erastow. — H. Berło. — H. Jampolska. — P. Riaboszapka. — Torski.
T. Rylsky. — J. Choulguine. — B. Wovk-Karatchevsky. — K. Mihaltchouk. — A. Hrabenko. — S. Erastoff. — A. Berlo. — A. Yampolska. — P. Riabochapka. — Torski.
Київське духовенство 206
Duchowieństwo kijowskie.
Le clergé de Kiev.
Громади студенські і гімназічні . . 211
»Hromady« studenckie i uczniowskie.
Les associations des étudiants et des élèves des lycées.
В. М. Доманицький 215
W. Domanicki.
V. Domanytzky.
Семинарська громада 224
»Hromada« w seminarjum.

L'association des élèves du séminaire.
Ф. П. Матушевський 235
T. Matuszewski.
Th. Matouchevsky.
Національний рух в подільській семинарії 238
Ruch narodowy w seminarjum podolskiem.
Le mouvement nationaliste au séminaire de Podolie.
»Т. У. П.« 241
»T. U. P.«
»S. P. U.«
Археологічний зїзд 247
Zjazd archeologiczny.
Le congrès d'archéologie.
Театр у Київі 252
Teatr kijowski.
Le théâtre à Kiev.
Видавництво »Вік« 256
Wydawnictwo »Wiek«.
La société d'édition »Le Siècle«.
Літературна праця 264
Praca literacka.
Travaux littéraires.
Виїзд з Київа 273
Wyjazd z Kijowa.
En quittant Kiev.
Покажчик імен 279
Index imion.
Table de noms.

Праці Українського Наукового Інституту.

Том I. Серія статистична, книга I. Українська людність СССР. Розвідки Т. Олесевича, О. Пителя, В. Садовського і О. Чубенка. Ціна 6. зол.

Том II. Серія статистична, книга 2. Тиміш Олесевич. Статистичні таблиці українського населення СССР. за переписом 17 грудня 1926 року. Ціна 20 зол.

Том III. Серія економічна, книга 1. Є Гловінський, К. Мацієвич, В. Садовський. Сучасні проблєми економіки України. Ціна 6 зол.

Том IV. Серія фільольогічна, книга 1. Д-р Константин Чехович. Олександер Потебня. Український мислитель-лінґвіст. Ціна 6. зол.

Том V. Серія правнича, книга 1. Проф. О Лотоцький. Українські джерела церковного права. Ціна 12 зол.

Том VI. Серія мемуарів, книга 1. Проф. О. Лотоцький. Сторінки минулого. Ціна 8 зол.

Том VIII. Серія мемуарів, книга 2. Л. Васілєвський — М. Галін — С. Стемповський — А. Топчибаши — Табуї. Ціна 6 зол.

Prace Ukraińskiego Instytutu Naukowego.

Tom I. Serja statystyczna, zeszyt 1. Ludność ukraińska Z. S. R. R. Rozprawy T. Olesiewicza, O. Pytela, W. Sadowskiego i O. Czubenka. Cena zł. 6.

Tom II. Serja statystyczna, zeszyt 2. Tymoteusz Olesiewicz. Tablice statystyczne ludności ukraińskiej Z. S. R. R. według spisu 17 grudnia 1926 roku. Cena zł. 20.

Tom III. Serja ekonomiczna, zeszyt I. E. Głowiński, K. Macijewicz, W. Sadowski. Zagadnienia współczesne życia gospodarczego Ukrainy. Cena zł. 6.

Tom IV. Serja filologiczna, zeszyt I. Dr. Konstantyn Czechowicz. Alexander Potebnia. Ukraiński myśliciel linguista. Cena zł. 6.

Tom V. Serja prawnicza, zeszyt I. Prof. A. Łotocki. Ukrińskie źródła prawa kościelnego. Cena zł. 12.

Tom VI. Serja pamiętników, zeszyt I. A. Łotocki. Stronice przseszłości. Cena zł. 8.

Tom VIII. Serja pamiętników, zeszyt 2. Wspomnienia. L. Wasilewki — M. Galin — S. Stempowski — A. Topczybaszy — Tabouis. Cena zł. 6.

Travaux de l'Institut Scientifique Ukrainien.

Volume I. Série statistique, livraison I. La population ukrainienne de l'U. R. S. S. Etudes de T. Olesievitch, O. Pytel, V. Sadovski et O. Tchubenko. Prix zł. 6.

Volume II. Série statistique, livraison 2. Tableaux statistiques de la population ukrainienne de l'U. R. S. S. d'après le recensemen du 17 decembre 1926. Prix zł. 20.

Volume III. Série ékonomique, livraison I. E. Glovinski, K. Macijevitch, V. Sadovski. Les problèmes contemporains de l'économie de l'Ukraine. Prix zł. 6.

Volume IV. Série philologique, livraison I. Constantin Cechovyth, docteur ès lettres. Alexandre Potebnia. Philosophe - linguiste ukrainien. Prix zł. 6.

Volume V. Série du droit, livraison I. Prof. A. Lotocki. Les sources ukrainiennes du droit ecclésiastique. Prix zł. 12.

Volume VI. Série des memoires, livraison I. A. Lotocki. Notes et souvenirs. Prix zł. 8.

Volume VIII. Série des memoires, livraison 2. Memoires. L. Wasilewski — M. Galine — S. Stempowski — A. Toptchybachy — Tabouis. Prix zł. 6.

Warszawa, Filtrowa, 65.